T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

KELÂMİ AÇIDAN EVRİM TEORİSİ VE ATEİZM

Doktora Tezi

Danışmanı **Hazırlayan**
Prof. Dr. Hulusi ARSLAN **Mehmet KUYUCU**

MALATYA 2025

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KELÂMİ AÇIDAN EVRİM TEORİSİ VE ATEİZM

Doktora Tezi

Mehmet KUYUCU

Danışmanı
Prof. Dr. Hulusi ARSLAN

MALATYA 2025

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Hulusi ARSLAN danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım "Kelâmi Açıdan Evrim Teorisi Ve Ateizm" başlıklı bu tez çalışmasının, bilimsel ahlak ve akademik geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve çalışmayı hazırlarken yararlandığım bütün kaynakları kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterdiğimi belirtir, bunu onurumla tasdik ederim.

Mehmet KUYUCU

Malatya-2025

ÖNSÖZ

Evrim teorisi, yalnızca biyolojik bir açıklama olmanın ötesinde, felsefi ve teolojik boyutlarıyla da büyük yankılar uyandırmış; Tanrı inancı, insanın yaratılışı ve ahlaki değerlerin kaynağı gibi temel meselelerle doğrudan ilişkilendirilmiştir. Teorinin teolojiyle bağlantısı, bu tartışmaları daha da derinleştirerek, din-bilim ilişkisini anlamaya yönelik yeni bakış açılarına zemin hazırlamıştır.

Bu çalışma, evrim teorisini kelâmî perspektiften ele alarak, ateizm düşüncesine bilimsel bir temel oluşturduğu iddia edilen sorun alanlarını tespit etmeyi, İslam düşüncesindeki konumunu değerlendirmeyi ve modern tartışmalara katkı sunmayı amaçlamaktadır. Akademik dünyada bu konuya yönelik artan ilgi, çalışmanın gerekliliğine ve güncelliğine işaret etmektedir. Bu çalışma bilimsel veriler ve dini kaynaklar arasındaki ilişkiyi ele alarak, evrim teorisinin kelâmî açıdan nasıl yorumlanabileceğine dair yeni bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir. Çalışmanın birinci bölümünde Evrim teorisi ve ateizmin kavramsal çerçevesi ve tarihi arka planı, ikinci bölümde evrim teorisine dayanan ateistik iddialar ve üçüncü bölümde evrim teorisine yönelik teolojik yaklaşımlar ele alınarak analiz edildi.

Bu bilim yolculuğunda birçok değerli insanın emeği ve desteği oldu. İlim yolculuğumun başında dualarıyla bana destek olan, ancak bugün kendisine dua etme sırası bizde olan, ebediyete irtihal eden kıymetli babam Ahmet Kuyucu'ya minnet ve şükranlarımı arz ediyorum. Allah'tan kendisine rahmet, mekânının cennet olmasını niyaz ederim. Aynı şekilde, bu süreçte duaları ve sevgisiyle yanımda olan kıymetli anam Türkan Kuyucu'ya da en derin teşekkürlerimi sunuyorum. Bu zorlu akademik süreçte, her an yanımda olan, sabrıyla bana güç veren kıymetli eşim Meryem Kuyucu'ya çok teşekkür ederim. O, bu yolculuğun her anında bana cesaret verdi, fedakârlıklarıyla yükümü hafifletti ve bana ilham kaynağı oldu. Canım oğlum Emirhan'a ve sevgili kızlarım Sümeyye ve Gökçe'me de çok teşekkür ediyorum. Onların varlığı, sevgisi, neşesi ve anlayışı, en yorucu anlarda bile bana umut verdi, bu süreci daha anlamlı ve değerli kıldı. Çalışmamı özenle okuyan yeğenlerim Ayşenur ve Özge'ye, varlığıyla ailemize güç katan ve herdaim destek olan kardeşim Ramazan'a ve dualarını esirgemeyen aile büyüklerime çok teşekkür ederim.

Ayrıca, doktora sürecimde bana rehberlik eden ve değerli katkılarıyla çalışmama yön veren çalışmanın son haline gelinceye kadar tüm aşamalarında çok kıymetli emeği

olan danışmanım Prof. Dr. Hulusi Arslan hocama, en içten teşekkürlerimi sunarım. Tez izleme sürecinde bilimsel değerlendirmeleriyle bana destek olan Doç. Dr. Mustafa Bozkurt ve Doç. Dr. Abdulhan Ünlüsoy hocalarıma, tez savunma jurisinde değerli görüş ve eleştirileriyle katkıda bulunan Prof. Dr. Erkan Yar ve Prof. Dr. Hamdi Gündoğar hocalarıma çok teşekkür ederim. Tez çalışmama başlarken danışmanlığımı yapan Prof. Dr. Fikret Karaman Hocam'a ve akademik hayatımda bana ilham veren değerli öğrencilerime de ayrıca teşekkür ederim.

Bu çalışmanın, Evrim teorisinin Kelâm disiplini içinde yürütülen tartışmalara bilimsel bir katkı sunmasını ümit ediyorum.

"İnsan için ancak çalıştığının karşılığı vardır."*(Necm Suresi, 53:39)*

Mehmet KUYUCU

30/01/2025

ÖZET

Evrim teorisi, ortaya atıldığından beri sadece biyolojinin değil aynı zamanda sosyolojiden tarihe, sanattan felsefe ve teolojiye kadar birçok alanının gündemini meşgul etmeye devam etmektedir. İki asra yaklaşan geçmişine rağmen evrim üzerine yapılan tartışmaların alevi hiç sönmemiş aksine artarak günümüze kadar devam etmiştir. Teorinin bilimsel iç sorunlarının yanında en büyük tartışma, hiç şüphesiz Tanrı'nın varlığı, insanın yeryüzündeki maddi manevi konumu, insanın değeri ve ahlakın kaynağı üzerinde olmaktadır. Bu nedenle teorinin metafizik ve inanç boyutundaki etkileri bilimsel yönden daha çok tartışılmaktadır. Akademik camiada, evrim teorisinin teolojik sonuçları hakkında birçok bilimsel araştırma, tez, makale ve kitap yayınlanmaktadır. Bu araştırmaların sayısı her geçen gün artmaktadır. Ülkemizde evrim teorisine yönelik ilgi, inanç boyutuyla birlikte giderek artış göstermektedir. Bu teoriye itirazların çok büyük kısmı ateist düşünceye bilimsel temel oluşturduğu düşünülen teolojik ve felsefi imâlara müsaitliğinden ileri gelmektedir. Evrim üzerine çalışan bazı bilim adamlarının evrim ve ateizm arasında kurmaya çalıştıkları doğrudan bağ, bu algıyı güçlendirmektedir. Bu çalışmada, evrim ve ateizm arasında kurulmaya çalışılan bağlantılar tespit edilerek evrim teorisinin Tanrı'nın varlığı ve dini olgular ile ilgili oluşturduğu düşünülen sorun alanları kelâmî bakış açısıyla ele alınmaya çalışılmıştır. Bu araştırmanın hedefi, evrim teorisinin bilimsel olarak doğruluğunu veya yanlışlığını göstermek değildir. Araştırmada, evrim teorisinin hangi alanlarda ateist iddialara bilimsel bir temel olarak kullanıldığı incelenmiş ve bu teorinin felsefi ve teolojik boyutları ateizm bağlamında ele alınmış, daha sonra bu iddiaların kelami perspektifle değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır. Öncelikle, birinci bölümde çalışmanın anahtar kavramları olan evrim konusunun tarihi, temel bilimsel iddiaları ile ateizm kavramının tarihsel gelişimi ve çeşitleri açıklanmış; ardından bu teori bağlamında ateist düşüncenin argümanlarını nasıl geliştirdiği ve Tanrı inancının yadsınmasına yönelik ileri sürdüğü iddialar üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde evrim teorisinin İslam düşünce tarihindeki izleri sürülmüş Müslüman düşünürlerin bu canlılığın oluşumuna dair bakış açıları incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Kur'an'daki yaratılış anlayışı ile evrim teorisinin çatışıp çatışmadığı İslam'daki yaratılış düşüncesi bağlamında ele alınmıştır. Tüm bu tartışmaların ışığında ulaşılan sonuçlar çalışmamızın sonuç bölümünde vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Tanrı, Evrim Teorisi, Ateizm, Yaratılış

ABSTRACT

The theory of evolution has been on the centre of attention not only in biology but also in many other fields such as sociology, history, art, philosophy and theology. Despite its history of nearly two centuries, the flame of discussions on evolution has never been extinguished, on the contrary, it has continued to increase until today. Besides the internal scientific problems of the theory, the biggest debate is undoubtedly on the existence of God, the material and spiritual position of man on earth, the value of man and the source of morality. For this reason, the effects of the theory on metaphysics and faith are discussed more than its scientific aspects. In the academic community, many scientific researches, theses, articles and books are published on the theological implications of the theory of evolution. The number of these researches is increasing day by day. In our country, more attention is paid to the theory of evolution in the context of faith. Most of the objections to this theory arise from its susceptibility to theological and philosophical implications, which are thought to provide a scientific basis for atheistic thought. This perception is strengthened by the direct link that some scientists working on evolution try to establish between evolution and atheism. In this study, the connections between evolution and atheism are identified and the problem areas that are thought to be created by the theory of evolution regarding the existence of God and religious phenomena are tried to be addressed from a theological point of view. The aim of this study is not to show the scientific accuracy or inaccuracy of the theory of evolution. The aim of this study is to examine the areas in which the theory of evolution is used as a scientific basis for atheist claims, to discuss the philosophical and theological dimensions of this theory in the context of atheism, and then to evaluate these claims from a theological perspective. Firstly, in the first part, the history of the subject of evolution, its basic scientific claims, and the historical development and types of the concept of atheism, which are the key concepts of the study, are explained; then, how atheist thought develops its arguments in the context of this theory and the claims it puts forward for the negation of the belief in God are emphasised. In the second part, the traces of the theory of evolution in the history of Islamic thought are traced and the perspectives of Muslim thinkers on the formation of this life form are analysed. In the third part, whether the theory of evolution conflicts with the understanding of creation in the Qur'an is discussed in the context of the idea of creation in Islam. The conclusions

reached in the light of all these discussions are emphasised in the conclusion section of our study.

Key Words: Kalām, God, Evolution Theory, Atheism, Creation

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ ..... **iii**
ÖNSÖZ ..... **iv**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
İÇİNDEKİLER ..... **ix**
KISALTMALAR ..... **xi**
GİRİŞ **1**
1. Araştırmanın Konusu ve Sınırlılıkları **1**
2. Araştırmanın Amacı **2**
3. Araştırmanın Yöntemi **3**
4. Araştırmanın Kaynakları **4**
5. Evrim ve Ateizm İlişkilendirilmesinin Problematiği **8**

BİRİNCİ BÖLÜM
EVRİM TEORİSİ VE ATEİZMİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE TARİHİ ARKA PLANI

1.1. Evrim Teorisi **19**
1.2. Evrim Teorisinin Temel İddiaları **23**
1.2.1. Ortak Ata **25**
1.2.2. Doğal Seçilim **31**
1.3. Evrim Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi **34**
1.3.1. Antik Yunan Felsefesinde Evrimci Yaklaşımlar **35**
1.3.2. Müslüman Âlimlerde Evrim/Tekâmül Düşüncesi **39**
1.3.3. Modern Çağlarda Evrim Teorisinin Gelişimi **51**
1.4. Ateizm **54**
1.4.1. Ateizm'in Tanımı ve Çeşitleri **55**
1.4.1.1. Ateizm Kavramı **55**
1.4.1.2. Ateizmin Çeşitleri **58**
1.4.1.2.1. Teorik Ateizm **58**
1.4.1.2.2. Pratik Ateizm **59**

1.4.1.2.3. Yeni Ateizm 61
1.4.2. Ateizmin Tarihsel Gelişimi ve Evrim Teorisi 63

İKİNCİ BÖLÜM
EVRİM TEORİSİNE DAYANAN ATEİSTİK İDDİALAR

2.1. Evrim Teorisinin Tanrı-Tabiat İlişkisine Yönelik İddiaları 68
2.1.1. Kozmolojik Delillerin Geçersiz Olduğu İddiası 69
2.1.1.1. Hudüs Delilinin Geçersiz Olduğu İddiası 71
2.1.2. Nizam ve Gaye Delillerinin Geçersiz Olduğu İddiası 77
2.1.3. Doğada Adalet ve Merhametin Bulunmadığı İddiası 90
2.2. Evrim Teorisinin İnsan ve Topluma İlişkin İddiaları 98
2.2.1.İnsanın Metafizik Köken ve Gayeden Yoksunluğu İddiası 99
2.2.2. İnsanın Ahlaki Sorumluğuna Yönelik İddialar 106
2.3. Evrim Teorisinin Dini Olgulara Yönelik İddiaları 112
2.3.1. Tanrı Kavramının Oluşumuna Yönelik İddialar 113
2.3.2. Dini Ritüellerin Oluşumuna Yönelik İddialar 119

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EVRİM TEORİSİNE YÖNELİK TEOLOJİK YAKLAŞIMLAR

3.1. Yaratılışçılık Görüşü 123
3.1.1. Genç Dünya Yaratılışçılığı 135
3.1.2. Bilinçli Tasarım Görüşü 137
3.2. Evrimle Dini İnançları Birleştiren Görüşler 144
3.2.1. İnsanın Evrimsel Süreçten İstisna Olduğu Düşüncesi 146
3.2.2. Sadece Hz. Âdem'in Evrimsel Süreçten İstisna Olduğu Düşüncesi 147
3.2.3. İstisnasız Evrim Görüşü 150
Sonuç 153
KAYNAKÇA 158

KISALTMALAR

a.g.e : Adı geçen eser

b. : Bin

bkz. : Bakınız

çev. : Çeviren

ed. : Editör

h. : Hicrî

haz. : Hazırlayan

ICR : Creation Research Society (Yaratılış Araştırma Kurumu)

mlf. : Müellif

nşr. : Neşreden

ö. : Ölümü

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik eden

trc. : Tercüme eden

vd. : Ve diğerleri

vs. :Vesaire

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Sınırlılıkları

Evrim teorisi ortaya atıldığından beri ateist düşüncelere bilimsel bir temel olarak sunulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bundan dolayı dünyada ve ülkemizde evrim kuramı, bilimsel yönünden daha çok Tanrı'nın varlığı ve dinlerin reddine yönelik çıkarımları açısından tartışılmaktadır. Bu teori bazen açıktan bazen de felsefi imâları nedeniyle teolojik ve felsefi alanda tartışmaların odağında yer almaktadır. Biyolojik bir konu olan evrim, çeşitli sosyal medya ve internet sitelerinden[1], birçok kitap, makale ve akademik sempozyumlarda sunulan tebliğlere[2] kadar en nihayetinde Tanrı inancıyla ilişkilendirilerek ele alınmaktadır. Başta biyoloji olmak üzere teorinin ilişkili olduğu tıp, genetik, antropoloji ve zooloji gibi bilimlerin özel bilimsel çalışma alanlarından metafizik alana taşınarak teolojik tartışmaların konusu yapılmaktadır.[3]

Evrim teorisinin Tanrı inancıyla ilişkilendirilmesi ve inanca konu yapılmasından dolayı kelâm ilminin bu konudan uzak kalması mümkün görünmemektedir. Herhangi bir teori veya iddia, Allah'ın varlığı ve İslam Dini'nin inanç esaslarıyla ilgili bir argüman veya reddiye konumuna geldiğinde, doğal olarak kelâm ilmi'nin ilgi ve araştırma alanına dâhil olmaktadır. Ayrıca evrim kuramı bağlamında kurulan ateist düşünce varlığın mebde ve meadıyla ilgili çıkarımlarda bulunmaktadır. Bu nedenle evrim kuramı en azından bu yönüyle kelâm ilminin incelemesi gereken konuları arasına dâhil olmaktadır.

---

[1]"Belki de Hiçbir Zaman Çözemeyeceğimiz 8 Büyük Felsefi Soru", *Evrim Ağacı* (Erişim 12 Nisan 2021).

[2]Denis R. Alexander - Ronald L. Numbers (ed.), *Biology and Ideology From Descartes to Dawkins* (Chicago London: The University of Chicago Press, 2010); Âdem Tatlı vd. (ed.), *I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018); Daniel C Dennett., "Atheism and Evolution", *The Cambridge Companion to Atheism,* ed. Michael Martin (New York: Cambridge University Press, 2007); Francisco José Ayala (ed.), *Evolution, Explanation, Ethics and Aesthetics: Towards a Philosophy of Biology* (London, United Kingdom: Academic Press is an imprint of Elsevier, 2016); Michael Ruse, *Darwinism as Religion: What Literature Tells Us about Evolution* (New York, NY: Oxford University Press, 2017); bk. Evrim teorisinin biyoloji eğitiminde nasıl öğretilmesilmesi ve anlaşılmasıyla ilgili bu sempozyumda neredeyse her tebliğci konuyu Tanrı inancına bağlamıştır. Ali Nihat Bozcuk vd. (ed.), *Biyoloji Eğitiminde Evrim Sempozyumu* (Malatya: İnönü Üniversitesi, 2007).

[3]Politik yansımalar ve çeşitli mahkeme süreçleri ile ilgili bk. Eugenie C. Scott, "Evrimi Yok Etmek, Yaratılış Bilimini İcat Etmek", çev. Özden Şahin, *Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi* (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009), 223-246.

Evrim teorisinin biyoloji biliminin iç tartışmalarından daha ziyade insanların din ve bilim anlayışları, dünya görüşleri ve teolojik imaları üzerindeki etkileri üzerinden tartışıldığı ve evrim teorisine bu noktalarda önem atfedildiği görülmektedir. Bundan dolayı yeryüzündeki canlı türlerin nasıl oluştuğuna dair bir açıklama olan evrim teorisinin pozitivist-materyalist bir bakış açısıyla ateist iddialara bilimsel bir temel olarak sunulmasının nedenleri ve bu teorinin İslam Dini açısından ne ifade ettiğinin tespiti bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır.

Evrimle alakalı teolojik tartışmaların lehte ve aleyhte argümanları genelde Batı kültüründen geldiğinden ileri sürülen metafizik iddiaların İslam'ı da içerdiği gibi yanlış bir genelleme yapıldığı fark edilmektedir. Batılı bir takım ateist filozofların bir tür toptancı yaklaşımla çoğu zaman tüm dinleri aynı kefeye koyarak hiç bir ayrım yapmadan eleştirmeleri nedeniyle bunlardan hangisinin İslam'a yönelik olduğunun tespitini zorlaştırmaktadır.

Diğer yandan Hıristiyanlığa veya kutsal kitaplarına yönelik yapılan bir eleştirinin İslam'a ve Kur'an'a söylenmiş gibi kabul edilerek cevaplar verilmesi konunun başka bir zorluğu olarak gözükmektedir. Buna karşılık ileri sürülen iddialar, nihayetinde Tanrı inancının reddine kadar dayanması açısından elbette bütün ilahi dinleri olduğu kadar İslam dinini de ilgilendirmektedir.

Evrim kuramının teolojik ve felsefi imalarıyla birlikte çeşitli boyutları etkilediği alanlar bulunmaktadır. Evrim teorisi temelinde ileri sürülen biyolojik açıklamaların estetik, teknolojik, ekonomik, siyasi ve kültürel çağrışımlarının yanı sıra Marksizm gibi ideolojik şekillerde kullanımı devam etmektedir. Teorinin bu boyutlarının hepsi ayrı birer çalışma konusu olacak kadar değerli olmakla birlikte bu çalışmanın kapsamına girmemektedir.

2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışma, evrim kuramının Darwin tarafından ortaya atıldığından günümüze kadar teolojik ve felsefi açıdan sebep olduğu tartışmaları ve sorunları analitik bir tarzda ele almayı hedeflemektedir.

Araştırmada amacımız, biyoloji biliminin uzmanlık alanı içerisinde yer alan evrim teorisinin bilimsel olarak doğruluğu veya yanlışlığını göstermek değildir. Bu tür bir çaba sosyal bilimler alanında özellikle de Temel İslam Bilimleri alanında uğraş verenler

için çalışmanın bilimsel değerini ve önemini azaltan bir duruma yol açabilir. Bu nedenle öncelikli hedefimiz, evrimin biyoloji bilimini ilgilendiren tartışmalarından ziyade, bu teorinin Allah'ın varlığına, insana ve dini olgulara yönelik felsefi imalarını tespit etme ve bu kuram bağlamında ortaya atılan ateistik iddiaların kelâmî açıdan değerlendirmesini yapmaktır.

Bu temel amaç doğrultusunda çalışmanın üç tali amacı bulunmaktadır. Birincisi evrim teorisinin Tanrı inancı ve buna bağlı olarak diğer dini olguların hangi yönlerden yadsınmasına yönelik kullanıldığının tespitini yapmak, diğer bir ifadeyle Tanrı'nın varlığı ve dini olgularla ilgili evrim kuramının yarattığı düşünülen sorun alanlarını belirlemektir. İkincisi, tespit edilen bu iddiaların kelami açıdan değerlendirmesini yapmak, üçüncüsü de canlıların oluşumuna dair evrime alternatif olarak sunulan yaratılışçılık görüşünün kelami perspektiften analizi yapmaktır.

Modern bir teoriye dayalı iddiaların kelâm metodolojisiyle İslam açısından ne ifade ettiğinin incelenmesinin, hem kelâm alanına hem de bilim ve din münasebetindeki tartışmalara ve İslam bilim kültürüne katkı sunacağını düşünmekteyiz.

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada genel olarak verilerin toplanması ve elde edilen verilerin çözümleyici bir tarzda analiz edilmesine dayalı bir yöntem kullanılmıştır. Bu çerçevede araştırma boyunca konuların tespit ve değerlendirilmesinde kelâm ilminin yöntemi uygulanmıştır. Kelâm yöntemi, vahiyle sabit olmuş hakikatlerin aynı zamanda bahs (araştırma), nazar (varlıklar incelenerek delil toplama) ve istidlâl (nazarla elde edilen verilerden bir sonuca ulaşma,) şeklinde yapılan akıl yürütme[4] ve diğer bazı yöntemler[5] ile tahkik edilmesini içermektedir.

Bu bağlamda 21.yy da ateist çevrelerce görüşlerine sıkça başvurulan evrim kuramının Tanrı'nın varlığının ispatına yönelik delilleri bilimsel olarak yanlışladığını ileri süren R.Dawkins, Denett gibi evrimci düşünürlerin bu iddiaları betimleyici bir tarzda tespit edilmiştir. Yurtdışında ve ülkemizde konuyla ilgili yapılan tezler, tarihi

[4]İbrahim Halil Üçer (ed.), "Klasik Dönem", *İslam Düşünce Atlası* (İstanbul: İlem İlmi Etüdler Derneği, 2017), 116; İrfan Abdülhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. Mustafa Saim Yeprem (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 133.

[5]Hulusi Arslan-Mustafa Bozkurt, Sistematik Kelam, Ensar Neiriyat, İstanbul 2021, s.73-84.

araştırmalar, akademik incelemeye dayalı makale ve kitaplar incelenmek suretiyle doküman analizi yapılarak çalışmamız derinleştirilmeye çalışılmıştır.

İslam düşünce tarihinde evrimle ilgili fikirler öne süren ve konuyla ilgili eserler yazan birçok Müslüman âlim bulunmaktadır.[6] Bu âlimlere ve evrimle ilgili düşüncelerine değinmek, onların fikirlerini anlamanın yanı sıra günümüz Müslüman âlimlerin konuya yaklaşımlarını değerlendirmede çalışmamıza ışık tutacaktır. O nedenle İslam düşünce tarihinde evrimle ilgili fikirler ileri süren Müslüman düşünürlerin eserleri konumuz açısından gözden geçirilmiştir. Darwin ve sonrası evrim kuramının objektif bir tarzda doğru anlaşılabilmesi için başta Darwin olmak üzere bu teoriye ciddi bilimsel katkı sunan ilgili bilim adamlarının eserleri incelenerek mümkün olduğunca birincil kaynaklara erişim konusunda özen gösterilmiştir.

Evrim teorisinden hareketle ileri sürülen ateist fikirler öncelikle mümkün olduğunca tarafsız bir tarzda betimlenmeye çalışılmıştır. Allah'ın varlığı ve buna bağlı olarak insanın konumuna yönelik evrim teorisi üzerinden ortaya atılan ateist iddialar belirlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra bu iddiaları ilişkili olduğu ana başlıklar altında gruplayarak sorun alanları tespit edilmiştir. Ateist düşünürlerin evrim teorisinden hareketle ileri sürdüğü görüşlerin İslam Dini açısından ne ifade ettiği, ana kaynaklarımız açısından tutarlı olup olmadığı araştırılmıştır. Bu nedenle tezimiz gerçekçi ve bütüncül bir biçimde "nitel" anlatım biçimi kullanılarak hazırlanmıştır.

4. Araştırmanın Kaynakları

Evrim ve ateizm konusunda hazırlanan bu çalışmada kaynak seçiminde belirli kriterler göz önünde bulundurulmuştur. İlk olarak, ilgili konularla ilgili yazılan eserlerin güvenilirliği gözden geçirilmiştir. Çünkü çalışmamızın anahtar kavramlarından evrim ve ateizmle ilgili tartışmalar gerek ülkemizde gerekse dünyada bilim insanları ve kamuoyunun gündemini meşgul ettiği için konuyla ilgili akademik değeri yüksek bilimsel kitapların yanında çok sayıda popüler kitap ve makale de yayınlanmaktadır. Bu

[6]Bkz. Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi* (Ankara: Otto Yayınları, 2020); Caner Taslaman, *Evrim Teorisi, Felsefe ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2007), 22-23; T.O.Shanavas, "Darwin Öncesi Müslümanlar ve Evrim Teorisi", *Evrim ve Tasarım: Gelen-eksel ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, ed. Recep Alpyağıl, 2013; Shoaib Ahmed Malik, *Islam and Evolution: Al-Ghazālī and The Modern Evolutionary Paradigm* (Abingdon New York (N.Y.): Routledge, 2021); İbn Miskeveyh, "Evrendeki Varlıkların Mertebeleri ve İnsan Oluş", çev. Mustafa Kaya, *Evrim ve Tasarım Gelen-eksel ve Çağdaş Seçkisi*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 218-224; Câhız Amr b. Bahr, *Kitâbü'l-Hayevân* (Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1965).

eserler imkânlar ölçüsünde takip edilmeye çalışılmakla birlikte tezimizde kullandığımız asıl kaynakların yazarının uzmanlık alanı içerisinde yer almasına özellikle dikkat edilmeye çalışılmıştır. Bilim alanındaki hızlı ve yoğun gelişmeler nedeniyle güncel kaynaklara da başvurulmuştur.

Kaynak tarama süreci sistematik bir yaklaşım gerektirdiğinden ilkin evrim ve ateizmle alakalı anahtar kavramlar tespit edildi. Ardından, tespit edilen bu anahtar kavramlarla ilgili YÖKTEZ ve İSAM gibi akademik veri tabanları, Dergipark gibi güvenilir bilimsel dergi makaleleri, akademik dergiler ve kitaplar incelenerek literatür taraması yapılmıştır. Yabancı kaynaklara ulaşmada ResearchGate, Academia. edu, Google Scholar gibi bilimsel veri tabanlarından yararlanılmıştır. Ayrıca İnönü Üniversitesi Kütüphanesi veri tabanı, ülkemizde ve yurt dışındaki kütüphanelere ve kaynaklara erişim konusunda çok geniş imkânlar sunmuştur. Seminer tebliğleri ve konferans tutanakları ve bilimsel web siteleri gibi kaynaklardan da istifade edilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi eserler ve yayınlar değerlendirilirken kullandığımız her kaynağın uzmanlık alanı ve güvenilirliği göz önünde bulundurulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda kullandığımız kaynaklar çalışmamızın özellikle giriş bölümünde ve ileriki bölümlerde daha detaylı zikredilmiştir. Ancak örnek vermek gerekirse evrim ve ateizmle ilgili çalışmamız için öncelikle Darwin'in eserleri orijinal dilinde ve Türkçe çevirileriyle birlikte karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Tübitak tarafında basılan Ernst Mayr ve Stefan J. Gould gibi modern dönem evrim üzerinde çalışan bilim adamlarının eserleri, ateizmle ilgili olarak da R.Dawkins, Dennet Hickins gibi önemli bilim adamı ve felsefecilerin eserleri göz önüne alınmıştır.

Konuların İslam düşünce tarihi açısından değerlendirilmesinde meşhur Mutezilî âlim Nazzâm'ın öğrencisi ve ilk Müslüman hayvan bilimcilerden (zoolog) kabul edilen Câhiz'ın Kitâbü'l-Ḥayevân adlı eseri, İhvân-ı Safâ (h. 334 - 373)'nın "Evrendeki Varlıkların Mertebeleri ve İnsan Oluş" risaleleri başvurulan kaynaklar arasında sayılabilir. Klasik Kelâm literatürünün yanı sıra İsmail Hakkı (1868-1946)'nın Yeni İlmi Kelâm adlı eseri de bu kaynaklar arasında zikredilebilir. İslam düşünürlerinin evrim ve yaratılış ile ilgili düşüncelerini toplayan Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar'ın "İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi" adlı eseri konuyla ilgili seçtiğimiz ve yararlandığımız yakın tarihli güncel çalışmalar arasında sayılabilir.

Ülkemizde yapılan çalışmalara genel hatlarıyla baktığımızda, Din Felsefesi alanında doktora düzeyinde Osman Caner Taslaman'ın "Din felsefesi açısından Evrim Teorisi" , Fatih Özgökman tarafından yapılan "Teleolojik Delil ve Evrim Teorisi " ve Tuğba Torun'un "Evrimci Ahlâk Felsefesi" adlı çalışması bu alanda doktora düzeyinde yapılan önemli çalışmalar olarak dikkat çekmektedir. Özellikle ilk iki çalışmada evrimin kesinlikle bir yaratıcıyı yadsımadığı aksine buradan yeni bir teleolojik delil üretilebileceği vurgulanmaktadır. Yine din felsefesi alanında yüksek lisans tezleri arasında, "Tuğba Köprülü (Kul), "Günümüz Türkiye'sinde Evrim Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", Fulya İbanoğlu "Herbert Spencer'de Evrim Felsefesi", Cansu Aslantaş "Nıetzsche'nin Ahlak Anlayışının Darwin'in Evrim Teorisiyle Olan İlişkisi", Yusuf Altunbaş "Kur'ân'da İnsanın Yaratılışı ve Evrim Teorisi", Hüseyin Allahverdi'nin "Said Nursi'nin Evrim Eleştirisi" adlı çalışmalarını sayabiliriz.

Yukarıda zikredilen konuyla alakalı bazı tezlerde konunun evrim ve yaratma bağlamında değerlendirildiğini görmekteyiz. Genel hatlarıyla canlıların ortaya çıkışıyla ilgili evrim veya yaratılış şeklinde bir ayrıma gidilmektedir. Bu bağlamda evrimin çürütülmesi gereken bir teori olduğu kabul edilmektedir. Bu durumda evrim teorisinin yanlışlığı ortaya konulduğunda yaratma modelinin alternatifsiz kalacağı ileri sürülmektedir. Eğer bu teorinin yanlışlığı ortaya konulabilirse insanların da mecburen yaratma açıklamasına yöneleceği iddia edilmektedir.[7]

Kelâm alanında yapılan çalışmalar arasında Veysel Eliş tarafından hazırlanan "Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Evrimin İmkânı" adlı doktora tezi Mutezilî kelâmcı Cahız'ın evrime bakışının değerlendirilmesi anlamında oldukça dikkat çekicidir. Bu çalışmada İslam düşünce tarihinde evrim söz konusu olduğunda en çok tartışılan âlimlerden biri olan Cahız'ın evrimle ilintilenen görüşleri ele alınmıştır. Çalışmada Cahız'ın canlılığın gelişimi ve türleşmeyle ilgili izahlarının özellikle zooloji ve biyoloji alanında çalışma yapan araştırmacılar tarafından modern evrim düşüncesine kaynaklık ettiği veya benzer fikirler ortaya koyduğu düşüncesinin bütüncül bir yaklaşım eksikliğinden ve anakronik okumadan kaynaklandığı ileri sürülmektedir.[8]

---

[7]Talha Komay, *Evrim Teorisi Ve Kelâm Açısından Değerlendirilmesi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 104.

[8]Veysel Eliş, *Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Evrimin İmkânı* (Siirt: Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2023).

Son dönemde evrim teorisinin inanç bağlamından daha çok din bilim ilişkisi bağlamında ele alan çalışmalar dikkat çekmektedir. Felsefe ve Din Bilimleri alanında Haticetül Kübra ÖZELÇİ tarafından Dawkins'in din ve bilim ilişkisi hakkındaki görüşlerini konu edinen "Richard Dawkins'e Göre Din-Bilim İlişkisi" adlı bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmada araştırmacı, Dawkins'in dini bilimle kıyaslayarak dini değer ve kavramlara eleştirel bir bakış açısı getirdiği ve dini inançların bilim tarafından saf dışı bırakılmış bir olgu olarak gördüğü sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca bu çalışmada söz konusu düşünürün bu eleştirilerinde sağlam kaynaklara dayanmadığı ileri sürülmektedir.[9]

Yine Felsefe ve Din Bilimleri alanında çok yakın tarihte Enes Başıbüyük tarafından yapılan "Evrim Teorisi Ateizm İlişkisi Richard Dawkins Örneği"adlı bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Bu araştırmada Dawkins'in evrim teorisi üzerinden temellendirmeye çalıştığı ateist fikirler felsefi açıdan kritik edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada doğaya ilişkin bir açıklama olan evrim teorisine dayalı felsefi söylemlerin teoriyi bilimsel sınırlarından çıkarmak anlamına geleceği sonucuna varılmış ayrıca Richard Dawkins 'in de kendi dünya görüşünü haklı çıkarmak, Tanrı ve metafizik açıklamalara kapıyı kapatmak için teoriyi bilimsel bağlamından koparttığı ve natüralist bir yöntemle yorumladığı ileri sürülmüştür. [10]

Evrim teorisinin anılan sebeplerle inanca konu yapılmasından dolayı kelâm ilminin bu konudan uzak kalması mümkün görünmemektedir. Ancak ülkemizde evrim teorisinin dini inanç ve felsefi iddiaları üzerine yapılan akademik çalışmalarda din felsefesi alanında yapılan çalışmalar daha çok göze çarpmaktadır. Bu nedenle din felsefesi alanında evrim–din ilişkisi bağlamında yapılan incelemeler açık ara kelâm alanında yapılan çalışmalardan daha fazla durmaktadır. Bu durum ilgili alana önemli bir fikrî zenginlik katmakla birlikte evrim teorisinin İslam inanç esasları açısından değerlendirilmesindeki eksikliği kapatamadığı düşünülmektedir.

Bu araştırmada ise evrim teorisinin biyolojik bir konu olarak ele alınmasının ötesinde, teorinin teolojik ve felsefi bağlamda neden olduğu tartışmalar ile İslam Dini açısından ne ifade ettiği bütüncül bir metotla kelâm metodolojisi çerçevesinde analiz

---

[9]Haticetül Kübra Özelçi, *Rıchard Dawkıns'e Göre Din-Bilim İlişkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

[10]Enes Başıbüyük, *Evrim Teorisi Ateizm İlişkisi Richard Dawkins Örneği* (Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023).

edilmesi bakımından Kelâm literatüre ayrı bir katkı yapması hedeflenmektedir. Çalışmada, evrim teorisinin bilimsel geçerliliği tartışılmamakta daha çok biyoloji alanında genel kabul gören mekanizmaları üzerinden, ateist iddialara bilimsel bir temel olarak sunulma çabası ele alınmaktadır. Ayrıca, bu araştırmada batı merkezli eleştiriler ile İslam'ı hedef alan iddiaların ayrıştırılması, İslam düşünce tarihindeki evrimle ilgili görüşlere yer verilmesi, evrime yönelik Müslüman düşünürlerin geliştirdiği tavırların belirlenmesi ve evrime alternatif olarak sunulan yaratılış düşüncesinin incelenmesi bilim-din ilişkisindeki evrim odaklı tartışmalara yeni yaklaşımlar geliştirilmesine katkı sağlaması umulmaktadır.

5. Evrim ve Ateizm İlişkilendirilmesinin Problematiği

Müşahede âlemi, düşünen insanlar için çok zengin ve çeşitli veri kaynağıdır. Eski çağlardan günümüze, Yunan filozoflarından Hind düşünürlerine, felsefecilerden din adamlarına kadar tarih sahnesinde yerini almış bütün medeniyetler, yaşadıkları dünya ve içerisindeki canlıları, yıldızları, güneşi ve genel olarak tüm evreni anlama ve anlamlandırma gayreti içerisinde olmuşlardır. Bu çabada, iki ana sorunun cevabı arandığı görülmektedir: Birincisi bu gördüğümüz şeylerin hakikati nedir, ikincisi bu görülen şeylerin kendilerinin haricinde bir anlamı var mıdır, yani hakikati tespit edilen şeye herhangi bir anlam(işaret, ayet vs) yüklenebilir mi?

İnsanlık tarihinde işaret edilen bu sorular etrafında dönen eşya-anlam ilişkisinde üç tür yaklaşım olduğunu görmekteyiz:

1. Eşya ne ise odur, bunun ötesinde ona bir anlam yüklenemez.
2. Eşyanın kendisi ile anlamı birbirinden bağımsız bir şekilde ele alınmalıdır.
3. Eşya ve anlamın birbiriyle sıkı münasebeti vardır. Bu ikisinden biri ihmal edildiği takdirde hakikatin bölünüp eksik kalacağı ve bu durumda ise eksik hakikatin hakikat olmaktan çıkacağı anlayışı vardır.

Evrenin ve içerisindekilerin ne olduğuyla ilgili yukarıda işaret edilen birinci sorunun cevabına ilişkin bilim son zamanlarda önemli başarılar elde etmiş ve insanlık nezdinde önemli bir güven kazanmıştır. Bu güvenin altında eşyaya dair elde edilen bilginin gerçekliğinin doğrulama ve yanlışlama ilkesine dayalı sağlamasının yapılabilir

olmasının yanında bilimin sağladığı pratik faydalar da bulunmaktadır.[11] Bu tür bilginin güvenilirliğinde yöntem ön plana çıkmaktadır. Bu tespit çalışmamızın ileri kısımlarında göz önüne alacağımız önemli bir durumdur.

İkinci yaklaşıma göre, bilgi denilen şey, sırf bilimsel metotla elde edilenden ibarettir. Bu nedenle deney ve gözleme dayalı olarak elde edilen bilgiye bağlı olarak herhangi bir metafizik yapılamaz. Böyle bir çaba, bilimsel bilginin sınırlarını aştığından dolayı eşya üzerinde herhangi bir anlam arayışının bilimsel açıdan faydasız hatta saçma olduğu ileri sürülür. Evrenin görülenin haricinde bir hakikatinin olduğu kabul edilmekle birlikte bu hakikate eşyanın kendisinden yola çıkılarak ulaşılamayacağını iddia eden bu yaklaşıma göre eşyanın kendisiyle metafiziği arasında anlamlı bir bağın kurulması mümkün değildir.[12]

Üçüncü yaklaşım tarzında eşyanın hem hakikati hem de bir anlamı vardır. Bu ikisi birbirinden ayrılmamalıdır. Evreni ve içerisindekileri anlamlandırırken nesnelerin görülenin ötesinde bir anlama işaret ettiği kabul edilir. Bu yaklaşıma göre eşyaya böyle bir anlam yükleyebilmek için evrenin ve içerisindekilerin ne olduğuyla ilgili verileri derli toplu bir şekilde açıklamaya çalışan fizik, kimya, biyoloji ve astronomi gibi bilimlerin bulgularını göz ardı etmek makul bir yaklaşım olarak görülemez.

Nesneler dünyası ile anlam arasındaki bağın kurulabilmesi ve insanın çeşitli bilimler vasıtasıyla elde ettiği verilerin değerlendirilebilmesi için ilkin insanın görülür âlemden görülmeyene aklî bir sıçrayış yapması beklenmektedir. Çeşitli bahanelerle aklın bu sıçrayışını engellemek için mevcut tabii âlemden başka bir gerçekliğin olmadığını ileri süren felsefi yaklaşımlar aklî düşüncenin önüne set çekerek bu bağın kurulmasını engelleme çabasına girmişlerdir. Ancak aklın bu sıçrayışında elde edilen bilgilerin makul yorumu, görülür âlemin bizzat kendisi kadar hakikate yakın olabilir. Burada karşımıza iki aşama çıkmaktadır. Birinci aşamada müşahede edilen verilerin doğru bir şekilde toplanması gerekmektedir. Çünkü eşyanın hakikati yanlış tespit edildiğinde üzerine bina edilecek fikir ve düşüncenin de yanlış olması ihtimal

---

[11]Michel Brooks, *Fizik, Zamanda Seyahat Edebilir Miyiz? Ve Diğer Büyük Sorular*, çev. Ebru Kılıç (Versus, 2012), 23-25.

[12]Bu konuyla ilgili değerlendirme için bkz. Alexander - Numbers, *Biology and Ideology From Descartes to Dawkins*, 1-4; John B. Bury - Charles Austin Beard, *The Idea of Progress: An İnquiry into Its Origin and Growth* (New York: Dover, 1960); Bilgili, Alper, *Bilim Ne Değildir? Yeni-Ateist Bilim Anlayışının Felsefi ve Sosyolojik Analizi* (İstanbul: Doğu Kitapevi, 2017).

dâhilindedir.[13] Aslında bu veri toplama işini yapan uzman kişiler (bilim adamları) bu işin hatalı sonuca varabildiğinin farkındadır. Bu sebeple elde edilen bilgilerin doğruluğunun kontrol edilmesi hayati öneme sahiptir. Yanlışlama ilkesinin burada ön plana çıktığı vurgulanmalıdır.[14] Çünkü yanlış veriler, yanlış sonuca götürebilir. Bunun en tipik örneği materyalist düşünürlerin maddenin yapı taşının orda öylece zamansız ezeli bir şekilde duruyor zannetmeleridir. Bu felsefi düşünce, maddenin öncesiz olduğu kabulüne dayanır. Buradan kabulden hareketle maddenin var olması için kendisinden başka açıklayıcı hiçbir sebebe veya gerekçeye ihtiyaç duyulmadığı gibi hatalı bir sonuca ulaşılmaktadır.

İkinci aşama ise ilkinden daha teorik, bu sebeple de daha insani bir çaba olarak durmaktadır. Bu teorik geçişte akıl melekesini doğru kullanan (akl-ı selîm)tüm insanlar için temel esaslar bulunmaktadır.[15]Allah'ın varlığının bilinmesine götüren bu tür nazarın tüm Müslümanlar için zorunlu (vacip)bir eylem olduğuyla ilgili herhangi bir tartışma bulunmamaktadır. Çünkü bu tür nazar insanın kapasitesi dâhilinde olan bir yetenektir.[16] Bu insanın varlık üzerinde düşünme, anlama ve yorumlama çabalarıyla gerçekliğe ulaştıran bir faaliyettir.[17]Eğer elde edilen doğru veriler üzerindeki aklî sıçrayışa geçişte arızî engeller olmazsa doğru sonuçlara ulaşmak her insan için mümkün gözükmektedir. Görülenden hareketle görülmeyenin bilgisi ve bu bilgi üzerinden iman bu sebeple gerekçeli ve makul durmaktadır. Çoğu zaman yanlış bir şekilde inanç, ön yargıya dayalı körü körüne, hiçbir delil olmadan dogmatik bir tarzda bir önermenin doğru olduğunu kabul etmek olarak algılansa[18] da tam tersine bir inanç bu iki aşama doğru bir şekilde uygulandığında gerekçeli ve makul olabilir.

Görülebilir âlemi ve gözümüzün önündeki varlıkları "varlığın tümü" olarak gören ve varlığın sınırını madde ile ölçen ateist düşünce ise evrenin Tanrı'ya atıfta bulunan bir

---

[13]Ebu-l Muîn en-Nesefî, *Tabsırat-ül Edille fî Usul-i Din* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), 1./31-32; Masʿūd Ibn-ʿUmar at-Taftazānī, *El-Makâsıd: Kelâm İlminin Maksatları: (İnceleme - Çeviri - Eleştirmeli metin)*, çev. İfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 108-116; Ebul Hasen Ali bin Muhammed Bin Ali es-Seyyid eş-Şerif Cürcanî, *Şerhul Mevakıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1/324-366.

[14] Bu hassasiyet İslam Düşünce tarihinde dikkat çekicidir. Bilginin kaynakları üstünde ısrarla durulması doğru bilginin önemi değeri bu düşüncenin bu hassas yaklaşımın bir tezahürü olarak durmaktadır.

[15] Bu temellerin bulunmadığını sadece sofestaiye olarak bilinen bir grup iddia etsede tarihte marjinal bir grup olarak kalmıştır.

[16]Tahsin Görgün, "Dini İliınlerin Teşekkülü ve Ilk Dönem Âlimlerin Tipleri", *İslam Düşünce Atlası* (İstanbul: İlem İlmi Etüdler Derneği, 2017), 119.

[17]Taftazānī, *El-makâsıd*, 116.

[18]Enis Doko, "Modern Fizik Açısından Ateizmin Eleştirisi", *İslâm Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, ed. Cemalettin Erdemci vd. (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 495.

işaret olmadığında ısrarcıdır. Dolayısıyla bu tür bir anlayışta evrenden hareketle Tanrı'nın varlığına götüren her türlü zihni yaklaşım kuşkulu ve saçma olarak değerlendirilmektedir. Hatta bu yaklaşım, tüm teistleri aklını kullanma cesareti bulamayan kişiler olarak görüp karanlığa mahkûm olmakla itham etmektedir.

Ateistlerin savunduğu gibi mevcut varlığın dışında herhangi bir hakikatin olmadığından hareketle metafiziğin yolu kapatıldığında veya bu yolun kuşkulu olduğu ileri sürüldüğünde, bu durumun insanın madde dünyasına sıkışıp kalmasına yol açacağı açıktır. Çünkü önümüzde duran muhteşem tablodan hareketle ressamı görmemek, nesneler dünyasına hapsolmak demektir. Aynı şekilde yazıyı görüp kalemi veya yazarı görmemek, notaların uyumu ve ritmi sayesinde bizi etkileyen bir müzik eserinin gerisindeki bestekârı, emeği, yönetmeni, şefi fark etmemek rasyonel bir tutum olarak değerlendirilemez. Bu durum insanın biyolojik tarafını tatmin etmekle birlikte rasyonel tarafını körleştirme sonucuna götürmesi ihtimalden uzak değildir.[19]

Tarihte eşya ile yaratıcı arasındaki bağı koparmaya çalışan ve eşyanın görünür hakikatinin ötesinde herhangi bir gerçeklik taşımadığını savunan bu tarz felsefi yaklaşımlar, evrenden hareketle evrenin failine (yaratıcısına) ulaşılamayacağı konusunda çeşitli argümanlar ileri sürmektedir. Maddenin ve canlı varlıkların herhangi bir amacının bulunmadığının ortaya konulması bu tür ateist felsefenin tutarlı olabilmesi için hayati öneme sahiptir. Çünkü her ne olursa olsun bir amaçtan söz etmek, önceden yapılan bilinçli bir planlamayı ve bu planlamanın olması için de bilinç/irade sahibi bir varlığın olmasını gerektirmektedir. Bu durum ateist felsefenin yok saydığı veya yıkmayı istediği bir önermedir. Çünkü varlıklardaki düzen ve amaçlılık, ateizm ve teizm arasındaki ana tartışma konularından birini oluşturmaktadır. Evrende bir nizam ve gayenin olup olmadığı konusu olumlu ya da olumsuz manada ispat edildiği takdirde bu durum birinin lehine diğerinin aleyhine güçlü bir delil olarak ortaya çıkacaktır.

Görülür âlemle ilgili bilim tarihine bakıldığında öncelikle Galileo ve Newton'un tasavvur ettiği evren determinist bir yapı olarak ortaya konulmuştu. Bu tasavvura göre mekanik ve statik bir yapı olan evren, kendi kuralları içerisinde işleyen tamamen açıklanabilir bir sistem olarak görülmekteydi. Bu özelliğinden dolayı evrenin dışarıdan herhangi bir müdahaleyi gerektirmeyecek bir biçimde işlediği düşünülmekteydi. Yaratıcı, evreni öylesine güçlü bir irade ile yaratmıştır ki evrenin bu iradenin dışında

[19]Aydın Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 20-21.

hareket etmesi mümkün değildir. Bu yaklaşıma göre Tanrı'nın evrenle ilişkisi sadece mutlak kudrete dayanmaktadır. Bu nedenle Allah-âlem ilişkisi mutlak manada yaratmayla sınırlanmış gözükmektedir. Buradan hareketle açıklanabilir olan hiçbir şeye Tanrı dâhil edilmemektedir. Tanrının müdahale alanı daraltılmakta bilimin açıklayamadığı boşluklarda ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı bilimsel anlamda izah edilen evren ve içindekiler herhangi bir ayet, işaret ve anlamdan soyutlanmaktadır. Ancak insanın deruni hayatı ve kendisi bu soyutlamadan istisna edilebileceği ileri sürülmektedir.[20]

Ateizm felsefesini savunan düşünürler, varlıkta herhangi bir gayenin olmadığını ortaya koymak ve madde ötesi herhangi bir sebebi evrenden dışlamak için bu fikre destek olabilecek her türlü bilimsel/felsefi açıklamaya büyük önem atfetmektedir. Varlığın oluşu ve fiziksel yapısına yönelik her türlü bilimsel açıklama, onlara göre Tanrı fikrine karşı bir savunma alanı oluşturacaktır. Bunu yapabilmek için ilkin varlığın kökenine dair makul bir açıklama yapmak gerekmektedir. Ancak bu bilimsel açıklama varlığın ortaya çıkmasında tesadüf, kendiliğinden oluşma vs gibi Tanrı'ya telmihte bulunmayacak bir tarzda olmalıdır. Ayrıca madde ötesi bir gerçeklik kabul edilmediğinden her türlü açıklama da maddeyle veya görülür âlemle sınırlı kalmalıdır.

Dünyayı, ayı, güneşi ve yıldızları içine alan cansız (inorganik) varlıklarla ilgili tüm evrenin nasıl oluştuğu ve fiziksel âlemde gördüğümüz düzenle ilgili Newton ve Kopernik'in açıklamaları yukarıda işaret edildiği gibi bu bakış açısına bir çözüm sunmuştu. Bir şeyin anlaşılabilir ve makul olması sadece bilimsel olarak açıklanabilir olmasına indirgenmişti. Neticede evren kendi içerisinde Tanrıya başvurmadan doğa kanunları içerisinde açıklanabilir hale gelmişti.[21] Geriye ise sadece sorun alanı olarak canlılar dünyası kalmıştı.[22] Göz önündeki muhteşem canlılık, yaşam formları, bunların oluşturduğu sayısız türlerin varlığı, bunları sorgulayan akıl, irade ve kalp sahibi olan

[20]Şaban Ali Düzgün, "Din-Bilim İlişkisi", *Kelâm: El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2019), 559.

[21]James T. Cushing, *Fizikte Felsefi Kavramlar*, çev. B. Özgür. Sarıoğlu (İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2003), I/225-226.

[22]Francisco J. Ayala, *Am I a Monkey? Six Big Questions About Evolution* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010), 15; Francisco J. Ayala, *Ben Maymun Muyum?*, çev. ferit Burak Aydar (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2014), 16.

insanın nerden geldiği ve varlıklarının herhangi bir amacının bulunup bulunmadığı sorusuna Tanrı'dan bağımsız bir cevap vermek öyle kolay gözükmemekteydi.[23]

Çağımızın önde gelen ateizm savunucularından R.Dawkins'in ifadesiyle bu durum ateizm açısından oldukça can sıkıcı bir sorun olarak durmaktaydı. Ona göre ateizmin tutarlı olabilmesi için fiziksel dünya ile birlikte canlılığın da nereden geldiği sorusuna Tanrı'ya atıfta bulunmadan cevap verilmeliydi.[24] Ateistlerin çözmekte zorlandığı bu soruya yönelik bilimsel bir yanıt, onların bakış açısına göre, 1859 yılında yayımlanan Türlerin Kökeni adlı eser ile Darwin tarafından sunulmuştur.[25] Çünkü Darwin yaşam formlarının çeşitliliğini ve insanı hayrete düşüren muhteşem tasarımlarını, bilimin sınırları içerisinde bir yaratıcıya telmihte bulunmadan izah edilebileceğini gösteriyordu.[26] Zira gözleme konu olmayan müteâl bir müdahalenin hele de metafiziksel bir failin asla bilimsel açıklama olarak kabul edilemeyeceği ileri sürülmekteydi. Teorinin tartışılan en önemli yönlerinden birisi canlılığın çeşitlenmesinin izahında herhangi bir şekilde dâhil etmeyip dışarıda bıraktığı metafizik ilke ya da Tanrı kavramı olmaktaydı.[27]

Evrim teorisi ortaya çıktığı dönemin bilim ve felsefe anlayışının etkisi ve Tanrı kavramını dışarıda bırakmasından dolayı, Tanrı inancına ve dine karşı önemli bir kanıt olarak görülmeye başlandı. Açıklamaya Tanrı'nın ya da metafiziksel herhangi bir ilkenin dâhil edilmemesini metodolojik bir yaklaşımdan ziyade Tanrı'nın varlığının reddine yönelik bilimsel bir kanıt olarak sunulmaya başlandı.[28] Ayrıca tasarım argümanına karşı eleştiri getirilebilecek bir teori bulunmuştu. Yaşam formlarının ve çeşitliliğinin oluşumunun açıklanmasında, herhangi bir amaç ve gayeden yoksun tesadüfî süreçleri ön görmesinden dolayı bazı ateist düşünürler, bu kuramın irade sahibi bir yaratıcıyı yok saydığı ve yeryüzündeki canlılıkta herhangi bir ilahi tasarımı öngörmediği yönünde reddedilemez bilimsel bir kanıt sunduğunu iddia etmeye başladı.

---

[23]T.H. Huxley döneminin birçok ateist bilim adamının canlılığın oluşumu konusundaki bu sıkıntıyı söyle ifade etmektedir: Biz, doğrudan olgularla yüz yüze getirilerek Geçerliği yoklanabilecek açık ve kesin bir açıklama arayışı içindeydik. Türlerin Kökeni aradığımız hipotezi bize sağlamıştı. Yaratılışçı öğretiyi kabul etmiyorduk ama yerine koyacağımız ne vardı elimizde? Cemal Yıldırım, *100 Soruda Evrim Kuramı ve Bağnazlık* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1989), 29.

[24]Richard Dawkins, *The Selfish Gene* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 1-2.

[25]Richard Dawkins, *The God Delusion* (London: Bantam Press, 2006), 115; Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, çev. Tunç Tuncay Bilgin (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2010), 113.

[26]Dennett., "Atheism and Evolution", 2007, 137; Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 115.

[27]Ömer Türker, *Evrim Risalesi İslam Düşünce Geleneğiden Hareketle bir Değerlendirme* (Istanbul: Ketebe Yayınları, 2024), 25-26.

[28]Türker, *Evrim Risalesi İslam Düşünce Geleneğiden Hareketle bir Değerlendirme*, 26.

Çünkü onlara göre yaşam formlarının oluşum süreçlerinde dini açıklama işlevsiz hale gelmekteydi. Bu durumdan hiç şüphesiz en şiddetli darbeyi kilise almıştı. Çünkü evrim kuramının ileri sürdüğü tezler Kitab-ı Mukaddes'in yaratılış düşüncesiyle birlikte kilisenin resmi görüş olarak savunduğu Yunan düşünce geleneğine de önemli itirazlar getirmekteydi.

Zaten Galileo, Newton ve Descartes gibi modern düşüncenin önemli simalarının Yunan düşüncesine getirdikleri eleştiriler çoktan kilise tarafından Hıristiyanlığa yönelik olarak algılanmış, kilisenin, bilim adamlarına ve ileri sürdükleri teorilerine yönelik eleştirileri de bilim çevreleri tarafından bilime karşı bir saldırı olarak algılanmış, bundan dolayı da din-bilim çatışması ya da daha yumuşak bir ifadeyle din –bilim gerilimi batı dünyasında çoktan başlamıştı. Kilisenin bu yaklaşımı, Hıristiyanlığa yönelik bir öfkeye dönüşmüştü. En nihayetinde bu öfke ve eleştiriler bütün din ve inançları içine alacak şekilde genişletilmişti.[29]

Bundan sonra kilisenin temsil ettiği dünya görüşüne itibar edilmeden bir şeyin nasıl meydana geldiği, nedenleri ve oluş şartları doğal süreçler içerisinde aranmalıydı. Daha önce her şeyin nihai sebebi olarak görülen Tanrı bilimsel izahlardan soyutlanmasıyla birlikte bu yaklaşım, modern bilimsel metodolojinin ilanı yanında aynı zamanda kiliseye karşı meydan okuma veya bir tavır alış olarak konumlandırıldı. Nihayetinde bu tarz bilimsel bir yaklaşım natüralizm ve fizikalizm[30]adı altında ateizmle ilişkilendirilerek yeni ateizm denilen bir dünya görüşüne evrilmesi çok daha kolay olacaktı.[31]

Darwin'in ortaya attığı evrim kuramı tam da burada ateist düşünürler tarafından, filozoflar ve düşünen tüm insanların yüzyıllardır sorduğu "Biz nereden geldik?" veya "Biz kimiz?" gibi temel sorulara nihai cevap olabilecek bir metafizik açıklama olarak evrim teorisi ileri sürülmeye başlandı. İnsanlığın bu tür ortak sorularına natüralist

---

[29]Türker, *Evrim Risalesi İslam Düşünce Geleneğiden Hareketle bir Değerlendirme*, 8; Düzgün, "Din-Bilim İlişkisi", 558.

[30]Natüralizm, bir şeyin açıklanmasında nedensel olarak etkili tüm varlıkların ve güçlerin doğal dünya içinde yer almasını zorunlu tutar. Doğal dünya üzerinde güç sahibi olan ve bu gücü kullanan doğaüstü hiçbir varlığın veya gücün olmadığı kabul edilmektedir. Bu nedenle natüralizm teizm ile tutarsız olduğu iddia edilmektedir. Stephen Sebastian Bullivant - Graham Oppy (ed.), "Arguments for Atheism", *The Oxford Handbook of Atheism*, Oxford handbooks (Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2013), 57; fizikalizm (fr. physicalism): Fizik diline çevrilemeyen önermelerin bilimsel anlamdan yoksun bulundukları iddia eden yaklaşım. Michael Martin (ed.), *The Cambridge Companion to Atheism* (New York: Cambridge University Press, 2007), 18.

[31]Martin, *The Cambridge Companion to Atheism*, 83.

cevaplar verildiği takdirde külli bir dünya görüşünün canlılığa dair pazılının eksik parçası da tamamlanmış olacaktı. Çünkü ateist felsefeye göre, bu sorulara çağlar boyu akıl ve mantık açısından tatmin edici cevaplar verilememiştir. Ancak evrim teorisi, bu sorulara yanıt olarak kabul edilmiş ve bilim tarihinde, Kopernik'in yer merkezli (jeosantrik) evren modelinden güneş merkezli (heliosantrik) modele geçişiyle kıyaslanabilecek düzeyde köklü bir paradigma değişimi yarattığı öne sürülmüştür.[32]

Evrimin bilim çevrelerinde geniş kabul görmesiyle birlikte, Darwin'in doğal seçilim teorisinin biyoloji dışında kozmoloji, psikoloji, tarih ve sanat gibi alanlara da uygulanabilir olduğu fark edilmiş ve bu alanlarda ateist fikirleri önceleyen metafiziksel yaklaşımların önü açılmıştır. Örneğin, Marksist toplum görüşü, Freud'un insan tasavvuru ve 19. yüzyılın Sosyal Darwinizm anlayışı gibi birçok düşünce sistemi, Darwin'in biyolojik teorisi temel alınarak sistemleştirilmiştir. Bununla birlikte, Tanrı'nın varlığı konusunda agnostik bir tutum sergileyen birçok bilim insanı, din ve bilimi birbirinden kesin sınırlarla ayıran iki farklı alan olarak kabul etme eğiliminde olmuştur. Darwin (1809-1885) ve Thomas Henry Huxley (1825-1895) gibi isimler bu düşüncenin temsilcileri olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, günümüz evrimcilerinden Stephen Jay Gould (1941-2002) gibi bilim insanları da benzer bir tavır sergilemektedir.

Yukarıda ifade edildiği şekliyle evrim teorisine bu kadar geniş felsefi ve metafizik anlam yüklenmesinin bir diğer nedeni inorganik âlemden beklenen desteğin tam olarak sağlanamamasıdır. Başka bir ifadeyle kozmoloji alanındaki gelişmeler ateist düşünce açısından bekledikleri düzeyde Tanrı'nın varlığına karşı ciddi bir meydan okumaya dönüştürülememiştir.[33] XIX. yüzyıldan itibaren evrenin oluşumu ve gelişimi üzerine yapılan yeni keşifler, evrenin fiziksel yasalarının son derece hassas dengelere sahip olduğunu göstermiştir. Işık hızı, yerçekimi sabiti, atom-altı etkileşimlerin kuvvetleri ve Planck sabiti gibi parametrelerin evrenin varlığı için kritik öneme sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu sabitelerdeki küçük değişikliklerin bile, yaşamın mümkün olmadığı bir evren yaratabileceği düşüncesi, evrenin yaşam için uygun koşullarının daha büyük bir gerçekliğe işaret ettiğini düşündürmektedir. Bundan dolayı, ateist düşünce açısından

---

[32]Ayala, *Six Big Questions About Evolution*, 10-15; Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*, 9.

[33]bkz. Newton evrendeki düzeni ve yasaları koyan ve devam etmesini sağlayan bir Tanrı'ya inandığını bilmekteyiz. O Tanrı'yı sadece bu düzen koyucu(ilk sebep) olarak değil bu düzeni ayakta tutan ve düzenin devam etmesinin garantisi olarak da görmüştür. Cushing, *Fizikte Felsefi Kavramlar*, I/262-263; Brooks, *Fizik, Zamanda Seyahat Edebilir Miyiz? Ve Diğer Büyük Sorular*, 208.

kozmolojik açıklamaların Tanrı'nın varlığına yönelik itirazlarda beklenen etkiyi oluşturmadığı görülmektedir.

Kozmolojiden beklenen desteğin gelmemesinden dolayı ateist düşünce yönünü tekrardan klasik kötülük problemine dönmüştür. Bu kez evrim teorisiyle-reel kötülük arasında ilişki kurularak kötülüğün reel kaynağının açıklandığı ileri sürülmüştür. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde detaylı olarak ele alınacağı üzere, her şeye gücü yeten ve mutlak iyi olan Tanrı kavramına yönelik en temel eleştiri, kötülük probleminden kaynaklanmaktaydı. Bu problem, bilindiği gibi hem doğal kötülük (fiziksel olaylardan kaynaklanan acılar) hem de ahlaki kötülük (insan eylemlerinden doğan acılar) boyutunda incelenmektedir. Her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve mutlak iyi bir Tanrı'nın varlığı ile kötülüklerin varlığı arasındaki çelişkinin açıklanamaması, geleneksel Tanrı inancının sorgulanmasına yol açmaktadır. Ancak bu itirazlar Tanrı inancının kendisinden ziyade, Tanrı'nın mutlak kudreti ve iyiliği ile ilgili bir eleştiri olarak değerlendirildiği için düşünce tarihinde bu eleştirilere çeşitli teodise yaklaşımlarıyla yanıtlar verilmeye çalışılmıştır.[34]

Ateistler biraz daha ileri giderek evrim teorisinin kabulünün doğal olarak mantıki bir zorunlulukla bir yaratıcının reddini gerektirdiğini veya bilinçli bir yaratıcıya inanmanın da doğal olarak evrimin reddini gerektireceğini iddia etmektedir.[35] Evrim üzerindeki bu tür felsefi iddialarla insanlar ikilemde bırakılarak bilimsel bir teori olan evrimle Allah'ın varlığına yönelik inanç arasında tercihe zorlandıkları görülmektedir. Onlara göre zaten bilimsel olarak evrimi reddetmek mümkün olmadığına göre geriye

---

[34]Kötülük üzerine felsefi ve teolojik çözüm önerileriyle ilgili bz. Mehmet S Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2002), 152-154; Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise* (Konya: Vadi Yayınları, 1997); Hulusi Arslan, "Kelâm İlminde Kötülük Probleminin Yeniden Yorumlanması", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (Aralık 2023), 17-32; Hulusi Arslan, "Doğal Felaket Ve Istıraplar Konusunda Kelâmcıların Görüşleri -Tahlil, Tenkid ve Öneriler-", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/2 (01 Ekim 2002), 19-34; Özdemir,Metin, "Din Karşıtı Bir söylem Olarak Kötülük Proplemi ve Eleştirisi", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Sönmez Vecihi,Kıyıcı Burhanettin, Yıldız Metin (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2017), 124-134; Mahmoud M. Ayoub, "İslam DüşüncesindeKötülük Sorunu", çev. Hüsnü Aydeniz, *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi III*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016); Evrimsel süreçler ve kötülük üzerine felsefi ve teolojik çözüm önerileriyle ilgili bakınız Fatih Özgökman, *Teleolojik Delil Ve Evrim Teorisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Felsefesi) Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2009), 171-173.

[35]Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 111-151,161-169; Richard Dawkins, *The Bind Watchmaker: Why the Evidence of Evolution Reveals a Universe without Design* (New York: Norton, 1996), 14-15; D. C. Dennett, *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon* (New York, NY: Penguin Books, 2007), 243-244; John F. Haught, *God and the New Atheism: A Critical Response to Dawkins, Harris, and Hitchens* (Louisville (Ky.): Westminster John Knox press, 2008), 56-57,78,104-105.

Tanrı inancının inkârı kalmaktadır. İfade edildiği şekliyle ateist düşünürlerin evrim teorisinin dini inancın ve Tanrı'nın reddini gerektirdiği yönündeki ısrarlarının inanç bağlamında ve düşünce dünyasında etkilerini müşahede edilmektedir. Bu etkinin en göze çarpan tarafı dünyada ve ülkemizde evrimin bilimsel yönünden daha çok Tanrı'nın varlığına ve dinlerin reddine yönelik bazen açıktan bazen de imalarda bulunmak suretiyle biyolojiden daha çok felsefi alanda tartışmalara konu yapılmasıdır.[36]

Evrim teorisinin canlı türlerinin nasıl oluştuğuna dair bilimsel açıklamalarının ateist düşünceleri desteklediğine yönelik ileri sürülen felsefi tartışmalar ve metafizik imalar, bu kuramın canlıların Allah tarafından yaratıldığına dair inanca alternatif bilimsel bir açıklama olarak algılanmasına neden olmaktadır. Bu durum bazı Müslümanların bilimsel bir tavırdan ziyade inançlarını korumak için evrim teorisini yadsımasına yol açmaktadır. Biyoloji alanında canlı türlerinin nasıl oluştuğuna yönelik bilimsel olarak ileri sürülen ve genel kabul gören bir kuram olmasından dolayı evrimi reddetmenin mümkün olmadığını fark eden bazı insanların bilimin dini inançlarıyla çatıştığı düşüncesiyle Allah inancından şüphe duyarak ateist düşüncelerden etkilenmesine sebep olmaktadır. Ayrıca ifade edilen imalarından dolayı bazı Müslüman düşünür ve akademisyenlerin evrim teorisini Kur'an'a açık bir şekilde aykırı olduğu yönündeki yazı ve açıklamalarının da Müslümanlardaki bu kafa karışıklığını artırdığı söylenebilir.[37]

Ateist düşüncenin evrim teorisi üzerinden asıl itiraz alanı ise, canlılığın kökeni ve çeşitliliği üzerine odaklanmıştır. Evrim teorisine dayalı felsefi yaklaşımlar, ateist düşünürler tarafından geniş bir açıklama modeli olarak benimsenmiştir. Canlılığın çeşitlenmesi ve tüm yaşam formlarındaki çeşitliliğin izahında evrim teorisi, alternatifsiz bir teori olarak görülmekte ve bu özelliği ön plana çıkarılmaktadır. Bu noktada, evrim teorisinin sadece teolojik delillere bir itirazdan öte, daha geniş bir felsefi alana nüfuz eden bir dünya görüşüne dönüştürülmek istenmektedir. Çalışmamızda, evrim

---

[36]Politik yansımalar ve çeşitli mahkeme süreçleri ile ilgili bk. Scott, "Evrimi Yok Etmek, Yaratılış Bilimini İcat Etmek", 223-246.

[37]Fırat Erkılıç, "Kur'an Ayetlerinde İnsanın Evrimsiz Yaratılışının Delilleri ve Ayetlerin Yanlış Yorumlarına Cevaplar", *Teistik Evrim Düşüncesinin Eleştirisi*, kitap editörü Fatih Buğra Sarper (İstanbul: Aktaş Yayıncılık, 2021); Veysel Güllüce, "Kur'an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi", *I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri*, ed. Adem Tatlı vd. (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018), 341-342 vd.; Örnek olarak Bz. Avnullah Enes Ateş, "Kur'an'da İnsanların Yaratılışı Meselesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (30 Aralık 2016), 353-369.

teorisinden destek alınarak oluşturulan Tanrı-âlem münasebetinden, insan ve topluma ve dini olgulara yönelik bu itiraz alanlarının bütüncül olarak tespit edilmesi ve bu alanlara yönelik eleştirilerin kelâmî açıdan incelenmesi amaçlanmaktadır. Ülkemizde bu alanla ilgili çalışmalar genellikle din felsefesi alanında yapılmaktadır. Bu çalışmalarda genellikle teleolojik delil, insanın yaratılışı, ahlakın kaynağı gibi spesifik konularda ya da Herbert Spencer (1820-1903), Richard Dawkins (1941-), Daniel C.Dennett (1942 – 2024) gibi biyolog ve düşünürlerin evrimle ilgili görüşleri üzerine odaklanmaktadır.

Evrim kuramının İslâm inanç esaslarını konu edinen bir bilim dalı olarak Kelâm'ın ilgi alanına giren yönü bu teoriye dayanılarak pozitivist bir dünya görüşünü desteklemek açısından külli bir varlık tasavvuru oluşturulması ve canlılığın fiziksel açıklamasından öte Tanrı'nın varlığının ve dini fenomenlerin yadsınmasına yönelik bilimsel bir temel olarak ileri sürülmesidir. Çünkü ateistler düşünürler, evrimden hareketle canlıların maddeden kendiliğinden, amaçsız bir tarzda ortaya çıkan varlıklar olduğunu iddia etmektedir. Bu tür metafizik ve felsefi imalara müsaitliğinden dolayı evrim teorisi ortaya atıldığı günden beri kelâmcılar başta olmak üzere Müslüman âlimlerin ilgi alanına girmiştir. Müslüman âlimlerin konu hakkındaki düşüncelerine çalışmanın ileriki bölümlerinde işaret edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
EVRİM TEORİSİ VE ATEİZMİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE TARİHİ ARKA PLANI

1.1. Evrim Teorisi

Bugünkü anlamıyla bilimsel bir terim olarak kullanılan evrim kelimesi Türkçeye İngilizce "evolution" kelimesinin karşılığı olarak geçmiştir. Kelimenin etimolojik kökenine baktığımızda bir kitabı açmak okumak, dürülmüş veya sarılmış bir şeyi açıp yaymak anlamında Latince "evolutio" kelimesinden türediğini görmekteyiz. Kelime İngilizcede, ilerleme, kademeli süreç içinde değişim ve gelişim, yavaş ve istikrarlı değişim[38] anlamına gelmektedir. Ancak evrim teorisi söz konusu olduğunda ismi öne çıkan Darwin'in eserlerinde bu kelimeyi kullanmadığı bilinmektedir. O, biyolojik anlamda evrimi tanımlamak ve evrimin ilerleme anlamına vurgu yapmamak için evolution yerine değişerek türeme (descent with modification) terimini seçmiştir.[39] Evrim, günümüzde biyolojide kullanılan bir terim olarak, Osmanlı dönemindeki yazılarda Arapça kökenli "tekâmül" kelimesiyle ifade edilmiştir. 1930'lardan itibaren bilimsel bir terim olarak Türkçede tekâmül yerine evrim kelimesinin kullanımı yaygınlık kazanmıştır.[40]

Evrim kavramı en temel anlamıyla varlık dünyasında zaman içerisindeki yavaş, kademeli değişim ve dönüşüm süreçlerini ifade eder.[41] Evrim genellikle organik ve inorganik olmak üzere iki şekilde incelenmektedir. Organik evrim kuramları bilinen tüm canlıların kökenini ve tarihi süreç içerisinde geçirdikleri değişimi açıklarken, inorganik

[38]Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma, 2013), "Evrim", 666; Francisco Jose Ayala, "Evolution | Definition, History, Types, & Examples", *Encyclopedia Britannica* (Erişim 03 Mayıs 2021); Stephen Meyer - Michael Keas, "The Meanings of Evolution", (09 Mayıs 2011).

[39]Charles Darwin vd., *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* (Princeton, N.J: Univ. Pr, 1981), 1-9; Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Öner Ünalan (Ankara: Özyurt Matbaası, 1976), 2-11; Stephen Jay Gould, *Darwin ve Sonrası: Doğa Tarihi Üzerine Düşünceler*, çev. Ceyhan Temürcü (Ankara: TÜBİTAK, 2005), 20.

[40]Cevizci, "Evrim", 665; Mustafa Namık Çankı, *Büyük Felsefe Lûgatı* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2021), 1/755-756; Orhan Hançerlioğlu, "Evrim Kuramı", *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1976), II/115.

[41]Keith Stewart Thomson, "Marginalia: The Meanings of Evolution", *American Scientist* 70/5 (1982), 529.

evrim kuramı ise yeryüzü, gezegenler, yıldızlar, galaksilerle birlikte tüm evrenin ve içerisindeki cansız maddelerin oluşumunu açıklamaktadır.[42]

Biyolojide temel taşlardan biri olarak görülen evrim teorisi ise genel bir ifadeyle yeryüzündeki mevcut canlı türlerin, biyolojik çeşitliliğin ve yaşam formlarının nasıl oluştuğunu açıklama iddiasında olan bir kuramdır.[43] Bu teoriye göre bugün yeryüzünde gördüğümüz insanlar dâhil tüm bitki ve hayvan yaşam formları, 3,5 milyar yıl önce bakteri gibi basit bazı canlılardan başlayan bir takım yaşam formları vasıtasıyla değişim aşamalarından geçerek mevcut hallerini almışlardır. Ayrıca bu kuram, yeryüzündeki tüm bitki, hayvan ve diğer canlı türlerin köklerinin daha önce var olan diğer türlerde olduğunu ve ayırt edilebilir farklılıkların birbirini takip eden nesillerdeki değişikliklerden kaynaklandığını varsaymaktadır. Bu teoriye göre canlılar sabit varlıklar olmayıp yaşamın başlangıcından günümüze kadar sürekli değişim geçirerek bu günkü formlarını almışlardır.[44] Bu nedenle evrim, geçmiş dönemlere ait statik, tarihsel bir olay olmayıp, tüm yaşamı, doğayı, dünyamızı ve evreni, sürekli bir tarzda değiştiren yani yaşayan bir olgu olarak görülmektedir. Bu özelliğiyle doğa bilimlerinden elde edilen verilerin harmanlanıp birleşmesini sağlayan bir çatı kuram olarak değerlendirilmektedir.[45] Bu kurama bağlı olarak gelişen evrimsel biyolojinin ilgi alanı ise evrimsel süreçlerin izini sürmek ve bu süreçlerin nedenlerini ve mekanizmalarını tanımlamak ve analiz etmektir.[46]

Çalışmamızın ileriki bölümlerinde daha detaylı işaret edileceği üzere evrim kuramının gelişmesine birçok kültür ve medeniyet katkı sunmuştur. Ancak bu kuramın bilimsel olarak ilk taslağı, Fransız biyolog ve doğa bilimci Jean-Baptiste Lamarck (1744-1829) tarafından 1809 yılında ortaya atıldığı düşünülmektedir.[47] Lamarck, dünyamızın durağan bir yapı olmayıp, devamlı şekilde evrimleştiğini uzun bir zaman

---

[42]Ernst Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, çev. Nurdan Soysal (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 67; "Evrim", *AnaBritannica* (Istanbul: Ana Yayıncılık, 1992), 12/33; Hançerlioğlu, "Evrim Kuramı", II/112-115; Cevizci, "Evrim", 666.

[43]Gijsbert Van Den Brink vd., "The Epistemic Status of Evolutionary Theory", *Theology and Science* 15/4 (02 Ekim 2017), 454.

[44]Jose Ayala, "Evolution | Definition, History, Types, & Examples"; Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 67; Sultan Tarlacı, *Mağaradan Marsa* (Istanbul: Destek Yayınları, 2017), 191-193.

[45] Haluk Ertan, "Biyoloji Eğitiminde Moleküler Evrim", *Biyoloji Eğitiminde Evrim*, ed. Ali Nihat Bozcuk vd. (Malatya: İnönü Üniversitesi, 2007), 51.

[46] Ali Nihat Bozcuk, "Neden Bilim? Neden Evrim?", *Biyoloji Eğitiminde Evrim*, ed. Ali Nihat Bozcuk vd. (Malatya: İnönü Üniversitesi, 2007), 9.

[47]Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), "Lamarkçılık", 1065; Ruse, *Darwinism as Religion*, 27.

içerisinde ve adım adım oluştuğunu söylemiştir. Ona göre, evrim sürecinde kesintiler ve ani sıçramalar yerine canlılar ilkelden gelişmişe, basitten karmaşığa doğru düzenli bir değişim sergilemektedir. Bu değişim tek hücrelilerden başlayarak, bitkiler, hayvanlar ve en tepede insanın yer aldığı bir gelişim sistemi çizgisindedir. Bu gelişim sürecinde bazı türler yok olurken bir takım yeni türler ortaya çıkabilmektedir.[48]

Günümüzde evrimsel biyoloji üzerinde çalışan birçok bilim adamı, evrim terimine ortak bir anlam yüklemeyip birçok farklı anlamda kullandıkları görülmektedir. Modern biyologların ortaya koydukları farklı anlamlar ve tanımların aynı epistemolojik değere sahip olmadığı konusunda ciddi araştırmalar bulunmaktadır.

Modern biyolojide evrim kavramına en az üç farklı anlam yüklendiği görülmektedir. Bu anlamları şöyle ifade edebiliriz.

1. Tarihi süreçte çok uzun zaman ölçeğinde canlı türlerinin bir oluş sırasına göre ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Tarihsel evrim kavramıyla ifade edilen evrim, yaşam formlarının diziliminin tarihi bir sıralamasının olduğu anlamıyla kullanılmaktadır. Bu anlamda ilk oluşan yaşam formunun bakteriler, sonra balıklar, sürüngenler ve memelilerin takip ettiği bir sıralamanın olduğu görüş genel kabul görmektedir.
2. Yaşam formlarının hepsinin tek bir ortak atadan türediği iddiasıyla evrensel ortak soy anlamında kullanılmaktadır.
3. Bütün canlıların oluşumu ve gelişimini tek bir mekanizmayı referans gösterilerek bilimsel bir tarzda açıklandığı iddiasıdır. Rastgele mutasyonlara göre değişen doğal seçilime atıfta bulunularak her türlü biyolojik çeşitliliğin açıklanabileceği ileri sürülmektedir. R.Dawins'in Kör saatçi olarak isimlendirdiği bu mekanizma, tüm organizmaların, rastgele varyasyonlar veya mutasyonlar üzerinde etkili olan doğal seçilim gibi rehbersiz, akılsız, amaçsız maddi süreçlerle ortak atalardan türediği fikrini ileri sürmektedir.[49]

Rastgele varyasyona dayalı Darwinci doğal seçilim mekanizmasının ve diğer benzer doğalcı mekanizmaların, biyolojik formların kökenini ve karmaşık

---

[48]Ardea Skybreak vd., *Evrim Bilimi ve Yaratılış Efsanesi: Neyin Gerçek ve Neden Önemli Olduğunu Bilmek* (İstanbul: Yordam Kitap Basın ve Yayın, 2010), 32-49; Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 67.

[49]Ayala, *Six Big Questions About Evolution*, 24-27; Meyer - Keas, "The Meanings of Evolution", 4-6.

organizmalardaki tasarımın ortaya çıkışının açıklanması konusunda tamamen yeterli olduğu fikri Darwinci Evrim takipçileri tarafından kullanmaktadır.[50]

Evrimin bu üç anlamı ve tanımı arasındaki mantıksal bağlantılara dikkat edilmesi gerekmektedir. Bu açıdan evrim teorisinde bazı boşlukların olduğu belirtilmiştir. Buna göre tarihsel evrimin, ortak kökeni zorunlu kılmadığı; bitkilerin ve hayvanların belli bir oluş sırasına göre ortaya çıkmasının hepsinin ortak bir ataya bağlanmasını zorunlu kılmadığı söylenmiştir. Bu tanıma göre dünyanın oluşumunun üzerinden çok uzun zaman geçmesi ve canlıların ortaya çıkma süreçlerinin tarihsel bir sıra izlemesi mümkündür, ancak tüm canlıların iddia edildiği gibi ortak bir atayı paylaşmamaları da muhtemeldir.[51]

Tarihsel evrim, aynı zamanda yaşam formlarının çeşitliliğinin ve karmaşıklığının çok uzun zaman içinde nasıl geliştiğini açıklamaya çalışır. Tarihsel evrim çok güçlü ve birbirini destekleyen bağımsız argümanlarla desteklenmektedir. Bu alanda Tevrat'a dayalı çok genç ve erken döneme işaret eden yaratılışçılık gibi alternatif görüşler bilimsel olarak kanıt yetersizliği nedeniyle bilim dünyasında neredeyse hiç kabul görmemektedir. Evrensel ortak ata, tüm canlıların ortak bir kökene sahip olduğunu ileri sürer ve tarihsel evrim kadar doğrudan güçlü bağımsız kanıtlara sahip olmasa da yine de makul şüpheni ötesinde olduğu ifade edilmektedir. Evrimsel süreçleri açıklamda öne sürülen doğal seçilim mekanizması ise modern biyolojide tartışılmaktadır. Doğal seçilim kimi modern biyologlar tarafından, evrimin ana mekanizması olarak kabul edilse de birçok modern biyolog bunun evrimin tek mekanizması mı yoksa diğer birçok mekanizmadan sadece biri mi olduğunu tartışmaktadır.[52] Bu nedenle, Doğal seçilim iddiası, evrimin diğer iki anlamın aksine, kendi lehine kesin karinelerden yoksun durmaktadır.[53]

Evrimle ilgili olarak canlıların uzun bir süreçte belli bir sırayla ortaya çıktığı ve geriye doğru gidildiğinde hepsinin ortak bir atada birleştiği fikri daha güçlü bilimsel desteğe sahip olarak durmaktadır. Doğal seçilim mekanizmasının ise evrimin ana

---

[50]Thomas B. Fowler - Daniel Kuebler, *The Evolution Controversy: A Survey of Competing Theories* (Grand Rapids, Mich: Baker Academic, 2007), 357-359.
[51]Brink vd., "The Epistemic Status of Evolutionary Theory", 462.
[52]Darwin, *Türlerin Kökeni*, 141-146; Skybreak vd., *Evrim Bilimi ve Yaratılış*, 151-161; bkz. Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 152-153.
[53]Brink vd., "The Epistemic Status of Evolutionary Theory", 472.

mekanizması olup olmadığı konusundaki araştırmalar ve tartışmaların devam ettiği ektedir.

1.2. Evrim Teorisinin Temel İddiaları

İçerisinde yaşadığımız evrenin kozmolojik gözlemlerden ve astrofizik çalışmalardan elde edilen kanıtların birleşimiyle ulaşılan verilere göre günümüzden yaklaşık 13.7 milyar yıl önce oluştuğu tespit edilmiştir. Dünyanın ise yaklaşık 4,5 milyar yıl önce oluşmaya başladığı kabul edilmektedir.[54] Yeryüzünde yaşamın oluşmaya başlaması ve ilk canlı formlarının ortaya çıkması ise ortalama 3,8 milyar yıl önceye kadar götürülmektedir. Oluşum sürecinin başlarında dünya radyasyona ve yüksek ısıya maruz kaldığı için yaşamın ortaya çıkmasına pek uygun değildi. Bu nedenle Astronomlar, dünyanın ilk yaşam formlarının ortaya çıkabilmesine imkân sağlayan yaşanabilir bir yer haline gelmesi için üzerinden uzun bir zaman geçtiğini tahmin etmektedirler.[55]

İlk yaşamın ve ilk canlının nasıl oluştuğu ve nasıl bir şey olduğu hakkında henüz tatmin edici bilimsel bir bilgi bulunmamaktadır. Türlerin evrimleşmesi, yaşamın kökeninden tamamen farklı bir durum olarak görülmektedir. Çünkü yaşamın kökeni ya da ortaya çıkma ihtimali yalnızca bir kez gerçekleşmesi gereken benzersiz bir olay olarak yorumlanmaktadır.[56] Bu nedenle cansız maddeden canlı bir organizma nasıl oluştu sorusu bilim için halen cevaplanması zor bir soru olarak durmaktadır. Hiç kimse 3.5 milyar yıl önce hayatın nasıl başladığının cevabını verememektedir.[57] Bu sorunun cevabını bulmak için jeolojiden astronomiye fizikten biyokimyaya disiplinler arası çalışmalar ve araştırmalar yapılmaktadır. Hatta Amerikan Havacılık ve Uzay Dairesi (NASA) Astrobiyoloji Enstitüsü adında bir araştırma kurumu kurarak bu hayati sorunun cevabını bulabilmek için çok ciddi araştırmalar yapmaktadır.[58]

---

[54]D. N. Spergel vd., "First-Year Wilkinson Microwave Anisotropy Probe (WMAP)* Observations: Determination of Cosmological Parameters", *The Astrophysical Journal Supplement Series* 148/1 (01 Eylül 2003), 181.

[55]Loveneet Singh, "At Home in The Universe: The Search for Laws of Self-Organization and Complexity", (01 Ocak 1995), 18.

[56]Richard Dawkins, *The God Delusion* (London: Bantam Press, 2006), 139; Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 139.

[57]Ernst Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, çev. Nurdan Soysal (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 67-68.

[58]"NASA Astrobiology Institute" (Erişim 22 Mart 2024).

Fosil kayıtlarına göre yeryüzünde ilk canlı formunun 3,5 milyar yıl önce ortaya çıkan prokaryotlar (bakteriler) olarak kabul edilmektedir. Sonraki 1 milyar yıl boyunca Dünya'daki yaşamın sadece bu prokaryotlardan ibaret olduğu düşünülmektedir.[59] Yaklaşık 1 milyar yıl boyunca yalnızca bakterilerin yaşadığı bir dönemden sonra, yaşam tarihinde çok kritik ve dikkat çekici bir dönemeç olan Ökaryotların ortaya çıktığı düşünülmektedir. Ökaryotik hücreler, zarla çevrili bir çekirdeğe ve ayrı kromozomlara sahip olmaları nedeniyle prokaryotlardan önemli ölçüde farklı olarak kabul edilmektedir.[60]

Ancak yinede yaşamın nasıl başladığına ilişkin bazı teoriler geliştirilmiştir. Yaşamın nasıl ortaya çıktığına ilişkin ilk ciddi teoriler, 1920'lerde ortaya atılmıştır. Son yüz yılda bu konuyla ilgili ciddi bir literatür oluşmuş ve farklı birçok teori ileri sürülmüştür. Canlılığın nasıl başladığına dair en meşhur deney Stanlay Miller ve danışmanı Harold Urey tarafından gerçekleştirilmiştir. O zamanki dünyanın ilkel atmosferik şartlarını karşıladığı düşünülen su (H2O) amonyak (NH3) metan (CH4) ve hidrojen (H2) oluşan kimyevi maddeleri karıştırılarak elektrik verilmesi sonucu canlı oluşumuna dair bir iz bulunabilir mi diye yapılan deneydir.[61]

Yeryüzündeki canlılığın suda başladığı tartışmasız olarak kabul görmektedir. Dolayısıyla ilk canlılar suda yaşıyorlardı. İlk kara bitkilerinin ortaya çıkışı ortalama 450 milyon yıl önceye ve ilk çiçekli bitkilerin 200 milyon yıldan daha öncesin kadar gitmektedir. Hayvan olarak kabul edilen Amfibilerin (kara omurgalıları), fosil kayıtlarına göre ortaya çıkışı 460 milyon yıl öncesine gitmektedir. Bu omurgalılardan sonra sürüngenler, onlardan da sırasıyla kuşlar ve memelilerin doğmasına sebep olduğu bilinmektedir.[62]

Darwin'in evrim teorisinin hedefi doğal seçilim mekanizması yoluyla türlerin çeşitliliğini izah etmeye yöneliktir. Türlerin Kökeni kitabında yaşamın kökenine dair herhangi bir açıklamaya girmemektedir. Çünkü evrimsel süreçlerin başlaması için elde

---

[59]Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 67-68.
[60]Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 67-68.
[61]Tarlacı, *Mağaradan Marsa*, 354-360.
[62]Tarlacı, *Mağaradan Marsa*, 213-221; Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 43-65; Skybreak vd., *Evrim Bilimi ve Yaratılış*, 165-167; Kenan Ateş, *Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi* (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009), 67-68.

mevcut bir yaşam formunun olması gerekmektedir. Bu yaşam formunun nasıl oluştuğu ve çevresel şartlar Darwin'in gündeminde yoktur.[63]

Evrenin ve dünyanın oluşumu cansız maddeden canlıya geçiş süreci canlı organizma öncesi konular en azından biyolojik evrim kuramının açıklama alanının dışında kalmaktadır. Çünkü evrim kuramının böyle bir konuyu araştırmaya girmemesinin birçok sebebi bulunmaktadır. Öncelikle bu soruyu ele alacak herhangi bir yöntemi bulunmamaktadır. Diğer bir husus ise evrim canlıların evrimini incelemektedir. Ortada bir canlı yoksa zaten evrimden söz edilemez.[64]

Dünyamızın oldukça yaşlı olduğu, mevcut yaşam formlarının milyonlarca yılda bir oluş sırası takip ettiği konusunda herhangi bir tartışma söz konusu değildir. Yani ilk canlı formlarının bakteriler olduğu onları sırasıyla balıklar sürüngenler ve memelilerin takip ettiği konusunda görüş birliği mevcuttur. Canlı türlerinin bu sırayı takip ettiği artık neredeyse kesinliğe kavuşmuştur.[65] Bu durum bize canlı türlerinin en azından aynı anda var olmadığı sonucuna götürmektedir.

1.2.1. Ortak Ata

Evrim teorisinin en önemli paradigmalarından birisi olan ortak ata kavramı yukarıda işaret edildiği gibi mevcut tüm yaşam formlarının bir tek yaşam formundan kademeli olarak değişim ve dönüşüm sonucu türediği düşüncesine dayanmaktadır. Yeryüzünde mevcut tüm canlıların basitten karmaşığa zamanla bir veya çok az ortak canlı formundan kademeli olarak ortaya çıktığı fikri evrim teorisinde ortak ata kavramıyla ifade edilmektedir. Ortak ata ya da ortak köken düşüncesi yeryüzünde yaşayan canlı türlerini sınıflandırırken (taksonomi)geriye doğru gidildiğinde tüm canlı türlerinin dayandığı ya da kendisinden türediği ortak bir atanın varlığı düşüncesine dayanmaktadır.[66]

---

[63]Charles Darwin, *The Origin of Species* (New York: P. F. Collier & Son, 1909), bkz.; Darwin, *Türlerin Kökeni*; Özgökman Fatih, "Yaşamın Kökeni, Evrim ve Tanrı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54/2 (2013), 51-52.

[64]Kahraman İpekdal - Mert Şafak, "Biyolojik Evrim ve Evrim Kuramı", *Darwin Devrimi: Evrim* 60-61 (2009), 96.

[65]Gijsbert van den Brink vd., "Evrim Teorisinin Epistemik Statüsü", çev. Gülay Parlak, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 16/2 (2018), 545-549.

[66]Hançerlioğlu, "Evrim Kuramı"; Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 43-45; Tarlacı, *Mağaradan Marsa*, 206-207; Skybreak vd., *Evrim Bilimi ve Yaratılış*, 1-16.

Evrimsel biyolojide ortak ata kavramını destekleyen birçok bilimsel delil ileri sürülmektedir. Bunlar arasında ata ile altsoyları birbirine bağlayan kademeli evrimsel değişimi açık bir şekilde ortaya koyduğu ileri sürülen ara fosiller sayılabilir. Ayrıca Darwin döneminde pek bilinmeyen DNA, RNA ve proteinlerin araştırılması ve incelenmesini konu alan moleküler biyoloji ve genetik bilimindeki keşifler sayesinde yeryüzünde yaşayan canlı türlerinin aynı genetik kodu paylaştıkları, DNA olarak isimlendirilen bu kodların izleri takip edildiğinde türler arasındaki akrabalığın çok açık bir biçimde ortak kökeni desteklendiği kabul edilmektedir. [67]

Ortak Ata kavramının sahibi Darwin, evrensel ortak ata veya evrensel soy teorisini anlattığı Türlerin Kökeni adlı kitabında ortak ata düşüncesini dallanan bir ağaca benzetmiştir. Bu analojiyi, türler arasında evrimsel bağlantıları ve değişik yaşam formlarının ortak bir atadan türediğini göstermek amacıyla kitabına koymuştur. Ağacın kökü ilk atayı, dallar ise mevcut türleri göstermektedir.[68] Bu ağaç benzetmesinde hangi türler birbirine yakın akraba, hangilerinin uzak akraba olduğunu betimlemektedir. Yaşam formları arasındaki akrabalık ilişkilerini resmeden bu tür ağaç diyagramlarına filogenetik ağaç denilmektedir.[69]İlgili kitabında Darwin, evrensel ortak soy teorisini, fosil dizilimi, türlerin biyocoğrafik dağılımı gibi evrimle ilgili çeşitli biyolojik kanıtları en iyi şekilde açıkladığı gerekçesiyle savunduğu görülmektedir.

Yeryüzünde10 milyon tür olduğu tahmin edilmektedir. Bu türlerden şu ana kadar 1.8 milyonu kurallara uygun olarak isimlendirilmiş ve tanımlanabilmiştir. Yerkürede daha keşfedilmeyi ve isimlendirilmeyi bekleyen milyonlarca türün bulunduğu düşünülürse yaşam ağacı konusundaki bilgilerimiz bilinen türler için bile oldukça eksik durmaktadır.[70] Bu durum elbette teori hakkında bazı kuşkuları da berberinde getirmektedir.

Tüm canlı türlerinin bir biriyle akraba olduğunu ve geriye doğru gidildiğinde ortak bir ataya ulaşıldığını anlatmak için ilginç bir benzetme yapılmaktadır: Tüm canlı

---

[67]Skybreak vd., *Evrim Bilimi ve Yaratılış*, 22-30; Tarlacı, *Mağaradan Marsa*, 296-300; Ali Demirsoy, *Evrim Atom Altı Parçacıktan İnsana Türlerin Görkemli Yolculuğu .. .* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2017), 296-298.

[68]Darwin, *Türlerin Kökeni*, 143.

[69]Ayala, *Six Big Questions About Evolution*, 52-53; Seyyide Sariçam - Hamit Kaan Müştak, "Filogenetik Ağaçlandırma Metotları", *Etlik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi* 26/2 (2015), 58; David E. Sadava (ed.), *Life: The Science of Biology* (Sunderland, Mass. : Gordonsville, Va: Sinauer Associates ; W. H. Freeman & Co, 2011), 465.

[70]Sadava, *Life*, 467; Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*, 47.

türleri, bir aile albümü gibi düşünülmektedir. Bu albümde, her canlı türü bir fotoğraf olarak temsil edilmekte ve bu fotoğraftaki canlıların birbirleriyle soy ilişkisi bulunmaktadır. Albüm yere düşürülmüş ve tüm fotoğraflar birbirine karışmıştır. Aradan çok uzun zaman geçtiği için de fotoğraflarla ilgili bazı bilgiler kaybolmuş ve bazı fotoğrafların tam olarak hangi ataya ait olduğu belirsiz hale gelmiştir. Ancak uzak ve çok yakın akrabalar çok daha rahat tanımlanabilirken ara kademelerdeki fotoğraflardan hangilerinin yakın hangilerinin uzak atalara ait olduğunun tespitini yapmak zorlaşmıştır. Bu nedenle, aile albümündeki bazı fotoğrafların akrabalık ilişkilerini tanımlamak çok güç olmaktadır. Bu da evrimsel süreçlerin karmaşıklığından kaynaklanmaktadır. Hatta akraba oldukları kesin olarak bilinmekle birlikte hiç kimse bazı türlerden tam olarak emin olmamakta ve aile albümündeki yerleri uzun zamandır araştırılmaktadır. Fakat iddiaya göre yeterli zaman verilirse fotoğraftaki akrabaların ilişkileri doğru yerlerine yetecek bilgiler parça parça toplanacak en sonunda tüm aile soy ağacının doğru sıralamaya konması mümkün olabilecektir.[71]

Günümüzde bazı biyologlar da evrim kavramını, tıpkı tüm evreni ve onu oluşturan çeşitli maddeleri ortak bir noktada buluşturan büyük patlama (big bang) teorisinde olduğu gibi bütün yaşam formlarının geriye doğru gidildiğinde ortak ataya dayandığı düşüncesine atıfta bulunmak için kullanmaktadır.[72] Biyologlar, dünya üzerindeki tüm canlıların birbirleriyle akraba olduğunu göstermek için jeologlar tarafından sağlanan fosil kayıtlarını uzun yıllar boyunca incelemişlerdir. Bu fosillerden yola çıkarak canlı formlarının yaşadıkları ortamlarını, yaşlarını, benzerlik ve farklılıklarını inceleyerek organizmalar arasındaki akrabalık bağını ve derecesini ortaya çıkarmaya çalışmaktadırlar. Ancak şimdiye kadar bulunan fosillerin canlıların akrabalık bağlarını göstermede yeterli olmadığı düşünüldüğünden canlılar arasında akrabalık yönünden boşluklar ortaya çıkmakta ve kayıp halkalar oluşmaktadır. Ancak yeni fosiller keşfedildikçe iki yaşam formu arasındaki boşlukların doldurulmaya devam edileceği söylenmektedir.[73]

Fosil kayıtlarından hariç canlıların birbirine olan akrabalık bağını gösteren yeni gelişmeler ve keşifler ortaya çıkmaktadır. Genetik bilimi ve moleküler biyolojideki hızlı ilerlemeler, canlı türlerinin genetik kodlarının çözülmesini ve iki canlı türün genetik

---

[71]Skybreak vd., *Evrim Bilimi ve Yaratılış*, 164.
[72]Meyer - Keas, "The Meanings of Evolution", 3; Tarlacı, *Mağaradan Marsa*, 191-211.
[73]Sadava, *Life*, 9-11.

verilerinin karşılaştırılması yöntemiyle canlı türleri arasındaki ilişkilerin daha doğru açıklamasının yapılmasını mümkün kılmaktadır.[74] Fosil kayıtlarıyla birlikte genetik biliminden elde edilen verilerin de canlıların ortak bir atada birleştikleri yönündeki iddialara güçlü destek verdiği kabul edilmektedir. İki türün genomları[75] arasındaki benzerlik ne kadar fazlaysa o kadar yakın tarihli bir ortak ataya sahip olduklarını, genomlardaki benzerlik ne kadar farklıysa bu iki türün ortak atasını bulmak için çok daha geriye gitmek gerektiği düşünülmektedir. [76]

Evrim üzerinde çalışan bilim adamları ortak ata kavramını desteklemek ve türler arasındaki akrabalık ilişkilerini gösterebilmek için fosillerden, DNA ve RNA gibi genetik analizlerden ve morfolojik özelliklerden elde edilen verileri kullanmaktadır. Buralardan elde edilen kanıtların gezegenimizde yaşayan tüm canlıların tek bir kökenden türediğini açık bir şekilde gösterdiği söylenmektedir. Bu fikrin en basit delili olarak en basitinden en karmaşığına tüm yaşam formlarının aynı genetik şifreye sahip olmalarından ve tüm canlı hücrelerinin (mikrobik olanlar dâhil) birçok açıdan benzer nitelikler taşımaları gösterilmektedir. Canlıların sahip olduğu bu moleküler sistemler onların ortak bir ataya sahip olduklarını göstermek için önemli bir delil olarak sunulmaktadır.[77] Genetik ve Moleküler Biyoloji'deki hızlı gelişmeler 1940 yılında DNA'nın keşfi, 2003 de insan DNA'sının zincirinin çözülmesi canlılar arasındaki akrabalık ilişkilerini ve soy ağaçlarını fosillere ihtiyaç duymadan sıralamayı mümkün kılmaktadır. İki canlı organizmanın genleri birbirine ne kadar benziyorsa o derecede akrabalıkları ve ortak ataları birbirlerine yakın olduğu kabul edilmektedir.[78]

Evrim biyologlarından Ernst Mayr (1904-2005) bugün dünyadaki tüm yaşam formlarının tek bir yaşam kaynağından geldiğinden şüphe edecek hiçbir biyologun kalmadığını iddia etmektedir.[79] Bu iddiası biraz abartılı bulunsa da özellikle genetik

---

[74]Ayala, *Six Big Questions About Evolution*, 49-50.

[75]Genom: Değişik canlı türlerinin genetik yapıları yani topyekûn genetik yapısını oluşturan yapılara denir. Genom, bir organizmanın tüm genetik materyalini ifade eder ve organizmadaki tüm DNA dizilerini içerir. Terim, Hans Winkler tarafından 1920 yılında tanımlanmıştır. Genom, organizmanın hücre çekirdeğindeki kromozomlarında bulunan DNA'nın yanı sıra, mitokondri ve kloroplast gibi organellerde bulunan genetik materyali de kapsar Bruce Alberts vd., *Molecular Biology of the Cell* (New York, NY London: W. W. Norton & Company, 2022), 198-202.

[76]Sadava, *Life*, 9-11.

[77]Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 72-75.

[78]Gijsbert Van Den Brink vd., "The Epistemic Status of Evolutionary Theory", *Theology and Science* 15/4 (02 Ekim 2017), 4.

[79]Ernst Mayr, *One Long Argument Charles Darwin and the Genesis of Modern Evolutionary Thought* (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1991), 24.

bilimi ve moleküler biyolojideki gelişmeler sayesinde hayatın tek bir kaynaktan türediği konusunda tartışmaların azaldığı görülmektedir.[80]

Ortak ata kavramının insan için söylediklerine gelince evrimsel biyoloji, insan türünün de diğer türlerle birlikte ortak bir ataya dayandığını ve tüm insanların geçmişteki ortak bir soy kökenine sahip olduğunu ileri sürmektedir. Bu yaklaşım, tüm insanlığın birbiriyle bağlantılı olduğunu ve ortak bir geçmişe sahip olduğunu iddia etmektedir. Evrime karşı çıkan insanların ileri sürdüklerinin aksine günümüzde yaşayan maymun türleri insan türünün ataları değildir. İnsanlar onlardan türememiştir. Ama diğer türlere göre insan soyu daha yakın geçmişte aynı kökende birleşmektedir. Bu nedenle yaygın kanaatin aksine modern evrim kuramı insanın maymundan evrimleşerek oluştuğunu iddia etmemektedir. Bu tarz kabulün evrime duygusal baskı ile karşı çıkılmasına ve toplum tarafından anlaşılmasının önünde engel teşkil ettiği düşünülmektedir.[81]

Evrim üzerine çalışan bilim adamları insanlarla maymunlar arasındaki evrimsel bağı şu dört maddede özetlemektedir: 1. İnsanlar maymunlardan türememiştir. Onların soyundan gelmemektedir. Ancak insanlar maymunlarla birlikte uzak geçmişte ortak bir atayı paylaşmakta ortak bir kökende ya da müşterek bir atada buluşmaktadırlar. İkincisi başta şempanzeler olmak üzere maymunlar ve insanlar yakın akrabadırlar. Üçüncüsü şempanzelerle fiziksel ve davranışsal birçok ortak özelliği paylaşmaktadır. Dördüncü olarak net bir şekilde ifade edilmektedir ki insanlar diğer tüm hayvanlardan ve en yakın akrabaları kabul edilen maymunlardan çok farklı, tamamen kendine has eşsiz özellikleri olan bir türdür.[82]

Darwin'in yaşam formlarının kökenine dair tek bir ortak ataya (monofiletik) vurgu yapan düşüncesi, yirminci yüzyılın büyük bölümünde yaşam tarihine ilişkin baskın teori olarak hüküm sürerken, bazı biyologlar tarafından artık bu görüşe kanıta dayalı gerekçelerle itiraz edildiği görülmektedir.[83] Kendi görüşlerini desteklemek için

---

[80]Ayala, *Six Big Questions About Evolution*, 50; Ayala, *Ben Maymun Muyum?*, 51; Peter M. Hoffmann, *Yaşamın Kökeni Moleküler Makineler Karmaşadan Düzene Nasıl Ulaşır?*, çev. Mehmet Ali Döke (Ankara: Say Yayınları, 2016), 292; Gijsbert van den Brink vd., "Evrim Teorisinin Epistemik Statüsü", 553; Tarlacı, *Mağaradan Marsa*, 296; Skybreak vd., *Evrim Bilimi ve Yaratılış*, 22-23.

[81]Tarlacı, *Mağaradan Marsa*, 91.

[82]Skybreak vd., *Evrim Bilimi ve Yaratılış*, 151.

[83]David M. Raup - James W. Valentine, "Multiple Origins of Life.", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 80/10 (1983), 2982.

paleontoloji, embriyoloji, biyokimya ve moleküler biyolojiden elde edilen kanıtları öne sürmektedirler.[84]

Çoğunluk katılmasa da bazı bilim insanları yaşam formlarının mevcut çeşitliliğinin ve farklılığın birçok farklı ata formundan ve soy çizgisinden kaynaklanabileceğini savunmaktadır.[85]Her türün kendi içerisinde kalmak şartıyla yine o türden olan ilk ataya kadar geri gidebileceği düşüncesi sınırlı ortak ata kavramıyla ifade edilmektedir.[86] Buda evrimde evrensel ortak ata anlayışı yerine alternatif olarak yaşam tarihine ilişkin polifiletik teorilerin (sınırlı ortak ata anlayışının ya da ayrı kökenler görüşünün) bilimsel olarak savunulacak kadar kendine yer bulduğu söylenebilir.[87]

Evrim terimi aynı zamanda sınırlı ortak ata veya ardışık nesiller boyunca modifikasyonla ima edilen morfolojik değişimi üreten mekanizmayı da ifade etmektedir. Bundan dolayı sınırlı ortak ata olarak tanımlanan evrim kavramı, farklı türler, cinsler ve hatta aileler içindeki benzer organizmaların pek çok farklı çeşidinin kendi türünün ortak atasıyla akraba olduğu gerçeği bilimsel olarak pek itiraza uğramamıştır. Bazı bilim adamlarının, evrensel ortak ata olarak tanımlanan evrimi, yani tüm organizmaların ortak ataya dayalı olduğu fikrini kabul etmeden, bu anlamda tanımlanan evrimi kabul etmektedirler.[88]

Ortak ata diğer bir ifadeyle evrensel ortak soy, evrim teorisinde direk gözlenemediğinden dolaylı yollardan elde edilen verilerden çıkarılan bir sonuç olarak kabul edilmektedir. Ancak bu çıkarım mevcut verilerden hareketle canlılığın kökenine dair güçlü ve savunulabilir bir çıkarım olarak durmaktadır. Tekbir ortak ata yerine birçok ortak atalar fikrini savunan az sayıda bilim adamı olsa da birçok biyolog ortak ata konusunda hemfikir olarak durmaktadır.[89]

Yukarıda ifade edildiği gibi Ortak Ata, gözlem ve deneyden ziyade akıl yürütmeye (istidlal) dayalı tarihsel bir çıkarım olduğu kabul edilmektedir. Ancak, bu tür

---

[84]Meyer - Keas, "The Meanings of Evolution".

[85]J.L Hamrick - M.J.W Godt, "Effects of Life History Traits on Genetic Diversity in Plant Species", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences* 351/1345 (1996), 1292-1298.

[86]Meyer - Keas, "The Meanings of Evolution", 6.

[87]Meyer - Keas, "The Meanings of Evolution", 3.

[88]Meyer - Keas, "The Meanings of Evolution", 4.

[89]Tarlacı, *Mağaradan Marsa*, 296; Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 46; Skybreak vd., *Evrim Bilimi ve Yaratılış*, 22-23; Hoffmann, *Yaşamın Kökeni Moleküler Makineler Karmaşadan Düzene Nasıl Ulaşır?*, 292; Ayala, *Six Big Questions About Evolution*, 50; Ayala, *Ben Maymun Muyum?*, 51; Gijsbert van den Brink vd., "Evrim Teorisinin Epistemik Statüsü", 553.

teoriler ve bunları oluşturmak için kullanılan çıkarımlar, eksik ya da hatalı olarak belirlenebilir. Geçmişe doğru ileri sürülen pek çok ihtimal mevcut durumu izah için kullanılabilir. Bu nedenle geçmişi kesin olarak, hatta makul şüphelerin ötesinde kurmak çok zor olabilir.[90] O yüzden ortak ata iddiası her şeye rağmen bilimsel kesinlik bakımından tartışmalıdır.

1.2.2. Doğal Seçilim

Evrim kuramının ana prensiplerinden biri olarak kabul edilen doğal seleksiyon ya da doğal seçilim kavramı Darwin tarafından hangi türlerin hayatta kalacağı veya hangi canlının soyunu devam ettireceğini açıklamak için kullandığı anahtar bir kavramdır. Aslında Darwin evrim teorisindeki asıl ününü bu doğal seçilim açıklamasından elde etmiştir. Çünkü Darvin'e kadar bilinmeyen evrimin kendisi değil bu değişimin nasıl gerçekleştiği konusudur. Darwin ve Wallace'ın ortaya attığı doğal seçilim mekanizmasına vurgu yapan kuram evrimin varlığını keşif değil bu evrimin nasıl gerçekleştiğinin bilimsel bir açıklaması olarak kabul edilmektedir.[91]

Evrim teorisinin anlaşılmasında kilit taşlardan biri olarak görülen doğal seçilim zaman içerisinde hangi bireyin ya da yaşam formunun hayatta kalacağını belirleyen mekanizma olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle Darwin'in Türlerin Kökeni kitabının dördüncü bölümünde izah etmeye çalıştığı bu kavrama "doğal seçme" ya da "en uygunların kalımı" başlığını vermiştir.[92] Mevcut türlerin neden varlıklarını sürdürdüğü veya nesli kaybolmuş önceki türlerin neden yok olduğunun basit ama kendi içersinde tutarlı cevabını doğal seçilim açılmasıyla verdiği düşünülmektedir.

Darwin'den günümüze bilim dünyasında hala tartışılan bu mekanizmanın dayandığı mantık şöyle izah edilebilir: Canlı türleri hayatta kalabilecek olandan fazla yavru yapmaktadırlar. Ancak bu yavruların hepsi yaşam savaşında hayatta kalamaz ve nesillerini devam ettiremezler. Hayatta kalanlar ve soylarını devam ettirenler çevre koşullarına en iyi uyum sağlayanlar ve bulundukları doğal koşullara karşı en uygun yönde değişim gösterenlerdir. Doğal seçilim mekanizmasına göre türler hem kendi içerisinde hem de diğer türlere karşı yiyecek, barınma, su, güneş ışığı gibi sınırlı kaynaklar için yaşam savaşı vermek zorundadır. Yaşam savaşında rekabet ettikleri

[90]Meyer - Keas, "The Meanings of Evolution", 5.
[91]Gould, *Darwin ve sonrası*, 1-30.
[92]Darwin, *Türlerin Kökeni*, 113-124.

benzerlerinden üstün bir özelliği olduğu için yaşarlar. Ama değişim ve çevreye uyum sürecinde elverişsiz türler yok olmaya mahkûmdur. Hayatta kalmayı sağlayan bu avantajlı değişiklikler popülâsyonda birikir. Genler vasıtasıyla sonraki nesle aktarılır. Bu böylece devam eder. Yaşam kavgasında en güçlü olan ayakta kalır. Yani nesli yok olanlarla kalanlar özdeş değildir. Yeni rekabette rakiplerine karşı üstünlük sağlayan özelliklere sahip organizmalar yaşamlarını devam ettirirler. Çevreye uyum sağlayamayan elenir ve nesli devam etmez.[93]

En basit tanımla en uygun olanın hayatta kalması olarak ifade edilen Doğal seçilimin temelinde iki olgu ve bu olgulardan çıkarılan bir sonuç vardır.

1. Canlı türleri (organizmalar) değişirler ve değişiklikler kalıtım yoluyla yavrulara aktarılır.
2. Canlılar yaşayabilecek olandan daha çok yavru yaparlar.
3. Çevre şartlarına en uygun yönde uyum sağlayan yavrular yaşarlar ve nesillerini devam ettirirler. Böylece, faydalı değişiklikler doğal seçilim vasıtasıyla popülâsyonda devam eder. Çevreye uyum sağlayamayan bireyler hayatta kalamaz ve yavrularını gelecek nesillere aktaramazlar. Darwin 'in teorisinin bu temel mekanizmasına evrimin yaratıcı gücü rolü verilmektedir. Önemli evrimci bilim adamlarından Gould'a göre evrimi doğal seçilim yönlendirmekte ayrıca kimlerin hayatta kalıp kimlerin öleceğine bu mekanizma karar vermektedir.[94]

Evrim teorisinde doğal seçilimi önceleyen bilim adamlarına göre her canlı popülâsyonunun herhangi bir engel olmadığı takdirde popülâsyonu oluşturan birey sayısının geometrik olarak artma potansiyeline sahip olduğu evrensel gözleme dayalı olarak kabul edilmektedir. Ancak yine gözleme dayalı olarak bilinen bir gerçek var ki tüm bireylerin yaşaması için kaynaklar sınırlı olduğu için popülâsyonu oluşturan tüm bireylerin hayatta kalma imkânı yoktur. Zaten her birey gerek genetik açıdan gerekse fenotip olarak birbirinden farklıdırlar. Çevreye uyum sağlama ve yaşam savaşında avantajlı özelliklere sahip bireyler bu yoğun yaşam mücadelesinde seçilerek hayatta

[93]Darwin, *Türlerin Kökeni*, 113-124.
[94]Gould, *Darwin ve sonrası*, 1-30.

kalırlar. Nesiller boyu devam eden bu mücadelede hayatta kalan ve soyunu devam ettiren yaşam formları doğal seçilimin neticesidir.[95]

Doğal seçilimde ön görülemez ve planlanamaz bir durum olduğu ileri sürülmektedir. Çünkü çevre şartlarının ne olacağı hangi genetik yapının ya da mutasyonun daha fazla avantaj sağlayacağı ön görülememektedir. Bu ön görülemezlikten dolayı bazı evrimci biyologlar insanı hayran bırakan canlı türlerini milyonlarca yılda oluşan bilinçten ve amaçtan yoksun doğal seçilimin eserleri olarak görmektedir. Canlılık ve canlı türleri doğal süreçlerin bir sonucu olarak bilinçsiz kör bir süreç olan doğal seçilim mekanizması canlılığın açıklaması olarak sunulmaktadır.[96]

Doğada yaşam formlarının ortaya çıkışı konusunda doğal seçilim açıklaması maddi bir açıklama olarak kabul edilmektedir. Bu doğal seçilimin de herhangi bir amacının olmadığı rastgele varyasyon ve mutasyona dayalı maddi bir mekanizmanın ürünü olduğu fikri Darwinci düşünce açısından üzerinde felsefi yorumlar yapılabilecek bir bilimsel temel oluşturmaktadır. Bu muhteşem canlılığın her yönünün doğal seçilimle izah edilebileceği düşünülmektedir.

Doğal seçilim mekanizması ise şöyle ifade edilebilir: Bütün türlerde bir değişim vardır. Canlı türleri, sınırsız bir şekilde geometrik oranla artma eğilimindedir. Ancak doğal bir çevrede nüfus sayıları geometrik olarak gerçekleşmez, belirli bir seviyede kalır. Bu sebeple organizmaların tümü yaşayamadığından hayatta kalmak için mücadele etmesi gerekir. Bu hayatta kalma mücadelesinde, çevreye daha iyi uyum sağlama özelliğine sahip olan canlılar hayatta kalır.[97]

İki aşamalı bir süreç olan doğal seçilim birinci aşamada canlı popülâsyonu içinde bir genetik farklılığın varlığını zorunlu görür. Ortada böyle bir çeşitlilik yoksa zaten doğal seçilimin bir anlamı olmaz. Genetik çeşitlilik olduğunda, bu seçilime etki eden somut koşullar topluluk üzerinde baskı oluşturduğunda bu koşulun seçilim etkileri işlemeye başlar ve son aşamada bireye hayat mücadelesinde artı bir katkı sağlayan özelliğin popülâsyondaki kalıcılığı gerçekleşir.[98]

---

[95]Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 152.
[96]Meyer - Keas, "The Meanings of Evolution", 5.
[97] Michael Shermer, *Evrim ve Yaratılışçılık*, çev. Reyhan Zeynep Koç (İstanbul: Altın Bilek Yayınları, 2009), 37-39.
[98]Gould, *Darwin ve sonrası*, 1; Haluk Ertan, "Biyoloji Eğitiminde Moleküler Evrim", *Biyoloji Eğitiminde Evrim*, ed. Ali Nihat Bozcuk vd. (Malatya: İnönü Üniversitesi, 2007), 53.

Darwin'den önce de türlerin sabit varlıklar olmadığı ve zaman içerisinde değişim gösterdikleri hakkında ciddi oranda bilgi mevcuttu. Ancak birçok bilim adamının görüşü bu değişimin Tanrı'nın inayetiyle olduğu yönündeydi.[99] Hatta doğal seçilime dayalı evrim teorisinde Darwin'e büyük katkı sağlayan Alfred Russel Wallace bile doğal seçilimi insanoğlunun kökenini açıklamak için yeterli görmemekteydi. Ona göre insanın yaratılışı doğrudan ilahi müdahaleyi gerektiriyordu.[100] Ancak Darwin'in evrim kuramında doğal seçilime dair izahları en azından dışarıdan bakıldığında ilahi bir müdahaleyi gerektirmeyen tesadüf kelimesinin rahatça kullanılmasına imkân sağlıyordu. Çalışmamızın sonraki bölümünde daha detaylı görüleceği üzere Darwin'in açıklamalarının ateist felsefe açısından önemi buradan gelmektedir.

Darwin-Wallace'in canlılığa dair ileri sürdükleri açıklamaları yerine, aynı konuları izah edebilen alternatif teoriler henüz geliştirilememiştir. Darwin'in meşhur gezisinde ulaştığı en önemli sonuç türlerin sabit olmayıp değişmezliği fikriydi. O tarihe kadar türler sabit değişmez bir öze sahip olduğu düşünülüyordu. Ağacın, bitkilerin hayvanların kendi özleriyle var olduğu düşüncesi canlılar dünyasındaki en önemli açıklama olarak kabul ediliyordu.

Sonuç olarak Darwin, canlılığın ve insan bilincinin hayran olduğu canlı türlerinin ortaya çıkışını, bitkilerin ve hayvanların coğrafi dağılımının nedenlerini yaptığı meşhur bilimsel gezisinden elde ettiği verilere dayanarak basit bakterilerden karmaşık canlılara kadar tüm canlılığın doğal seçilim yoluyla evrimleştiği fikrini sunarak açıklamaya çalışmıştır.

1.3. Evrim Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi

Organizmaların oluşumu, canlı türlerinin çeşitliliği ile ilgili bir açıklama çabası olan evrim düşüncesi, eski tarihlerden günümüze kadar tartışılan ve sürekli gelişim gösteren bilimsel bir teoriye dönüşmüştür. Modern dönemlerde Jeoloji, Antropoloji, Genetik gibi bilimlerdeki ilerlemeler ve keşiflerle birlikte bu kuram biyolojinin temel zemini olmuştur. Ayrıca biyolojinin yanında felsefe ve teoloji başta olmak üzere bilim ve düşünce tarihinin son iki asrında düşünürler tarafından en fazla tartışılan konular arasında yer almıştır.

---

[99] Darwin, *Türlerin Kökeni*, 14.
[100] "Evolution - Modern conceptions", *Encyclopedia Britannica* (Erişim 11 Nisan 2021).

Evrim düşüncesinin bugünkü bilimsel formunu kazanması, XIX. Asrın ikinci yarısında Charles Darwin'in "Türlerin Kökeni" adlı çalışmasıyla başladığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte Evrim düşüncesinin kökleri antik çağlara kadar geriye gitmekte, İslam düşünce tarihinde de dikkate değer çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar, modern dönem evrim kuramına nasıl ulaşıldığını ve kuramın tarihi süreçte nasıl değiştiğini anlamamıza yardımcı olacak önemli bilgiler sunmaktadır.

1.3.1. Antik Yunan Felsefesinde Evrimci Yaklaşımlar

İnsanlığın düşünce tarihi boyunca bitki, hayvan ve insanların oluşturduğu canlılığın ne olduğu, nereden geldiğini ve nasıl oluştuğuna yönelik birçok açıklama çabasını görmekteyiz. Bu tür açıklama çabalarını kadim dönemlerden beri Türk, Mezopotamya, Çin, Mısır, Hind ve Yunan medeniyetleri dâhil birçok medeniyette ve mitolojilerde bulabiliriz. Çünkü hiçbir medeniyet canlılık ve insan söz konusu olduğunda bu canlılığın nereden geldiği, kaynağının ne olduğu ve sonrasının nereye gideceği sorularını sormaktan ve cevap aramaktan geri durmamıştır.

Bahsi geçen geleneklerden Antik Yunan felsefesi, içerisinde yaşadığımız evrenin ve canlılığın oluşumunu anlamaya yönelik zengin bir düşünce mirasına sahiptir. Bu antik felsefî düşünce, sadece etik ve metafizik konularla sınırlı kalmamış, aynı zamanda yaşamın ve doğanın hangi süreçlerden geçtiğine dair anlama çabalarını da içermiştir. Antik dönem Yunan felsefecileri, evrimci fikirleri ihsas ettiren çeşitli yaklaşımları benimseyerek, yaşamın ve canlılığın gelişimi hakkında birtakım fikirler ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle modern dönem evrim teorilerinin kökleri bu düşünce geleneğinde aranmaktadır.[101]

Yunan felsefesinin yükselişe geçtiği hemen hemen aynı tarihlere denk gelen milattan önce 6. yüzyılda Çin ve Hint Medeniyetleri de doğa üzerinde düşünmüşler ve birçok çıkarımda bulunmuşlardır. Özellikle Çin medeniyetinde tabiatın değişmez olduğu, tabiatta bir düzenin var olduğu ve bunun asla değişmeyeceği üzerinde durulmuştur. Sokrates'le hemen hemen aynı dönemde yaşayan Konfiçyus'a göre nefsimize, ailemize çeki düzen vermek, ev ve devlet işlerini yoluna koymak için

[101]Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2009), 24-26; Arzu Demirel, "Antik Yunan'da Biyolojik Evrim Düşüncesi", *Folklor/Edebiyat* 18/68 (2011), 53-54.

eşyanın ve tabiatın mahiyetini bilmek gerekmektedir. Doğal dünyadaki değişmezlik ve düzene bakarak insanlar da kendi düzenlerini geleneklerini bozmadan örf ve adetlerine uygun bir biçimde yaşamaya çalışmalıdırlar.[102]

Evrenin temel unsurları, doğanın yapısı ve canlılığın kökenine yönelik bu tür arayışta ilkin karşımıza Antik Yunan tarihinin en meşhur filozoflarından Thales (M.Ö. 625-545) çıkmaktadır. Ona göre canlılığı oluşturan ilk madde sudur. Su diğer maddelerinde oluşmasına neden olmuştur. Thales, suyun yoğunlaşarak katı maddelere, buharlaşma yoluyla havaya ve havanında ateşe dönüşmesiyle diğer unsurları oluştuğunu ileri sürmüştür. Ona göre su dünyayı her yerden kuşatmış ve aynı zamanda yeryüzündeki yaşamın dayanağı olmuştur.[103] Burada Thales'e göre sudan kaynaklanan maddenin dönüşüm ve değişimini görmekteyiz.

Thales'in öğrencisi ve kendisinden sonra Milet Okulu'nun başına geçen Anaksimandros (M.Ö. 610-547) hocasından farklı olarak varlığın ve maddenin ana unsurunun su olmadığı aksine "*aperion"* adını verdiği sonsuz bir yaratma gücüne sahip sınırsız bir ilkeden (töz) meydana geldiğini ileri sürmüştür.[104] Anaksimandros'un canlıların ve yaşamın kökenine dair bu görüşü ilgi çekicidir. O, doğadaki gelişim ve değişimin nasıl olduğunu açıklarken, bir tür evrimsel sürecin varlığını ima eder tarzda fikirler ileri sürmüştür. O, canlılığın suda başladığını ve ilk canlı türünün de balık olduğunu iddia etmiştir.[105] İnsanın doğuş anındaki çaresizliğinden yola çıkarak insanlığın atasının başlangıçta balık olduğunu savunmuştur. Denizlerin geri çekilmesi neticesinde karada kalan ve orada yaşamak zorunda kalan bazı balıklar insana kadar uzana birçok yaşam formuna ve canlı türlere kaynaklık teşkil etmiştir.[106] O, bütün hayvanların yavaş yavaş gerçekleşen bir değişim sonucu oluştuğunu ve insan türünün de bu değişmenin nihai safhasında yer aldığını söylemektedir. Onun bu fikirleri basit olsa

---

[102]Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş 1 "Doğa Bilimleri, Felsefe ve Metodolojisi"* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2001), 1/26-27.

[103]Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 32; Betrnard Russel, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev. Muammer Sencer (İstanbul: Kitaş Yayınları, 1969), 128; ildeniz Kurtulan - Ümit Kartoğlu, *Yazıyla Çiziyle Darwin ve Evrim Kuramı* (Ankara: Haziran Yayınları, 1987), 106-107.

[104]Kurtulan - Kartoğlu, *Yazıyla Çiziyle Darwin ve Evrim Kuramı*, 107.

[105]İsmail Yakit, "Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler", *Felsefe Arkivi* 24 (10 Temmuz 2012), 101.

[106]Yıldırım, *100 Soruda Evrim Kuramı*, 19-20.

da doğayı açıklamada bir tür değişim teorisinin en erken izlerini görme bakımından ileri bir adımı olarak kabul edilmektedir.[107]

Antik Yunan felsefe tarihinde varlığın oluşumunda değişim ve dönüşüme vurgu yapan diğer önemli bir filozof Empedokles (MÖ 494-434)'tir. O, canlığın kökenini dört temel unsur olan toprak, hava, ateş ve suyun çeşitli karışımlarına dayandırmıştır. Farklı türlerin ve yaşam formlarının ortaya çıkmasında bu dört elementin değişik kombinasyonları etkili olmuştur. Ona göre bu dönüşüm ve değişim durağan değil süreklilik arz etmektedir. Bu nedenle onun düşüncelerinin bir tür evrimsel bakış açısını yansıttığı düşünülmektedir.[108]

Antik Yunan felsefesinde evrimci yaklaşımların gelişiminde önemli ağırlığı olan bir diğer filozof Aristoteles (M.Ö. 384-322)'tir. Aristoteles'in Biyoloji alanında yaptığı çalışmalar o dönem için gerçekten de dikkat çekicidir. Tabiattaki varlıkları sınıflandırılması, canlıları ilk defa tasnif etmesi ve doğadaki canlı türlerinin bir gayeye matuf değişimine dair yaklaşımlar dile getirmiştir. Aslında ona göre, canlıların değişmez tabiatları olup hepsinin bir var oluş amacı vardır. Bu, organizmaların özlerinde var olan amaçlarına hizmet etmek için çevreye uyum sağlama eğiliminde oldukları yönündeki fikirleri evrimci bir yaklaşım olarak yorumlanmıştır.[109] Aristoteles bazı hayvanların diğerlerinden daha karmaşık ya da gelişmiş olduğunu düşünse de, türlerin evrimine değil değişmezliğine inanıyordu ve bu nedenle daha düşük ve daha yüksek hayvanlar arasındaki farkı zaman içinde bir değişim ya da ilerleme sürecinin sonucu olarak görmüyordu.[110] Ancak, türleşmeye işaret etmesi, canlıları sınıflaması biyolojik evrim teorilerinin gelişimine yönelik önemli katkıları olduğu kabul edilmektedir.

Yukarıda işaret edildiği gibi Aristoteles'in biyoloji biliminin gelişmesinde önemli bir yeri vardır. Aristoteles'in biyoloji ve zoolojiyi Plâtoncu felsefenin etkisinden kurtararak müstakil bir ilim dalı olarak ortaya çıkmasını sağladığı hatta bu iki ilim dalının kurucusu olduğu kabul edilir. Aristo'nun tabiatı incelemek için bizzat doğaya çıktığı bitki ve hayvanlar üzerinde ciddi araştırmalar yaptığı bilinmektedir. O, bitkileri, hayvanları, birbirleriyle olan iletişimlerini ve üremelerini gözlemlemiştir. Doğada

---

[107]Russel, *Batı Felsefesi Tarihi*, 129-130; Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 39-40; C.Joachim Classen, "Anaximander and Anaximenes:The Earliest Greek Theories of Change?", *Phronesis* 22 (1977), 88.
[108]Arzu Demirel, "Antik Yunan'da Biyolojik Evrim Düşüncesi" 17/18 (2011), 89.
[109]Demirel, "Antik Yunan'da Biyolojik Evrim Düşüncesi", 2011, 58.
[110]Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*, 5-6.

yaptığı bu çalışmalardan elde ettiği bu gözlemleri sistematik bir tarzda bir araya getirmiştir. Aristoteles'in 50'den fazla tür üzerinde araştırma yaptığı ve bu türlere ait 550'ye yakın hayvan türünü inceleyip sınıflandırdığı bilinmektedir. Daha sonra bu sınıflandırma ve araştırmadan sonra canlılıktaki çeşitliliğin hangi unsurlardan kaynaklandığını ve canlıların birbirleriyle münasebetlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Türlerin ve işlevlerinin farklılaşmasındaki belirleyici özellikleri üzerinde durur. [111]

Aristo toprak, su, ateş ve havanın kendilerinden sonraki varlık düzeyi olarak doku, el, ayak ve benzeri karmaşık organların ve nihayetinde organizmaların kurucu unsurları (maddi nedenleri) olduğunu söyler. Buna göre bu dört unsur canlıların temel bileşenidir Ama tek başına bunların varlığı canlılığın oluşumu için yetmez; formunun (sureti) ve failin nedenlerinin bilinmesi gerekir. Aristoteles bitki ve hayvanlar üzerinde yaptığı araştırmada ulaştığı sonuç felsefesine uygun olarak özcü ve işlevselci bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bilindiği üzere Aristo'nun varlık anlayışında neden çok önemlidir. Özellikle canlılık söz konusu olduğunda fail nedenin önemi daha da belirgin hale gelir. Aristo'nun hocası platonun idealar düşüncesinden farklı olarak varlığı anlamak için bir doğa bilimci gibi tabiata çıkıp incelemeler yapması bilimsel bir yöntem ortaya koymanın yanı sıra biyoloji ve zooloji bilimine önemli katkılar bulunmuştur. Ona göre yaşam formlarına ait her türün her cinsin ve bireyin ayrı ayrı formlarının var özünün ve tanımının tamamen sabit olduğuna inanılmaktaydı. Bu canlı türleri ilk nasıl oluşmuşsa günümüzde değişmediği ve aynı olduğu kanaati vardı. Ondan sonra takipçileri tarafından geliştirilen bu özcü yaklaşım kilise tarafından da kabul görmüştür. Canlı türlerinin ve bu türlere ait uzuvların sabit olduğu ve belli amaçlarının bulunduğu düşüncesi ortaçağ boyunca canlılığa dair genel açıklama olarak kabul görmüştür.[112]

Antik Yunan filozoflarının doğa ve çevreyi gözlemleyerek oluşa dair çıkarımlarda bulunmaları bilimsel yöntem ve düşüncenin gelişimi açısından önemli görülebilir. Günümüze kadar gelişen evrimci düşünce geleneğine bu açıdan katkı yaptığı söylenebilir. Ancak modern evrim teorisini Yunan felsefesine dayandırmak için ortaya atılan bu tür iddialar eski mitolojilerden uyarlanan bilgiler olarak değerlendirilmektedir.[113] Bu nedenle evrim düşüncesinin temelini eski Yunan felsefesine atfetmenin en azından bilimsel olarak

[111]Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi* (Istanbul: Öncel Matbacılık, 2016), 339-368.
[112]Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 124-126; Russel, *Batı Felsefesi Tarihi*, 284-285.
[113]Taslaman, *Evrim Teorisi, Felsefe ve Tanrı*, 22-23; Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 21.

temellendirmesi güç bir iddia olduğunu ve doğaya dair yaklaşımlarının modern evrim kuramıyla tam olarak uyuşmadığını söyleyebiliriz.

1.3.2. Müslüman Âlimlerde Evrim/Tekâmül Düşüncesi

Evrim teorisinin gelişiminde ve sistemli bir biçimde ortaya konulmasında önceki dönemlerde yaşamış birçok düşünür ve âlimin katkısının olduğunu görmekteyiz. Özellikle İslam düşünce tarihinin farklı dönemlerinde Müslüman düşünürler, varlığın ve doğanın oluşumuna dair tekâmül/evrim düşüncesiyle ilgili çeşitli bakış açılarına sahip olmuşlardır. Varlığın oluşumuna dair ileri sürülen bu düşünceler, hem İslam'ın inanç esaslarıyla hem de dönemin bilimsel anlayışlarıyla etkileşim halinde gelişmiştir. Müslüman âlimler varlığa dair düşüncelerini ortaya atarken canlı ve cansız tüm varlığın (mahlukât) Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiği konusunda fikir birliği içerisinde olmuşlardır.

Evrimle ilgili fikirlerin izlerini takip ettiğimizde hem Antik Yunan hem de İslam tarihinde evrim düşüncesiyle ilgili zengin bir çeşitlilikle karşılaşırız. Bu nedenle evrim düşüncesinin, bu teorinin kendisiyle özdeşleşen Darwin tarafından ilk defa ortaya atılmış ya da temellendirilmiş olmadığını söyleyebiliriz.

Tarihten günümüze İslam düşünürlerinin evrim ve yaratılış ile ilgili düşüncelerini "İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi" adlı eserinde toplayan Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar'a göre gerçek anlamda evrim düşüncesi, dokuzuncu asırda İslam medeniyetinde doğmuş, sonraki dönemlerde gelişerek çeşitli biçimler almıştır. Bayrakdar, bu düşüncesini daha da ileri götürerek batı kültüründe ortaya çıkan evrim fikrinin doğmasına etki eden felsefi zeminin Müslüman âlimlerin ortaya koyduğu evrim düşüncesine dayandığını ileri sürmüştür.[114] XX. asrın önemli evrimci biyologlarından olan Ernst Mayr *"Belki bugün bize garip görünebilir, ancak evrim kavramı Batı dünyasına yabancıydı."*[115]tespiti bu tezi desteklemektedir.

İslam düşünce tarihine baktığımızda gerçektende evrimle ilgili fikirler öne süren ve konuyla ilgili eserler yazan birçok Müslüman âlim görmekteyiz. Bu âlimlere ve evrimle ilgili düşüncelerine değinmek, onların fikirlerini anlamanın yanı sıra günümüz

---

[114]Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 21,24; Ayrıca bz. Charles Darwin, *The Origin of Species (Aslu'l-Enva)*, çev. İsmail Mazhar (United Kingdom: Müessesetu'l- Hindavî, 2018).

[115]Ernst Mayr, *Biyoloji Budur: Canlı Dünyanın Bilimi*, çev. Afife İzbırak (Ankara: TÜBİTAK, 2008), 255.

Müslüman âlimlerin konuya yaklaşımlarını değerlendirmede çalışmamıza ışık tutacaktır. Ayrıca bu düşünürlerin ortaya koyduğu teorilerin ifade edilmesinin bunların bilimsel değerlerinden ziyâde oluşa dair Müslüman düşünürlerin hareket noktalarının zenginliğine ve farklılığına işaret etmek bakımından çok daha kıymetli olduğunu düşünüyoruz.

Evrimle ilgili fikir ileri süren Müslüman düşünürler arasında Mu'tezile'nin Basra ekolüne mensup âlimlerden Nazzâm (ö.835/845) ve öğrencisi El-Câhiz'ın (776-869) özel bir yeri bulunmaktadır. Evrimle ilgili fikirleri daha çok kozmolojiyle ilgili olsa da Nazzâm'ın modern anlamdaki evrim düşüncesinin ilk teorisyeni olduğu öne sürülmektedir.[116]

Nazzâm'ın öğrencisi ve ilk Müslüman hayvan bilimcilerden (zoolog) kabul edilen Câhiz'ın, Kitâbü'l Ḥayevân adlı kitabında bu konuya değindiği görülmektedir. Cahız, Kitab'ul Hayevan'da Aristoteles'in hayvanlarla ilgili görüşlerine önem verse de onu eleştirmekten geri durmamış, onun fikirlerini gözlem ve deneye tabi tutmuştur. Doğa ile ilgili fikirlerinin oluşmasında en çok hocası Nazzâm'dan etkilenmiştir.[117] Ona göre insanlar akılları sayesinde diğer canlılardan ayrılır. Her şeyin bir kanunu zamanı, yeri ve ölçüsü vardır. Tabiattaki canlılar üzerinde yaptığı gözlem ve deneye dayalı araştırmalarla canlılığa dair görüşlerini oluşturmuştur.[118] Cahız, zayıf canlıların kendisinden daha zayıf olanı yediğini hayvanların kendilerinden daha güçlü canlılardan kaçmak için tuzak, hile gibi yöntemler geliştirdiğini gözlemlemiştir. Bütün bunların Allah'ın canlılara verdiği yetenek ve özellikler sayesinde mümkün olduğunu belirtmiştir. Ayrıca modern evrim teorisinde karşılığı olan yapay seçilim, hibrit türleşme, modifikasyon, besin zinciri, üreme ve yaşam mücadelesi gibi mekanizmalara işaret etmiştir.[119]Bu nedenle genel olarak sistematik tarzda biyolojik evrim teorisinin ilk kurucusu kabul edilebilir.[120]

---

[116]İsmail Hakkı İzmirli, *İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1977), 19; Abdülhadı Ebû Rîde, *İbrahim En-Nazzâm'da Tabiat Anlayışı* (Malatya: Atılım Yayıncılık, 2001), 97-129; Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 22.

[117]Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/15,320-321; Eliş, *Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Evrimin İmkânı*, 29.

[118]Eliş, *Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Evrimin İmkânı*, 29,246-247.

[119]Eliş, *Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Evrimin İmkânı*, 244.

[120]Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 23; Ahmed Malik, Evrime işaret ettiği düşünülen Müslüman alimlerin eserlerinin evrimi temsil etmediği aksine evrimi benimsemek isteyenlerin bu eserleri yanlış yorumlamasından ve anakronik okumadan kaynaklandığını iddia etmektedir. Shoaib Ahmed Malik, "Old Texts, New Masks: A Crıtıcal Revıew Of Mısreadıng Evolutıon Onto Hıstorıcal

Nazzâm ve Câhiz'dan sonra evrimle ilgili görüş sunan birçok Müslüman düşünür çıkmıştır. Bazı araştırmacılara göre evrim kuramından ilmi bir tarzda ilk bahseden İhvân-ı Safâ (h. 334 - 373) topluluğudur. Evrim düşüncesi, sistemleşmiş bir şekilde ilk defa onların risalelerinde görülmektedir. İsmail Hakkı[121] ve oğlu Celaleddin İzmirli de modern evrim nazariyesinin köklerinin bu risalelerde bulunduğunu iddia etmektedir.[122] İhvân-ı Safâ'nın evrim nazariyesi ile ilişkilendirilmesinin en dikkate değer yanı psikolojik ve sosyal bir varlık olarak insanın evrimleştiğini sistematik bir tarzda ilk defa ortaya koymalarından gelmektedir.[123] Onlar, tekamül nazariyesini ve tekâmülü yöneten doğal gücü, akıcı hikmet (el-hikmet es-sariye), ilahi yardım (el-inayet er-rabbaniyye) veya ilahi hikmet (el-hikmet el-ilahiyye) kelimeleriyle ifade etmişlerdir.[124]

İslam âleminde büyük Türk bilgini Farabi'nin (m. 870-950) el-Medînetü'l-Fâzıla adlı eserindeki açıklamaları söz konusu evrim nazariyesine yönelik telmihte bulunmaktadır.[125]

Müfessir, dil âlimi, ahlâk felsefecisi ve el-Müfredat adlı eserin sahibi Ragıb el-İsfehani'nin de (öl. h 502/m. 1008) kâinatta aşamalı bir şekilde meydana gelen evrimi kabul ettiği iddia edilmektedir.[126] Tabii ki burada insanın yaratılışı ile son bulan, evreni değişime uğratan süreç ancak yaratıcı bir hikmetin sonucu olarak görülmektedir. Yani evren tedricen yaratıcı bir hikmet'in sonucu meydana gelmiştir.[127]

İbn Sînâ (980-1037) ve Bîrûnî'nin (973-1061) çağdaşı olan İbn Miskeveyh (942-1030), Et-Tahâret, Tahzîb-ül-Ahlak; El-Fevz ül-Asğar isimli eserlerinde tekâmül

---

Islamıc Texts", *Zygon* 54/2 (Haziran 2019), 501-522; Ayrıca Konuyla ilgili Veysel Eliş tarafından hazırlanan "Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Evrimin İmkânı" adlı doktora tez çalışmasında, Cahız'ın günümüz ortak ata ve türler arası geçiş fikrine dayana Evrim teorisine işaret eden herhangi bir ifadesinin olmadığı, bu durumun tercüme hatalarından veya anakronik zorlama yorumlardan kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır. Eliş, *Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Evrimin İmkânı*; Asım Kaya, *Teistik Evrimde Anakronizm Sorunu: Câhız Ve İbn Miskeveyh Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); İslam düşünce gelenekleri açısından değerlendirilmesi açısından bkz. Türker, *Evrim Risalesi İslam Düşünce Geleneğiden Hareketle bir Değerlendirme*, 12.

[121]İzmirli, *İslam ve Garp Mütefekkirleri Mukayese*, 19.

[122]Hilmi Ziya Ülken, "İhvan-Es-Safa Felsefesi ve İslam'da Tekamül Nazariyesi, Celaleddin İzmirli", *İstanbul University Journal of Sociology* 2/4-5 (21 Ekim 2014), 295.

[123]Bayram Ali Çetinkaya, "İhvan-ı Safa Düşüncesinde Sosyal, Dinsel ve Kozmolojik Evrim", *Evrim ve Tasarım Gelen-eksel ve Çağdaş Seçkisi*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 243.

[124]Çetinkaya, "İhvan-ı Safa Düşüncesinde Sosyal, Dinsel ve Kozmolojik Evrim", 246; Enver Uysal, "İhvân-ı Safâ", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 01 Nisan 2021).

[125]Yakit, "Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrim", 101-118; İzmirli, *İslam ve Garp Mütefekkirleri Mukayese*, 35-39.

[126]Yakit, "Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrim", 111-112.

[127]Ebu-l Kasım Rağıb el-İsfahani, *Tafsil el-Neş'eteyn ve Tafsıl el-Sa'adeteyn (Mutluluğun Kazanılması)*, çev. Lütfi Doğan (İstanbul: Yurt Ofset, 1998), 72-75.

nazariyesi ile ilgili görüşlerini açıklamıştır.[128] Özellikle el-Fevzü'l-Asgar adlı eserinde insanın oluş sürecini bir çeşit evrimle açıkladığı görülmektedir. İbn Miskeveyh'in madde âleminden başlayıp insana ulaşan bir oluş süreci olarak gördüğü tekâmülü nasıl izah ettiğini göstermek konumuz açısından yararlı olacaktır.

İbn Miskeveyh'e göre ilk unsurların karışımıyla yeryüzünde ilk meydana gelen etki, nebatattaki canlılık (nefs) hareketidir. Bitki, beslenme ve hareket özelliğiyle cansızlardan ayrılır. Bitkinin hareket ve beslenme özelliğinden kaynaklı ilk, orta ve son olmak üzere sayılmayacak kadar değişik derecelerdeki bitki türlerinin oluşmasına neden olmuştur.[129] Bitkinin son mertebesi asma ve hurmaya kadar varır. Bu mertebeye ulaşınca bitki derecesi sona ermiş olur.

Hurmanın diğer bitki türlerine göre ön plana çıkması ve bazı yönleriyle hayvana benzetilmesi dikkat çekicidir. Örneğin hurmada döllenmenin oluşması için tozaklanmaya ihtiyaç duyması hayvanların çiftleşmesine benzetilmektedir. Ayrıca hurmanın kök ve dallarından başka hayvanın beyni gibi özü olduğu düşünülmektedir. İhvân-ı Safâ, Hz. Peygamber'e nispet edilen "Halanız hurmaya saygı gösterin, çünkü o Âdem'in çamurunun artığından yaratılmıştır." hadisini bu anlamda zikretmektedir.[130]

Bitki olmanın en son hayvanlığın ise ilk derecesinin mümeyyiz özelliği topraktan ayrılmasıdır. Bu mertebede dokunma duyusu ortaya çıkmıştır. İnsanlığa en yakın mertebe ise Maymun ve benzeri hayvanlardır. Bu mertebe her ne kadar kıymetli olursa olsun insan mertebesiyle kıyaslandığında bayağı ve düşüktür. Maymun ve benzeri hayvanlar eğer bulundukları mertebeleri aşarsa iki ayağı üzerine kalkıp zayıf da olsa bir ayırt etme gücüne sahip olurlar. Nefis sayesinde bu ayırt etme gücü geliştikçe onlara eğitilebilme özelliği katar. İnsanlık derecesine yakın olsa da bu durum hayvanlık mertebesidir. Güney ve Kuzeyde yeryüzünün en uzak meskûn yerlerinde ve çevrelerinde yaşayan Türk ve Zenciler bu mertebede kabul edilmektedir. Bunlar ile hayvanlığın son derecesi arasında pek büyük bir fark bulunmadığı iddia edilmektedir.[131] Seyyid Ali Emir Ali'nin Ruhül-İslam adlı eserinde ve Turka el-îsfehâni Nasîred- Din Tûsi (m. 1201-1274) Farsça kaleme aldığı Ahlâk-ı Nâsırî isimli eserinde İbn

[128]Cavit Sunar, *İbn Miskeveyh ve Yunanda ve İslamda Ahlâk Görüşleri* (Ankara: Ankara Ünv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980), 23-30.
[129]İbn Miskeveyh, "Evrendeki Varlıkların Mertebeleri ve İnsan Oluş", 220.
[130]İbn Miskeveyh, "Evrendeki Varlıkların Mertebeleri ve İnsan Oluş", 220.
[131]İbn Miskeveyh, "Evrendeki Varlıkların Mertebeleri ve İnsan Oluş", 218-222.

Miskeveyh'in görüşlerini kabul ettiğini ve Sudanlıları maymuna yakın insan olarak gösterdiğinden İzmirli bahsetmektedir.[132]

On birinci asırda İbn Heysem (965-1039) ve Bîrunî (973-1051) evrimden bahseden düşünürler olarak kabul edilmektedir. Optik ve ışık alanında öncü çalışmalar yapan İbn el-Heysem (m. 965-1039), "Menşeini maddi âlemden alan insan bazı mertebeler geçirir; sırasıyla, öküz, eşek, at, maymun ve sonunda da maymun mertebesinden insan mertebesine geçer" diyerek evrimle ilişkilendirilen açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Bîrûnî'nin (ö. 453/1061 [?]) Hindistan (India) adlı eserinde, tam manasıyla tutarlı bir teori çıkmasa da- Darwin'in gelecekteki doktrininin temel ilkelerine benzeyen bazı görüşlerin bulunabileceği sonucu çıkarılmaktadır.[133]

Evrim düşüncesinin İslam dünyasındaki izleri Batılı bilim adamları tarafından da tespit edilmiştir. Wilczynsk'e göre Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (m. 1207-1273) Mesnevi'sinde, Zekeriyyâ b. Muhammed Kazvînî (m. 1202-1283) Acâʾibü'l-maḫlûḳāt adlı eserinde ve meşhur tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamı olan Îbn Haldûn (m. 1332-1406) Mukaddimesi'nde, Kınalızâde Ali Efendi (m. 1510 -1572) Ahlâk-ı Alâî isimli kitabında (ilk defa Türkçe olarak evrim sisteminden bahseden âlim olduğu kabul edilmektedir), büyük Türk âlimlerinden biri olan İbrâhim Hakkı (m 1703-1780) ise, matematik, tabii ilimler ve teolojik konularını içine alan Mârifetnâme adlı eserinde tekâmül nazariyesinden bahsetmektedirler. Geçen yüzyılda Muhammed İkbal (1873-1938) tasavvufi manada gelenekçi bir evrim taraftarı olarak görülmektedir.[134]

İbn Haldûn (1332-1406) Mukaddime adlı eserinde canlılardaki değişim ve dönüşümle ilgili dikkat çekici tespitlerde bulunmuştur. Bu tespitlere günümüzde doğa araştırmacılarının da sıklıkla kullandığı varlıkları doğal ortamında gözlemleme ve tabî âlemdeki her türü ayrı ayrı inceleme yöntemiyle ulaştığını belirtmektedir. Çünkü ona göre varlıklar ve türler insanın gözlem alanına dâhildir.[135]

İbn Haldûn, öncelikle maden, bitki ve hayvanları oluşturan unsurların (ana maddelerin) ortak olduğunun tespitini yapmaktadır. Yani varlık âlemi müşterek unsurları paylaşmaktadır. Canlı ve cansız bütün varlıklar arasında hiçbir şekilde kopmayan ve çözülmeyen bir ilişki ve sağlam bir bağ bulunmaktadır. Ayrıca bu varlık

---

[132]İzmirli, *İslam ve Garp Mütefekkirleri Mukayese*, 38-38.
[133]Jan Z . Wilczynsk, "Darwin'den Sekiz Yüz Yıl Önce Bîrûnî'nin Farazi Darwinizmi Üzerine", *Evrim ve Tasarım Gelen-eksel ve Çağdaş Seçkisi*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 236.
[134]Wilczynsk, "Darwin'den Sekiz Yüz Yıl Önce Bîrûnî'nin Farazi Darwinizmi Üzerine", 236.
[135]İbn Haldun, *Mukaddime* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2013), I-II/369-371.

mertebeleri arasında çok sıkı bir düzen ve intizam vardır. Bu nedenle o, maden, bitki ve hayvanlar olmak üzere bir varlık derecesi öngörmektedir. Bu türlerin de her birinin kendi içerisinde ve birbirleri arasında ve kendisine en yakın daha üst bir türe doğru dönüşme konusunda tabii bir eğilim veya kabiliyeti (isti'dat-ı tabii) bulunmaktadır.[136]

İbn Haldûn, varlıktaki bu değişim ve dönüşümü izah ederken her varlığın iki uç noktasındaki türünün (alt mertebedeki türün en gelişmiş hali ile üst mertebedeki türün en ilkel hali) bir diğerine dönüşebilme istidadı bulunduğunu söylemektedir. O, madenlerden başlayarak tedrici bir surette madenin en mürekkep türünün bitkilerin en aşağı türüne bitkilerin en yüksek türünün hayvanların en aşağı türüne irtibatı bulunduğunu söylemektedir. Ona göre nebatat âleminin en üst mertebesinde yer alan hurma ve asmanın bu türe en yakın ancak hayvan türünün en basiti olan deniz sedefi ve salyangoza dönüşme kabiliyeti vardır. Aynı şekilde kendisinde anlama kabiliyeti idrak ve zekâ bulunduğunu düşündüğü maymunların muhakeme ve fikir sahibi olan insan türü arasında çok sağlam bir bağlantı bulunduğunu ileri sürmektedir.[137]

İbn Haldûn, canlılardaki tekâmülün olması için gerekli olduğunu düşündüğü iki farklı tür arasındaki yakınlığın onların üreme şekillerine bağlı olduğunu söylemektedir. Örneğin madenler tohumsuz olduğundan tohumsuz olarak türeyen sebzelere daha yakındır. Hurma ve üzümün üreme tarzı inci sedefi ve salyangoza benzemektedir. Bu bitkiler bu tür hayvanların şekil ve kalıbına girmeye daha müsaittirler. Çünkü varlıkların kendisinde böyle bir İstidat vardır.[138]

İbn Haldûn'un bitki, hayvan ve insanların oluşturduğu canlı türlerinin beslenme ve üreme şekilleri ile birlikte bu türlerin duyuları ve organlarının hareketlerini incelemiştir. Özellikle insanin bilgi, yetenek ve sanat konusunda ortaya koyduğu pek çok eser ve fiillerini gözlemleyerek insanla ilgili tespitlerini yapmıştır. Bütün bu araştırma ve gözlemlerinden hareketle İbn Haldûn insan türünün hayvan cinsinden olduğunu ancak Allah'ın ona verdiği fikirle hayvanlardan ayrıldığını söylemektedir. Çünkü ona göre insan, fikir sayesinde eylemlerini ve davranışlarını muntazam bir şekilde yapabilmektedir. Yine ona göre bazı hayvanlar duygu ve anlayış yönüyle insan

[136]İbn Haldun, *Mukaddime*, I-II/2139-2140.
[137]İbn Haldun, *Mukaddime*, I-II/1806-1807.
[138]İbn Haldun, *Mukaddime*, I-II/371.

mertebesine yükselmiş olsa da onlarda fikir olmadığı için insan derecesine ulaşamamışlardır.[139]

İbn Haldûn'un varlığa dair araştırmalarının ulaştığı diğer bir çıkarım da şudur: Canlıların meydana getirmiş olduğu bütün fiiller ve eserler, bu canlı türlerini oluşturan beden ve cisimden hariç başka bir tesirle olmalıdır. Bu tesir özellikle insanların tasarrufunda kendini hissettiren ruhtur. Toplumların ve milletlerin gelenek ve göreneklerinde adetlerinde ve kültürlerindeki farklılığın onların hayatlarını sürdürmek için uğraştıkları geçinme yollarından ve yaşadıkları çevreden kaynaklandığını belirtmektedir.[140]

Erzurumlu İbrâhim Hakkı (1703-1780), maden, bitki, hayvan ve insanın oluşumu, bunların arasında var olduğunu düşündüğü tekâmülün sırasını Mârifetnâme adlı eserinin El-Fennü'l-Evvel adlı bölümünde ayrıntılı olarak ele almaktadır. Eserin bu bölümünde varlıktaki değişim ve dönüşüme dair izahları görmek mümkündür. Burada bütün âlemde bir dönüşüm ve değişim (devir) olduğunu, varlığın ilk derecesinin toprak olduğunu son derecesinin ise temiz nefis olduğunu söylemektedir. Evrende basitten bileşiğe, canlıdan cansıza bir yapıya doğru bir gelişimden bahsetmektedir. Hayatın ve canlılığın oluşumunu tekâmül süreciyle izah etmektedir.[141] Bu sebeple İzmirli onun Darwin nazariyesini izah ettiğini kabul etmektedir.[142]

Öncelikle İbrâhim Hakkı, varlığın ezeli olmayıp sonradan oluştuğunu söylemektedir. Akl-ı selîm sahibi insanların eşyanın mahiyetini göz önüne alıp dikkatli bir şekilde düşündüklerinde varlığı oluşturan her bir zerrenin Allah tarafından sonradan yaratıldığına dair açık delilleri göreceklerini ifade etmektedir. Hak Teâlâ'nın emir ve tesiriyle maddi âlemi oluşturan dört unsurun (anasır-ı erbâ) birbirlerine dönüşümünden bahsederken ateşin havaya, havanın suya, suyun da toprağa dönüştüğünü tabii âlemden verdiği örneklerle izah eder. Bu dört unsur birbirine karışıp yoğrulduğunda önce madenler sonra bitkiler ve nihayetinde hayvanlar meydana gelir. Hayvanlar da olgunlaşıp kemalini bulduğunda insan türü oluşmuştur.[143]

---

[139]İbn Haldun, *Mukaddime*, I-II/1810.
[140]İbn Haldun, *Mukaddime*, I-II/371-373.
[141]Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme* (İstanbul: Ataç Yayınları, 2013), 58; Yunus Emre Çil, *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer (İstanbul: İlem İlmi Etüdler Derneği, 2017), 3/1138.
[142]İzmirli, *İslam ve Garp Mütefekkirleri Mukayese*, 34.
[143]Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 58-62.

İbrâhim Hakkı'nın maden, bitki, hayvan ve insan türü arasında varlık mertebeleri ön görmesi ve bunları izah etmesi önemli durmaktadır. Örneğin maden ve bitki arasındaki tür mercandır. Çünkü mercan katılıkta taşa (madene) benzer ama bitki gibi denizin dibinde yavaş yavaş bitip su üzerine çıkar. Su yüzeyine çıktıktan sonra kuruduğunda yine sertleşir madene dönüşür. Bitki ve hayvan arasındaki geçiş türü ise hurmadır. Çünkü hurmanın neslini devam ettirebilmesi için gerekli olan döllenme erkek hurmaya yakın olmadıkça gerçekleşemez. Ayrıca hurmanın başını kestiklerinde yaprak ve meyve vermez, kuruyup helak olur.[144]

İnsan ve hayvana gelince İbrâhim Hakkı'ya göre bu iki tür arasındaki en açık en net net tür maymundur. Maymunu seçmesinin nedeni kıl ve kuyruğundan başka diğer organlarının insana benzemesinden dolayıdır. Ancak bunun bir hikmete mebni olduğunu ve bir amacının bulunduğunu ısrarla vurgulamaktadır.[145] İbrahim Hakkı'nın bu tür izahları Darwin'in evrim fikrini anımsattığı iddia edilse[146]de bu varlık mertebelerinin ara geçiş türleri olarak kabul etmek çok iddialı bir yorum olabilir.

İbrâhim Hakkı'ya göre madenlerden başlayıp bitki hayvan ve insana uzanan bu yolculuğun gayesi kemâlât mertebelerinin tamamlanıp insan oluşumuna vesile olmaktır. Çünkü insan varlığın özü ve gayesidir. İnsan hizmet ve ikram edilendir. Tüm varlıklardan daha güzel ve bilgilidir. Bu nedenle İbrâhim Hakkı insan denilen şerefli varlığın yükselişini (uruc) madenlerden başlatmaktadır. Madenlerden çamur ve taş mertebesine ulaştıktan sonra demir, bakır, gümüş ve altın gibi madenlere ve daha sonra daha kıymetli madenler olan yakut ve zümrüt'e dönüşür. Tam bu aşamada mercan mertebesine geçiş yapılır. Mercan derecesine ulaştıktan sonra buradan da yükselerek tohumsuz bitkilere oradan ağaç ve hurma mertebesine ulaşan insanoğlu hurmadan hayvanlık mertebesine yükselir. Ancak bu derecede nice uzun ömürler ve zaman geçirmek durumunda kalmıştır. Oradan eylemleri ve şekli ile insana benzeyen maymun derecesine ulaşıp terakki ederek insan şekline ulaşmıştır. Buradan deruni ve şekil bakımından ilerleyen insan nihayetinde ahlak-ı ilahi ile dolmuştur. Buradan da marifetin

---

[144]Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme,* 58-62.
[145]Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme,* 62.
[146]İbrahim Ethem Karataş, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Maarifetname'sinde Anasır-ı Erbaa (Dört Unsur)", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 33 (01 Aralık 2014), 116.

kemaline ererek külli akla ulaşmıştır. Buradan da tüm varlıkların değişim ve dönüşüme tabi olduğu anlaşılmıştır.[147]

İsmi geçen bu bilginler her ne kadar tam bir tutarlılık içerisinde olmasa da tabiatın içerisindeki canlıları gözlemleyerek Allah'ın varlığı yaratmasının evrende hikmetle ve tedrici bir tarzda gerçekleştiğine vurgu yapmışlardır. Bütün bunlardan evrim fikrinin İslam'ın dördüncü asrından beri günümüze kadar fikri planda var olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Adı geçen Müslüman âlimlerinin bu yaklaşımlarından hareketle evrim onların düşüncesini reddetmedikleri ve böyle bir yaratılış şeklinin en azından İslam'a ters düşmediği kanaatine vardıkları söylenebilir.[148]

Evrimle ilgili önceki dönem Müslüman âlimlerin yukarıda işaret edilen olumlu tutumu Darwin'in ortaya attığı evrim kuramının materyalist-ateist bir felsefeyle sunulmasındaki ısrardan dolayı sonraki dönem Müslüman düşünürler tarafından pek olumlu karşılanmamıştır. Bu olumsuz tavırda insanın maymunla ortak atadan geldiği iddiası hassas bir konu olarak öne çıkmaktadır. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de Hz. Âdem'in yaratılışıyla ilgili kıssaların lâfzî bir şekilde yorumlanması bu olumsuz tavırda ana sebep olarak sayılabilir. Ayrıca evrimle, bunun nasıl gerçekleştiğini öne süren evrim teorileri arasındaki ayrıma dikkat edilmemesi diğer önemli neden olarak söylenebilir.[149]

Darwin kitabını yazmasından hemen sonra inanç bağlamındaki bu tartışmalar Avrupa'nın gündemine oturmuş kısa bir süre içerisinde diğer İslam ülkeleriyle birlikte Devlet-i Âliye-i Osmaniye'ye de sirayet etmiştir. Abdullah Cevdet (1869-1932) ve İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946) gibi Osmanlı aydınları evrimle ilgili yazılar kaleme almışlardır. Özellikle İsmail Fenni, evrim teorisini bilimsel yönden eleştirmiş olmasına rağmen bilimsel teorilerin öğretilmesinin yasaklanmasına karşı çıkmıştır. Ayrıca o dönemde evrimin okullarda öğretilmesini yasaklayan Amerika mahkemelerinin kararına karşı çıkması ve evrimin yanlış da olsa okullarda anlatılması gerektiğini savunması dikkate değer bir tavır olarak durmaktadır.[150] Yakın döneme geldiğimizde evrim teorisinin inanç bağlamında daha şiddetli bir şekilde tartışıldığına şahit olmaktayız.

---

[147]Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme* (Istanbul: Bedir Yayınları, 1999), 49-60.

[148]Yakit, "Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrim", 118; Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 17-24.

[149]Nidhal Guessoum, "Kelâmın Modern Bilimle Meşgul Olmasının Gerekliliği", çev. Mehmet Bulgen, *Güncel Kelâm Tartışmaları,* ed. Mehmet Bulgen - Enis Doko (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 377.

[150]Alper Bilgili, *Darwin ve Osmanlılar: Bilim Tarihi Yazıları* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2018), 33,34-36,46.

Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk dönemi âlimlerinin önde gelenlerinden biri olan İzmirli İsmail Hakkı (1868-1946), Yeni İlmi Kelâm adlı eserinde Allah'ın varlığının ispatı hakkında genel şüpheler başlığı altında evrimden hareketle getirilen itirazlara da cevap verdiği görülmektedir. İzmirli canlılar dünyasında görülen açık gayeliliğin Darwin, Spencer ve Hegel gibi evrimci düşünürler tarafından doğal ayıklanma (ıstafa-ı tabî), hayat kavgası (mübareze-i hayat)ile açıklandığı tespitini yaparak onların bu görüşlerini tahlil ederek ismi geçen düşünürlerin görüşlerini aktarmıştır. Onun anlatımıyla bu düşünürlere göre evrende geçerli intizam, düzen, gayelilik ve hayat kavgası, doğal seçilimden kaynaklanmaktadır. Büyük balık küçük balığı yer felsefesinden hareketle güçlü hayatta kalır, zayıf olan da yok olup gider. Kuşun kanadının olması uçmak için değil, hayat kavgasında, çevreye uyumundan dolayı milyonlarca sene geçtikten sonra kendiliğinden oluşmuştur. İlahi bir gayeye matuf değildir.[151]

İzmirli bu varsayımların çevreye en iyi uyum sağlayanların hayatta kalmalarını izah edebileceğini kabul etmekle birlikte ona göre cevaplanması gereken sorular da bulunmaktadır. Canlıların çevreye uyumlarının kaynağı nedir, var olmanın şartlarına en iyi uyum sağlayanların hayatlarının devam etmesi neden kaynaklanıyor? İzmirli'ye göre izaha muhtaç olan bu soruların açıklanmadığı görülmektedir. Ona göre hayatın kaynağı ya herhangi bir bilinçten yoksun iradesiz, şuursuz kör nedenler ya da hayatın gereği olan bir kanun olabilir. Birinci ihtimali geçersiz olarak görmektedir. Yaratılıştan beri tekrarlanan sabit bir kanun tesadüf sonucu olamaz, tesadüfün kuradan bir farkı yoktur. Çünkü tesadüfen olan şeylerde herhangi bir teminat bulunmaz. Bu nedenle İzmirli, doğrulaması yapılamayan bir kanun sabit olabilir mi? Eğer bu kaynak yaşamın gerekli kanunu ise hayatın gayesinin nedenleri demek değil midir?[152] Sorularını sorarak evrimin nizam ve gaye fikrini dışlamadığını göstermeye çalışır.

XX. yüzyıla geldiğimizde Ömer Nasuhi Bilmen(1883-1971)'in, Muvazzah İlm-i Kelâm adlı eserinin *Tekâmül Nazariyesi Hakkında Sui Telakki* başlıklı bölümünde, evrim konusunu İslam itikadı açısından oldukça yetkin bir tarzda değerlendirdiğini görmekteyiz.

---

[151]İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm- İkinci Kitap* (İstanbul: Darul Fünun İlahiyat Fakültesi Neşriyatı, 1340), 48.
[152]İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm-II*, 48-50.

Bilmen'e göre hikmetle var eden bir yaratıcının varlığını inkâra sebep arayan bazı kimseler tekâmül nazariyesini kullanarak bütün mahlûkatın özellikle de organik varlıkların birbirlerinden yavaş yavaş meydana geldiğini iddia ederek bu şekilde ihtiyar ve sonsuz güç sahibi bir yaratıcının varlığını inkâra zemin hazırlamaktadır.[153] Bu düşünürümüze göre evrim nazariyesinin bizzat kendisi hiçbir surette Allah'ı inkâra sebep olamaz. Ona göre kâinatta bir tekâmül kanunun varlığı kabul edilebilir. Ancak eleştirilmesi gereken yön bu kuramın yanlış bir tarzda yorumlanmasıdır. Buradaki yanlışlık, aslında Allah'ın varlığını göstermesi gerekirken bir kanunun tam tersi O'nun yokluğuna delil olarak kullanılmasıdır.[154]

Evrende her şeyin değiştiğinin farkında olan Bilmen, insanların vahşilikten bedeviliğe oradan da medeniyete geçiş yaptığını yine insanlığın zaman geçtikçe bilgisinin bir tekâmül neticesi arttığını ifade etmektedir. Ancak bu tekâmülün bütün hayvanat ve nebatatın birbirlerinden türemesini ve bir türün diğerine dönüşmesini gerektirmediğini belirtmektedir. Böyle bir durum olsa bile bu nazariyeye dayanarak bütün bu hadiselerin tüm aşamalarını oluşturan Allah'ın varlığının inkâr edilemeyeceği kanaatindedir. Çünkü bütün evrendeki hayret uyandıran muhteşemlik, insanın sahip olduğu bütün maddi ve manevi özellikleri ve potansiyeli tesadüfle izah edilemez. Mahiyeti tam olarak bilinemeyen şuursuz maddeye varlıkları bağlanamaz.[155]

Bilmen, bitkilerin ve hayvanların ve hatta insanların tekâmül yoluyla yaratılmalarını aklen mümkün görmektedir. Çünkü Allah dilediği mahlûkunu müstakil bir tür olarak yaratabileceği gibi aşamalı bir yolla da yaratabilir. Burada akıldan uzak görülecek bir durum yoktur. Ancak bu konuda kesin bir delil bulunmadıkça şerî nasların zahirine aykırı bir itikada yönelinmemelidir. Bilmen'e göre, hayvan ve insan türlerinin evrimleşme yoluyla meydana geldiğini iddia edenlerin görüşleri zayıftır. Bu görüşlerin tecrübî ve bilimsel bir kıymeti olmadığından hayali delillere dayandığını düşünmektedir. Bu sebeple zayıf delillere dayanarak ortaya atılan bu kurama göre nasları tevile gerek görmemektedir.[156]

Eski Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki (1887-1951) ve Süleyman Ateş (1933-) gibi bir kısım Müslüman âlim de, evrim teorisiyle İslam Dini arasında tezat

---

[153]Ömer Nasuhî Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm* (İstanbul: Yeni Matbaa, 1959), 145.
[154]Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm*, 145.
[155]Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm*, 145.
[156]Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm*, 145-146.

olmadığını, aksine evrimin Kur'an'la uyumlu olduğunu söylemişlerdir.[157]Aynı şekilde günümüzde konuyla ilgili araştırmaları bulunan İsmail Yakıt, evrimin Kur'an'ı Kerim' de ilahî bir kanun olarak karşımıza çıktığını ifade etmektedir. Nuh suresi 14.ayette geçen "etvar" kelimesini doğrudan evrim (evolution) kavramıyla ifade etmekte ve ilgili ayete şöyle meal vermektedir: *"Size ne oluyor da Allah 'a gereği gibi (vakaran) davranmıyorsunuz? Hâlbuki O sizi aşama aşama/evrim etaplarından geçirerek (atvâran) yaratmıştır."*[158]Ayrıca Kasas suresi 68. ayette geçen*"Rabbin dilediğini yaratır ve seçer."*ayetinde geçen seçme kelimesinin tabiatta gerçekleşen canlılar arasındaki ayıklanmaya/seleksiyona işaret olduğunu söylemektedir.[159]Yakıt'ın insanın evrim yoluyla yaratıldığı iddiasını konuyla ilgili diğer ayetlerden yola çıkarak temellendirmeye çalıştığı görülmektedir.[160]

Ancak görülen o ki, tarihte İslam dünyasında oldukça rahat bir şekilde ele alınan evrim konusu bugün tartışılan o seviyenin gerisinde durmaktadır.[161] Aslında tartışmanın ana konusu evrimin bilimsel olup olmadığı değildir. Çünkü birçok dindar bilim adamı evrimi bilimsel bir teori olarak kabul etmektedir. Bunlar, evrim ile inançları arasında herhangi bir çatışma görmemektedir. Tanrı'nın mutlak kudreti gereği dilediği her şeyi yapabileceğine inanırlar. Eğer yaşamı evrim yoluyla yaratmayı tercih etmişse, bunu evrim süreci aracılığıyla gerçekleştirmiştir.[162] Teolojik açıdan bunlar Allah'ın yaratma sanatının çeşitli tezahürleri veya kanunları olarak değerlendirmenin herhangi bir mahzuru yoktur.[163] Hatta günümüzde bazı bilim adamları evrim teorisinin Tanrı fikrini daha da güçlendirdiğini öne sürmüşlerdir. Bu teorinin ateizme temel yapılamayacağını iddia etmişlerdir. "Çünkü nasıl oldu da madde dünyası bu karmaşık hayat, akıl, şuur ve

---

[157]Bk. Süleyman Ateş, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi" adlı makalesinde Secde suresinin 5. ayetine şöyle meal vermiştir."Emri (yaratma işini) gökten yere yönetir (yaratacağı şeyin en alt düzeyinden başlar), sonra o iş sizin hesabınızca bin yıl süren bir günde (adım adım evrimleşerek) O'na yüselir (kemaline erer). " Süleyman Ateş, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX (1972), 131.

[158]İsmail Yakıt, *Kur'an-ı Hakîm Meâli. Semantik Analizli Açıklamalı ve Yorumlu.* (Istanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 653.

[159]Yakıt, *Kur'an-ı Hakîm Meâli*, el-Kasas 28/ 68 Ayrıca 431. sayfa 18 nolu dipnot.

[160]İsmail Yakit, "Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1998), 5-6.

[161]Namık Kemâl Okumuş, "Gençliğin Ateizmle İmtihanı ya da Bizi Bu Sorular Mahvetti Serzenişi", *İslâm Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, ed. Cemalettin Erdemci vd. (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 172.

[162]Fethi Kerim Kazanç, "Düşünce Tarihinde Ateizme Götüren Bir Neden Olarak Kötülük Sorunu: Kelâmî Açıdan Eleştirel Bir Değerlendirme", *İslâm Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, ed. Cemalettin Erdemci vd. (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 238-239.

[163]Harun Çağlayan, "Müslüman Kültürü Açısından Yaratılış ve Evrim Konularına Bir Bakış", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/2 (20 Temmuz 2020), 504.

gaye dünyasına varlık verdi?"sorusuna Allah'tan bağımsız olarak tatmin edici bir cevap verilemeyeceğini düşünmektedirler.[164]

1.3.3. Modern Çağlarda Evrim Teorisinin Gelişimi

Yukarıdaki bölümlerde evrim düşüncesinin eski medeniyetlerde birçok düşünür ve filozofta var olduğunu ve bu düşüncenin antik dönemlere kadar gittiğini göstermeye çalıştık. Ancak bilimsel bir teori ve düşünce olarak evrim biyoloji dünyasında asıl etkisini 18. yüzyıldan itibaren gösterecektir. Hatta bu dönem kimya ve biyolojinin kendini duyurduğu dönem olarak bakılmaktadır. Biyolojide ilk modern dönem Fransız doğa bilimcisi Buffon (1707-1788) karşımıza çıkmaktadır. Kendini doğa tarihi araştırmalarına ve Aristo sistemini düzeltme ve geliştirmeye adayan Buffon'un ilgilendiği konuların başında evrim gelmekteydi. Arkeolojik kalıntılardan ve fosillerden elde ettiği verilere dayanarak canlı ve cansız ayrımı yapmadan tüm varlığın evrimsel süreçlerden oluştuğu sonucuna varmıştı. Ancak bu görüşün dile getirilmesi kiliseyi rahatsız etmiş ve onu sonunda, "Dünyanın oluşumuna ilişkin söylediğim her şeyi, özellikle kutsal kitapta yazılanlara ters düşen sözlerimi, geri alıyorum," demek zorunda bırakmıştı.[165]

Evrim kuramının bilimsel tarzda ilk taslağı, 1809 yılında, Fransız doğa bilimci Chevalier de Lamarck (1744-1829) tarafından ortaya atıldığı düşünülmektedir.[166] Lamarck, dünyamızın durağan bir yapı olmayıp, devamlı şekilde evrimleştiğini uzun bir zaman içerisinde ve adım adım oluştuğunu söylemiştir. Ona göre evrim sürecinde kesintiler ve ani sıçramalar yerine canlılar ilkelden gelişmişe, basitten karmaşığa doğru düzenli bir değişim sergilemektedir. Bazı türler yok olurken bir takım yeni türler ortaya çıkabilmektedir.[167]

Lamarck, her türün önceden programlanmış biçimlerinin belli bir sırayı takip ettiğini düşünmüştür. Ona göre yaşam basitten gelişmişe doğru bir gelişim gösterir. Yani varlıklar ilkelden daha karmaşık yapıya doğru bir sıra takip eder. Türlerin gelişimi gelişigüzel ya da tesadüfî değil bir program dâhilinde olmaktadır. Lamarc'ın evrim düşüncesinde şans faktörü yoktur. Yani ona göre evrimin belli bir yönü vardır.

---

[164]Aydın, *Din Felsefesi*, 272-293.
[165]Yıldırım, *100 Soruda Evrim Kuramı*, 20-22.
[166]Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*, 8.
[167] Ertan, "Biyoloji Eğitiminde Moleküler Evrim", 51.

Canlılarda daha karmaşık hale gelmek için doğal bir yatkınlık bulunmaktadır. Yaşam formları tek hücrelilerden başlayarak bitki, hayvan ve nihayetinde insana ulaşan bir gelişim çizgisi göstermektedir. Bu nedenle türler içinde en karmaşığı ve gelişmiş olanı insan olduğu için en yaşlı türün de insan olduğunu söylemektedir.[168]

XIX. yüzyıla gelindiğinde doğa bilimci Charles Darwin, yaşam formlarının evrimle ortaya çıktığını savunan meşhur teorisini ortaya atmıştır. Bu teoriyle evrimin nasıl gerçekleştiğine ve organizmaların neden kanat, göz ve böbrekler gibi belirli işlevlere hizmet edecek özelliklere sahip olduğuna dair bilimsel bir açıklama getirmiştir. Evrimin nasıl olduğunu açıklamak için de doğal seçilimi anahtar kavram olarak kullanmıştır.[169] Ayrıca Darwin bilim çevrelerini evrimin nasıl gerçekleştiği sorusuna verdiği doğal seçilim mekanizması yanıtıyla birçok bilim adamını evrime ikna etmiştir.[170] Darwin'in canlıların nasıl evrimleştiği sorununa verdiği "doğal seçilim mekanizması" açıklaması evrimin nasıl olduğunu açıklamak için bilimsel olarak verilen en önemli cevap olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle Charles Darwin ve Alfred Wallace evrim kuramındaki önemli konumlarına evrimin işleyişine dair kabul gören mekanizmayı yani türlerin çeşitliliği üzerine etkili olan etmenlerin neler olduğu konusunda "Doğal Seçilim"i ortaya koydukları içinulaşmışlardır.[171]

Doğal seçilim mekanizması iki aşamalı bir süreçte gerçekleşmektedir. Birinci aşamada canlı popülâsyonu içinde bir genetik farklılığın olması zorunludur. Ortada böyle bir çeşitlilik yoksa zaten doğal seçilimin bir anlamı olmaz. Genetik çeşitlilik olduğunda, bu seçilime etki eden somut koşullar topluluk üzerinde baskı oluşturduğunda ikinci aşama olan seçilim etkileri işlemeye başlar ve bu aşamada Canlının yaşama mücadelesinde avantaj sağlayan özellik, doğal seçilim yoluyla topluluk içinde kalıcılık kazanır.[172]

Darwin ayrıca tüm canlıların ortak bir kökten geldiği tezini ileri süren ve "Ortak Ata" kavramını evrim kuramına dâhil eden kişidir. Birbirine benzer türlerin ortak bir atadan evrimleştiği düşüncesini ortaya atmıştır. Örneğin yeryüzündeki tüm böceklerin

---

[168]Elliott Sober, *Biyoloji Felsefesi*, çev. Gökhan Akbay (İstanbul: İmge, 2009), 41,311.
[169]Jose Ayala, "Evolution | Definition, History, Types, & Examples"; Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 67; Tarlacı, *Mağaradan Marsa*, 191-193.
[170]Gould, *Darwin ve sonrası*, 32.
[171]Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 151; Ertan, "Biyoloji Eğitiminde Moleküler Evrim", 52; Michael Shermer, *Evrim ve Yaratılışçılık*, çev. Reyhan Zeynep Koç (İstanbul: Altın Bilek Yayınları, 2009), 37-39; Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 151.
[172]Gould, *Darwin ve sonrası*, 1; Ertan, "Biyoloji Eğitiminde Moleküler Evrim", 53.

ya da memelilerin ortak bir böcek veya memeli bir ataya dayandığını söylemektedir.[173] O bütün bitki ve hayvan türlerinin sınırlı sayıdaki atadan türediğine inandığını belirtmiştir. Konuyla ilgili yazdığı Türlerin Kökeni adlı kitabında bu düşüncesini *"Hayvanların en çok dört ya da beş, bitkilerin de aynı sayıda ya da daha az atadan türemiş olduğuna inanıyorum."*[174]diyerek ifade etmiştir.

Darwin'den önce de türlerin sabit varlıklar olmadığı ve zaman içerisinde değişim gösterdikleri hakkında ciddi oranda bilgi mevcuttu. Ancak birçok bilim adamının görüşü bu değişimin Tanrı'nın inayetiyle olduğu yönündeydi.[175]Bu değişimin mekanizmalarına yönelik tatmin edici fiziksel açıklama yoktu. Bu denenle Darwin ve Wallace'ın ortaya attığı doğal seçilim kuramı ise evrimin varlığını keşif değil bu evrimin nasıl gerçekleştiğinin bilimsel bir açıklaması olarak görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle Darwin'e kadar bilinmeyen evrimin kendisi değil bu değişimin nasıl gerçekleştiği konusuydu.[176]

Darwin ve Wallace'ın açıklamalarına alternatif olarak aynı konuları açıklayabilecek kapsamlı teoriler henüz geliştirilememiştir.[177] Darwin ve Wallace'tan önce fark edilen canlı türlerinde görülen değişim ve dönüşüm sürecinin bilimsel izahı yapılamadığından bu dönüşümün mimarı olarak doğrudan Tanrı'ya atıf yapılmaktaydı. Hatta doğal seçilime dayalı evrim teorisinde Darwin'e büyük katkı sağlayan Alfred Russel Wallace doğal seçilime dayalı evrim teorisinin ortaya atılmasından sonra bile doğal seçilimi insanoğlunun kökenini açıklamak için yeterli görmemekteydi. Ona göre insanın yaratılışı doğrudan ilahi müdahaleyi gerektiriyordu.[178] Ancak Darwin'in evrim kuramında doğal seçilime dair izahları en azından dışarıdan bakıldığında ilahi bir müdahaleyi gerektirmeyen tesadüf kelimesinin rahatça kullanılmasına imkân sağlıyordu. Çalışmamızın sonraki bölümünde daha detaylı görüleceği üzere Darwin'in Evrim Teorisi açıklamalarının ateist felsefe açısından asıl önemi buradan gelmektedir.

---

[173] Ertan, "Biyoloji Eğitiminde Moleküler Evrim", 56-57.
[174] Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Öner Ünalan (Ankara: Özyurt Matbaası, 1976), 585.
[175] Darwin, *Türlerin Kökeni,* 14.
[176] Kenan Ateş, *Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi* (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009), 15-16.
[177] Battal Çıplak, "Fen Bilimci Gözüyle Teori ve Evrim: Bir Bilimsel Teorinin Alternatifi Ancak Başka Bir Bilimsel Teoridir!", *Biyoloji Eğitiminde Evrim*, ed. Ali Nihat Bozcuk vd. (Malatya: İnönü Üniversitesi, 2007), 81-84.
[178] "Evolution - Modern conceptions", *Encyclopedia Britannica* (Erişim 11 Nisan 2021).

1.4. Ateizm

Evrim ve Ateizm ilişkisi konusundaki araştırmamızın ana tartışma alanlarına geçmeden önce, araştırmamızın anahtar kavramlarından olan ateizm kavramına değinmenin konumuzun anlaşılması açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz. Geçmişten günümüze bilim, felsefe ve din arasında süregelen ilişkinin ya da kesişim alanlarının insan zihninde birlikte harmanlanıp yoğrulmasından dolayı bilimsel veriler ve keşifler hem inanç bağlamında inananlar açısından önemli kanıtlar sunmakta hem ileriki bölümlerde işaret edileceği üzere ateist düşünürler tarafından insanoğlunun dünyayı ve onun içindeki yerini anlamlandırmada alternatif bir destek ve açıklama alanı olarak görülmektedir. Tam bu kesişim noktasında evrim teorisi ortaya atıldığından beri hem kendi bilimsel iç dinamikleri hem de felsefi imaları dolayısıyla din ve bilim ilişkisi açısından tartışmaların odağında yer almaktadır.

Evrim teorisinin bilimsel çevrelerde yaygın olarak kabul görmesi, hiç şüphesiz dünyanın birçok yerinde ateizmin ve seküler düşüncenin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. Bilimsel merakın ve okuryazarlığın insanlar arasında ilgi çekiciliği arttıkça, daha fazla insan daha önceleri ilahi eylemlere atfedilen canlılığın ve yaşam formlarının oluşumuna dair doğalcı (natüralist) açıklamalara maruz kalmakta ve bu durum hiç şüphesiz ateist düşünürler tarafından teizmin aleyhine kullanılmaktadır. Evrim ateist düşünürler tarafından, ilahi müdahaleye ihtiyaç duymadan karmaşık yaşam formlarının gelişimi için bir mekanizma sunarak, ateist dünya görüşlerinin önemli bir dayanağı haline getirilmeye çalışılmaktadır. Bu nedenle Evrim teorisi ve ateizm arasındaki ilişkinin incelenmesine geçmeden önce ateizm kavramına ve tarihi gelişimine bakmamız bu açıdan faydalı olacaktır.

Evrim teorisi ve ateizm arasındaki etkileşim güncel ve tartışmalı bir alan olarak ateist düşüncenin temellendirilmesinde ve bir dünya görüşü olarak savunulmasında ciddi önem atfedilen bir konu olmaya devam etmektedir. Bu nedenle Evrim teorisi ve ateizm arasında kurulmaya çalışılan bu etkileşim, Allah'ın varlığına ve inanç konularını bağlamında ateist düşüncenin ürettiği geleneksel kanıtlara yönelik eleştirileri incelememiz için teşvik edici ve düşündürücü bir araştırma alanı olmaya devam etmektedir.

1.4.1. Ateizm'in Tanımı ve Çeşitleri

1.4.1.1. Ateizm Kavramı

Ateizm terimi, Yunanca *Tanrı* anlamına gelen *Theos* kelimesinden türetilen İngilizce *theism* sözcüğünün başına, olumsuzluk ifade eden "a-" ön takısının eklenmesiyle oluşmuştur. Bu ön takı, *amoral, atypical, asymmetrical* gibi kelimelerde olduğu gibi, önüne getirildiği terimin anlamını olumsuz yönde değiştirerek *tanrısızlık* veya *tanrı inancının reddi* anlamını kazandırmaktadır.[179]

Ateizm, genel olarak, Tanrı'nın, manevi varlıkların ya da metafizik inançların eleştirisi ve reddi olarak tarif edilir. Tanrı yoktur iddiasını taşır. Bu nedenle, genellikle ilahi olanın gerçekliğini teyit eden ve varlığını göstermeye çalışan teizmden ayırt edilir.[180] Yani teizmi Tanrı inancına sahip olmak veya diğer bir deyişle Tanrı'nın varlığına inanmak olarak anlarsak ateizmi de bu durumda terim olarak "Tanrı inancının bulunmaması"[181] (Tanrısızlık) biçiminde ifade etmemiz mümkün olacaktır.[182]

Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere, ateizm kavramını doğru bir şekilde anlayabilmek için öncelikle *teizm* kavramının bilinmesi gerekmektedir. Zira bazı itirazlar bulunsa da, günümüzdeki anlamıyla ateizm, teistik düşünce sistemlerine bağlı olarak ortaya çıkan bir kavramdır. Bu bağlamda ateizm, evreni yaratan ve varlığını sürdüren, özü itibarıyla müteâl olup aynı zamanda sonsuz güç, bilgi ve iradeye sahip olan teistik, hatta daha spesifik bir ifadeyle monoteistik Tanrı inancına karşı bir tepki olarak gelişen bir düşünce hareketi olarak tanımlanabilir.[183]

Her ne kadar bazı ateistler bu tanıma itiraz etse de, genel çerçevede ateizm, teorik olarak Tanrı'nın varlığını reddeden, pratik anlamda ise sanki Tanrı yokmuş gibi bir tutum benimseyen bir görüş olarak değerlendirilmektedir.[184]

---

[179]Ahmet Cevizci, *Felsefe sözlüğü* (İstanbul: Paradigma, 2013), "Ateizm", 163; Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları* (İstanbul: Kaknüs, 2001), 15.

[180]Kai E. Nielsen, "Atheism | Definition, Philosophy, & Comparison to Agnosticism", *Encyclopedia Britannica* (27 Nisan 2020).

[181]"atheism noun - Definition, pictures, pronunciation and usage notes | Oxford Advanced American Dictionary at OxfordLearnersDictionaries.com" (Erişim 12 Ocak 2021).

[182]Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, 15.

[183]Mehmet Aydin, "Ateizm ve Çıkmazları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (01 Ağustos 1981), 192.

[184]İlhanKutluer, , "İlhâd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2000.

Ateizm kavramını kelâm terimi olarak "ilhâd"[185] veya "dehriyye"[186] kavramıyla ifade etmek mümkündür. Dehriyye, çeşitli unsurlardan oluşan âlemin ezeli olduğundan hareketle bir yaratıcısının olmadığını iddia eden tabiatçı görüşü yansıtmaktadır.[187] Modern dönemde ateizm teriminin karşılığı olarak ifade edilebilecek dehriyye kavramı âlemin ezelî olduğu düşüncesinden hareketle onu yaratan, irade sahibi, şuurlu, bilgili, kudretli ve maddeden soyutlanmış bir varlığın olmadığı fikrini ifade etmektedir.[188] Âlemin ezeli olduğuna ve herhangi bir yaratıcısı bulunmadığını iddia eden dehriyye düşüncesi klasik dönemden günümüze kadar etkisini hissettirmiştir. Başta Mu'tezilîler olmak üzere Sünni ve Şii kelâmcılar kendi dönemlerinde bu fikri savunan gruplara karşı reddiyeler yazmıştır.[189]

İlhad kavramı ise sözlükte "yüz çevirmek, gerçekten sapmak, meyletmek, şirk koşmak" gibi anlamlara gelmektedir. Ayetlerde bu kelime imâna muhalif bir tarzda onu geçersiz kılmak için Allah'a şirk koşmaya götüren sapma ve Allah ile bağları zayıflatmak için sebepleri yücelterek şirk koşma olarak geçmektedir.[190]

Kelâm terimi olarak *ilhad*, "Allah'ın varlığını veya birliğini inkâr etmek, dinin temel hükümlerine şüpheyle yaklaşmak ya da bu konularda kuşku uyandırmak, ayrıca dinî kuralları hafife almak" anlamında kullanılmaktadır.[191] İlhâda sapan kimseye mülhid denir. Kur'ân-ı Kerîm'de fiil ve masdar halinde geçtiği dört âyette, "*Allah'ın isimlerini tahrif ve tağyir ederek O'nu inkâra kalkışmak, Kur'an'ın Allah tarafından gönderildiğine inanmamak ve onu başka birine nispet etmek, haktan sapmak, âyetleri*

---

[185]FikretKaraman, , *İslam İnanç Esasları* (Ankara, 2019), 58.

[186]Hayrani Altıntaş, "Dehriyye - TDV İslâm Ansiklopedisi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ocak 2021).

[187]Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM yayınları Başvuru eserleri dizisi, 64 6 (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), "Dehriyye", 70; Muhammed İbn Muhammed Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), 178-180 İslam öncesi Arap Câhiliye toplumunda bu anlamda ateizmin izlerini görmek mümkündür. Onlar âlemin yaratılışı (mebde) fikriyle ilgilenmemiş, belli belirsiz bir yaratıcı Tanrı fikrine sahip olmakla birlikte öldükten sonra yeniden dirilmenin imkânsız olduğunu düşünmeleri onları karamsarlığa ve menfi bir kadercilik anlayışına sevk etmiştir. Esas olarak yaratan-yaratılan arasında bir süreklilik fikri taşımadıkları için Tanrı'nın bu dünyadaki hâkimiyetine de inanmamışlardır. Onlara göre yeryüzündeki hadiseler "dehr" (mutlak zaman) adı verilen bir başka âmilin etkisi altındadır. Bütün hayat, tabiatın büyüme ve çürüme kanunlarıyla yönetilen bir felâketler yığınından ibarettir (İlhan Kutluer "İlhâd" ,TDV İslam Ansiklopedisi, 2000.).

[188]Hulusi Arslan, "Mu'tezile'nin Dehriyye Eleştirisi", *İslâm Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, ed. Cemalettin Erdemci vd. (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 342.

[189]Arslan, "Mu'tezile'nin Dehriyye Eleştirisi", 329.

[190]İlgili ayetler el-Hac 22/25, el- Âraf 7/180 Rağıb el-İsfahani, *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Mustafa Yıldız (İstanbul: Çıra, 2017), L-H-D md. 882.

[191]"İlhad md." Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri*, 149.

yalanlamak, sapıkça te'vil ve tahrif etmek"[192] şeklinde özetlenebilecek bir mânada kullanılmıştır.

İslam düşünce tarihinde ateizm terimine en yakın kavram olarak, "ilhad" kelimesi kullanılsa da Arapça olan bu kelimeyi bugün ancak klasik dini yazılarda görmekteyiz. Yine Arapçada kullanılan ve "âlemin kadîm olduğunu ileri süren, inanç konusunda ikiyüzlü davranan (Allah'ı yahut Allah'ın birliğini ve âhireti inkâr ettiği halde inanmış gibi görünen) kimseler için, inanç yolundan sapan anlamına gelen "zındık"[193] ve yaratılmamış ezeli âlem düşüncesini savunan "dehri" (çoğulu: dehriyyun) kelimeleri, tıpkı "ilhad" kelimesi gibi, günümüz felsefe yazılarında hemen hiç kullanılmamakta, ayrıca bu son iki terim ateizm terimini tam olarak karşılamadığı düşünülmektedir.[194] Aydın'a göre, ateizm kavramını tam olarak karşılayan İslamî bir terimin olmaması, bu anlayışın İslam dünyasında hiçbir zaman ciddi bir problem oluşturmamasına bağlıdır.[195] Dinî literatürde ateizmi içeren bahsi geçen kavramlar bugünkü dilde kullanılmamaktadır. Biz de bu sebepten dolayı çalışmamızda ateizm kavramını kullanmayı tercih edeceğiz.

Ateizm kavramının hangi anlamda kullanıldığının tespiti çok önemlidir. Çünkü bu kavramın tarih boyunca çeşitli sebeplerle farklı inanç durumlarına karşı kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, Sokrates, Yunan toplumunun geleneksel tanrılarını reddettiği ve bir tür monoteist inanca yöneldiği gerekçesiyle ateistlikle suçlanmıştır. Benzer şekilde, eski Romalılar da kendi tanrı anlayışlarını kabul etmedikleri için ilk Hristiyanları ateistlikle itham etmiş ve bu nedenle cezalandırmışlardır.[196] Bu sebeple yazımızda ateizm terimi "Allah'ın varlığını ve birliğini ve bunlarla bağlantılı dinin temel hükümlerini kabul etmeme" anlamında felsefi bir terim olarak konu edinilecektir.

Ateizm daha çok kişisel bir tavır olarak geliştiğinden farklı izahlar veya tanımlar ortaya çıkmıştır. Bu sebeple konuya daha bütüncül bakabilmek için ateizmin türleri üzerinde kısaca durmak faydalı olacaktır.

---

[192]MustafaSinanoğlu, "İlhâd", *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV, 2000).
[193]Mustafa Öz, "Zındık - TDV İslâm Ansiklopedisi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ocak 2021).
[194]Aydin, "Ateizm ve Çıkmazları", 187.
[195]Aydın, *Din Felsefesi*, 185.
[196]Ateizm teriminin yanlış kullanımıyla ilgili bkz. Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı*, 31-39.

1.4.1.2. Ateizmin Çeşitleri

Tek bir teizm algısının olmadığı gibi tek bir ateizm çeşidi de yoktur. Esasen ateizmi tarihte ortaya çıkmış birçok inkârcı ve kuşkucu akımları içine alan şemsiye bir kavram olarak düşünebiliriz.[197] Ancak Tanrı fikri veya metafizik alana bakışa göre ateizmi kendi içerisinde tasnif etmek mümkündür. Genel olarak ateizm, kavramsal düzeyde *teorik* ve *pratik* olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmaktadır. *Teorik ateizm,* kendi içinde *pozitif* ve *negatif* ateizm olarak sınıflandırılabilirken, *pratik ateizm* ise *aktif* ve *pasif* olmak üzere iki alt başlıkta ele alınabilir.

Son dönemlerde "Bilimsel ateizm" veya diğer adıyla "yeni ateizm"denilen bir akım ortaya çıkmıştır. Bu akım, halk arasında en yaygın bilinen ateizm türlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bilime yaptığı güçlü vurgu, onun bilimsel bir iddiayla desteklendiği izlenimini oluşturmaktadır. Bu durum, "bilimsel ateizmin" geniş bir ilgi görmesine ve ciddi bir itibar kazanmasına neden olmaktadır.[198] Hatta iki binli yılların hemen başında azımsanamayacak ölçüde bir grup, ABD'de kendini yeni ateist olarak tanımlamaktadır. Bunların en önemli özellikleri kendi doğrularını bilim üzerine inşa ettiklerini öne sürmeleridir.[199]

Bu sebeple çalışmamızda Türkiye'de ve dünya çapında büyük ilgi uyandıran "bilimsel ateizm"in üzerinde biraz daha detaylı durmak istiyoruz.

1.4.1.2.1. Teorik Ateizm

Teorik ateizm, zihnî bir çaba ile Tanrı'nın varlığını reddetmenin yanında varlığı lehinde ileri sürülen kanıtları da çürütmeyi hedeflemektedir. Bu tür bir ateizm, genelde entelektüel çabanın ve bir zihin işleminin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Spekülatif ateizm olarak da tanımlanan ateizmin bu çeşidi, teizmin iddialarına ve Tanrı kavramına teorik seviyede eleştiri getirmektedir. Dolayısıyla teorik ateizm, hem teist olmamak (Tanrı kavramına ve Tanrı kavramıyla ilgili inanca sahip olmamak) hem de teizmi eleştirerek kendilerince tutarsızlığını ortaya koymak davasını gütmektedir[200].

---

[197]Temel Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Proplemleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 34.
[198]Emre Dorman, "'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 18/2 (30 Eylül 2019), 481.
[199]Ryan Cragun, "Who Are the 'New Atheists'?", *Atheist Identities - Spaces and Social Contexts,* 2015, 2/196; Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı,* 173.
[200]Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm,* 22.

Teorik ateizm, kendi içinde "negatif" ve "pozitif" olmak üzere iki biçime ayrılmaktadır. "Negatif ateizm", mutlak ateizme benzer bir yaklaşımla, Tanrı fikrinin var olmadığını öne sürmekte ve bu konuda eleştirilecek herhangi bir şey bulunmadığını savunmaktadır. Bu nedenle, negatif ateizmi benimseyenler, aynı zamanda bir anlamda mutlak ateizmin de savunuculuğunu yapmaktadırlar. Çağımızın meşhur ateistlerinden birisi olan R.Dawkins'e göre yüce müteâl bir Tanrı fikri olmadığı sürece insanların bir inancının olmasının veya muhteşem doğaya karşı içten, şuurlu bir hayranlık duymasının bir sakıncası yoktur. Yeter ki bu varlık Tanrı olmasın. Doğaüstü, müteâl bir Tanrıya inanmadıktan sonra duygusal ve kültürel olarak insanın Yahudi veya Hıristiyan olmasında herhangi bir sorun görmemektedir.[201]

Teorik ateizmin bir diğer türü olan "pozitif ateizm", Tanrı'nın varlığını düşünsel ve tartışmalı bir süreç sonucunda bilinçli olarak reddetme yaklaşımıdır. Genel olarak ateizm denildiğinde akla gelen anlayış da bu tür bir yaklaşımdır. Teorik veya spekülatif ateizm tanımları da çoğunlukla pozitif ateizme işaret etmektedir, çünkü bu tür ateizm, entelektüel düzeyde teizmin doktrinlerini ve inançlarını ele alarak eleştirmeyi ve çürütmeyi amaçlamaktadır. Pozitif ateizm, Tanrı kavramını analiz etmekte ve bu kavram lehine öne sürülen kanıtları eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmektedir. Teizmin reddi ve eleştirisi, bilinçli ve sistematik bir çerçevede gerçekleşmektedir. Felsefi alanda en çok öne çıkan ateizm türü de teorik düzeyde şekillenen bu pozitif ateizmdir.[202]

"Negatif ateizm", herhangi bir iddia öne sürmez; yalnızca Tanrı inancını reddeder. Buna karşın, "pozitif ateizm" hem bir ret içerir hem de bu reddin dayandığı karşıt bir iddiayı savunur. Pozitif ateistin temel yaklaşımı, "Tanrı'nın var olması mümkün değildir" şeklindedir ve bu görüşünü tutarlı bir şekilde kanıtlama çabası içerisindedir.

1.4.1.2.2. Pratik Ateizm

Pratik ateizm, "bir insanın Tanrı yokmuşçasına hayatını sürdürmesi, dinî inançlara ve değerlere karşı duyarsızlığı bir yaşam biçimine dönüştürmesi" olarak tanımlanmaktadır.[203] Böyle bir ateist tanımına göre Tanrı'nın varlığı problem oluşturmamaktadır. Pratik ateizmde her zaman Tanrı'nın açıkça reddedilmesi veya dinin

[201]Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 20-21.
[202]Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, 24.
[203]Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Proplemleri*, 31.

eleştirilmesi söz konusu olmamaktadır. İnanç konularına yönelik böyle bir tavır bilinçsizce yapılabildiği gibi bazen de teorik bir temel üzerine kurulabilmektedir. Bu noktada teorik ateizmle arasında yakın bir ilişki söz konusu olduğu iddia edilmektedir.[204]

Modern dönemlerde dini olgulara karşı ihmalkâr veya duyarsız yaşam biçimi pratik ateizm olarak görülse de İslam düşünce tarihinde kelamcılar, birini ateist olarak niteleme (tekfir etme, kâfir ilan etme,) konusunda son derece ihtiyatlı bir tutum sergilemişlerdir. Mu'tezile, büyük günah işleyenin imandan çıkmakla birlikte küfre de girmeyip ikisi arasında bir yerde bulunduğunu (el-menzile beyne'l-menzileteyn) savunmuştur. Hariciler ise ilahi bir emri terk edenin dinden çıkacağını ileri sürmüştür.[205]

Kelamcıların büyük çoğunluğu ise, Haricilik ve Mu'tezile gibi mezheplerin görüşlerinden farklı olarak pratik uygulamalardaki (örneğin, namaz kılmamak, oruç tutmamak veya diğer ibadetleri ihmal etmek gibi) eksikliklerden dolayı bir kimseyi ateist veya kâfir olarak nitelendirmenin yanlış olduğunu savunmuşlardır. Böyle bir durumda ancak kişinin günahkâr bir mümin olarak değerlendirilebileceği, bu kişinin inkârcı (ateist) olarak kabul edilmesine sebep olmayacağı kabul edilmiştir. Klasik kelam kitaplarında iman, genellikle "kalbin tasdiki"[206] olarak tanımlanmakla birlikte imanın dışa yansıması olan amelin önemi ve kıymeti hiçbir şekilde göz ardı edilmemektedir. Ayrıca iman ve amel arasında sıkı bağ bulunduğunda kelamcılar arasında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Bununla birlikte Eş'arî ve Mâtürîdî kelam mezhepleri, pratik uygulamaların (amelin) imanın doğrudan bir parçası olmadığını savunarak günahtan geri dönüşün mümkün olduğunu vurgulamışlardır.[207]

Kelamcıların iman, amel ve küfür kavramlarını dengeli bir şekilde ele almalarından dolayı pratik eksiklikleri olan kişileri ateist veya kâfir olarak değerlendirmemektedir. Bundan dolayı kişinin ateist veya kâfir olarak nitelendirilmesi

---

[204]Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, 26.

[205]Kādî Abdülcebbâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 205-206, 224-225; Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l- islâmiyyîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Ömer Aydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 194; Fahreddin er-Râzî, *Me'âlimü Usûli'd-Dîn Kelâm İlminin Esasları*, çev. Muhammet Altaytaş (Istanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019), 240.

[206]"İmân" Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Ta'rifât*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1993), 31; Ebü'l-Muîn Nesefî, *Tebsıratü'l Edille fî Usûli'd-Dîn*, ed. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 415.

[207]Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 419; el-Eş'ârî Ebu'l Hasan, *el- İbâne ve Usûlü Ehli's-Sünnet: Eş'arî Akaidi*, çev. Ramazan Biçer (Esenler, İstanbul: Gelenek, 2010), 169-170; Saduddinin et- Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid Tercüme ve İzâhât*, çev. Hakan Taha Alp (İstanbul: Rıhle Kitap, 2011), 238-242.

doğru kabul edilmemektedir. Bu nedenle Allah'ın varlığını inkâr etmeden yaşamında ibadetlere karşı ihmalkâr davranma ve yaşamını dini inançlara kayıtsız kalarak yönlendirme anlamında pratik ateizm terimi eleştiriye açık durmaktadır.

1.4.1.2.3. Yeni Ateizm

Yeni ateizm diğer bir adıyla Bilimsel Ateizm, 2000'li yıllarda Richard Dawkins, Sam Harris ve Christopher Hitchens gibi düşünürlerin öncülüğünde popülerlik kazanan bir akım olarak ortaya çıkmıştır. Ancak birçok yazar ve düşünür, yeni ateizmin üslubunun sertliği ve retoriğinin saldırganlığının ötesinde kendine özgü hiçbir yeni ve orijinal yanı olmadığını iddia etmekte ve pek çok ateist de felsefi açıdan yeni ateizmin getirdiği din eleştirisinin pek de yeni olmadığını kabul etmektedir.[208]Muhtemelen yeni olmaları Tanrı kavramına ve dinî inançlara karşı daha eleştirel ve saldırgan bir tutum sergilemelerinden ileri gelmektedir. Bu yaklaşıma göre insanlığın bütün sosyal kültürel dini kazanımları bilimsel metotla ele alınmalı, modern bilimle uyuşmayan tüm önermeler reddedilmelidir.[209]Dini düşünce ve Tanrı'ya atıfla yapılan hiçbir izaha kesinlikle tahammülleri yoktur. Dinin ve dini olguların bilim ve düşünce dünyasında yeri olmadığı gibi sosyal hayatın tüm unsurlarından da ayıklanmalıdır. Bu düşünceyi savunanlara göre bilim ateist iddiaları desteklemekte ve dini kavramları ve varlığa dair doğaüstü tüm izahları geçersiz kılmaktadır.[210]

Yeni ateistler, bilimsel bilgi ve rasyonalizme dayalı olarak doğaüstü açıklamaların modern toplum için gereksiz ve yanlış yönlendirici olduğunu ifade etmektedirler. Evrim teorisiyle birlikte artık varlığın oluşumuna dair dinin söyleyebileceği bir söz kalmamış, entelektüel olarak tam anlamıyla bilim insan için ikna edici konuma yükselmiştir. Bu fikri savunanılar, özellikle de dinin, bilimsel ilerlemeye aykırı bir yapıya sahip olduğunu öne sürerler. Bu çerçevede, ateizmin modern bir versiyonu olarak değerlendirilen yeni ateizm, bilimsel yöntemi merkeze koyarak dinî inançları tartışmaya

---

[208]Stuart McAnulla vd., *The Politics of New Atheism* (New York: Routledge, 2019), 34-35.
[209]Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*, 294-295.
[210]Konuyla ilgili örnek kitaplar için bz. Haught, *God and the New Atheism*; Dawkins, *The God Delusion*, 2006; Dawkins, *The Blind Watchmaker*; Victor J. Stenger, *Başarısız Hipotez: Tanrı Bilim Tanrı'nın Var Olmadığını Nasıl Gösteriyor*, çev. Algan Sezgintüredi (İstanbul: Aylak Kitap, 2017); Amarnath Amarasingam vd., *Religion and the New Atheism: A Critical Appraisal* (BRILL, 2010); Amarasingam vd., *Religion and the New Atheism*.

açar. Klasik ateist iddialara[211] ek olarak yeni ateizmde Tanrı inancının tüm kötülüğün sebebi olduğu ve ahlaki gerekçelerle reddedilmesi gerektiği çok sık vurgulanmaktadır. Ayrıca onlara göre insanlar inançsızken inançlı olduklarından daha iyi oldukları için ahlaklı olmak için Tanrı inancına gerek yoktur. Bilim tüm insani uğraşların temeli ve insanlık için tek geçerli kaynaktır.[212] Bu bağlamda özellikle Dawkins, bilimin olaylar ve şeyler hakkındaki açıklama imkânlarına yaslanarak ateizmin entelektüel temelini bilimle desteklemeye çalışmaktadır.[213]

Evrim teorisinin bilim çevrelerindeki kabulü ve halk arasında gittikçe yaygınlaşan popülerliği sayesinde yeni ateistler bu teorinin özellikle canlılarla ilgili açıklamalarına sıklıkla vurgu yaparlar. Onlara göre 1859'da yayımlanan *Türlerin Kökeni* adlı eseriyle Darwin canlı formlarının ilahi bir müdahaleye ihtiyaç duymadan doğal yollarla çeşitlenebileceğini açıklamış, doğaüstü bir yaratıcıya olan ihtiyacı ortadan kaldırmıştır.[214]Böylece evrim teoriyle birlikte ateist düşüncenin bilimsel bir temele dayandığı iddia edilmiştir. Artık insanın evrendeki konumu, nereden gelip nereye gittiği gibi hayati soruların cevabı bu teori sayesinde verilebilmektedir. Ayrıca buradan hareketle Tanrı inancına sahip insanlara karşı bilimsel argüman sunulduğu düşünülmektedir. Böylece Dawkins ifadesiyle bu teori "entelektüel olarak tatmin olmuş bir ateist" olmayı mümkün kılmıştır.[215] Dawkins'e göre Darwin'in teorisi, insanın doğa karşısındaki yerini açıklarken yaratılışçı anlayışa karşı güçlü bir argüman sunmaktadır.[216]

Yeni ateist düşüncenin en büyük farkı, çok sık vurguladıkları bilimi, özellikle doğa bilimlerini insanlık için geçerli ve meşru tek bilgi kaynağı olarak görmeleridir.

---

[211]Bu klasik iddiaları şöyle özetleyebiliriz 1.Doğanın dışında hiçbir şey yoktur. Tanrı yoktur, ruh yoktur ve ölümün ötesinde bir yaşam yoktur. 2.Doğa kendi kendini yaratır, Tanrı'nın eseri değildir. 3.Evrenin genel bir amacı ya da hedefi yoktur. 4.Tanrı var olmadığına göre, tüm açıklamalar ve tüm nedenler tamamen doğaldır ve yalnızca bilim tarafından anlaşılabilir. 5.İnsan zekası ve davranışı da dahil olmak üzere canlı varlıkların tüm çeşitli özellikleri nihai olarak tamamen doğal terimlerle açıklanabilir ve günümüzde bu genellikle evrimsel, özellikle de Darwinci terimler anlamına gelmektedir. Haught, *God and the New Atheism*, XIII-XIV.

[212]Haught, *God and the New Atheism*, XIII-XIV.

[213]Martin, *The Cambridge Companion to Atheism*, 5; Bilgili, Alper, *Bilim Ne Değildir? Yeni-Ateist Bilim Anlayışının Felsefi ve Sosyolojik Analizi*, 13-15.

[214]Bullivant - Oppy, "Arguments for Atheism", 9.

[215]Daniel C Dennett., "Atheism and Evolution", *The Cambridge Companion to Atheism*, ed. Michael Martin, Cambridge companions to philosophy (New York: Cambridge University Press, 2007), 139; Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 11; Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*, 137.

[216]Alper Bilgili, "Bilim Ne Değildir? Yeni Ateist Bilim Anlayışının Felsefi ve Sosyolojik Analizi", *Doğu Kitabevi*, (2018), 17.

Doğa bilimleri dışındaki diğer tüm bilgi kaynaklarının insanlık için zararlı olduğunu iddia ederler. Dini düşünce ve kaynaklarına tamamen karşı çıkarak dinleri bilimin rakibi hatta düşmanı olarak görürler.[217] Bu düşüncelerini yaymak için dini ve felsefi bilgi derinliğinden yoksun hatta ateist düşünürler tarafından da eleştirilen son derece özensiz, yüzeysel popülist kitaplar kaleme alırlar.[218] Dinin insanlığın düşmanı ve medeniyetin önündeki engel olduğunu dile getirirler. Hatta bu konuda çok daha ileri giderek dinin ve teolojinin yanında tarih, sosyoloji, antropoloji gibi diğer bilgi alanlarını da değersiz görürler.[219]Yeni ateistler kendileri gibi düşünmeyen ateistlere bile karşıdırlar, kendilerini eleştiren ateistleri evrime inanmamakla itham etmektedirler.[220]

Günümüzde evrim teorisi, yeni ateizm için sadece biyolojik değil aynı zamanda ideolojik bir temel işlevi görmektedir. Karmaşık biyolojik yapılar ve tür çeşitliliği, yeni ateistler için doğaüstü bir güce başvurmadan, doğal seçilim ve tesadüfî değişiklikler yoluyla açıklanabilme imkânı sunmaktadır.[221] Böylece evrim, yaratılışçılık gibi dinî açıklamalara karşı bilimsel alternatif bir açıklama olarak kabul edilmekte ve ateizmin bilimsel dayanağını güçlendirdiği düşünülmektedir.

1.4.2. Ateizmin Tarihsel Gelişimi ve Evrim Teorisi

Ateizmin çok eski tarihlere kadar gittiği bilinmektedir. Antik Yunandan günümüze uzanan bu fikir çeşitli merhalelerden geçerek bu zamana kadar varlığını devam ettirmiştir. Ancak daha önce belirttiğimiz gibi ateizmin Tanrı inancına karşı bir tepki olarak ortaya çıktığı düşünüldüğünde öncelikle insanlık tarihinde Tanrı inancının bulunduğu bir ortamda bu düşüncenin gelişmiş olması daha makul gözükmektedir.[222]

---

[217]Yeni Ateist düşünce ve Eleştirisi için bkz. Alper Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", *Güncel Kelâm Tartışmaları II*, ed. Mehmet Bulgen - Enis Doko (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021).

[218]Michael Ruse, "Why I am an accommodationist and proud of it", *Zygon* 50/2 (2015), 361-375; Emre Dorman, "'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (15 Eylül 2019), 486; Haught, *God and the New Atheism*, 28-30.

[219]Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", 185-186.

[220]Dorman, "'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", 15 Eylül 2019, 487-488.

[221]Paul Thomas, *The Creation-Evolution Debate: An Islamic Perspective* (London: King's College London, the Department of Education and Professional Studie, 2012), 101; Ruse, *Darwinism as Religion*, 268.

[222]Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı*, 39-40.

Ateizm, düşünce tarihinde genellikle Antik Çağ, Yeni Çağ ve Modern Dönem olmak üzere üç dönemde incelenmektedir.[223] Antik çağda ilkin insan her şeyin ölçüsüdür diyen filozof Protagoras'ın (M.Ö.490–420) döneminin Tanrılarıyla ilgili kuşku duyduğu ve bunu dile getirdiği ileri sürülmektedir. Bu nedenle kitapları alenen yakılmış, kendisi Atina'da ateizm suçlamasıyla ölüme mahkûm edilmiştir.[224] Antik çağa baktığımızda o dönemde atomculuğun ön plana çıktığı, doğa felsefesinin inceleme alanına girdiği bir dönemle karşılaşırız. Doğa ile ilgili fikirlerin metodolojik olarak geliştiği bir dönem olan bu dönemde Demokritos (M.Ö 460-370) Epiküros (M.Ö.341-270) ve Lukretius gibi atomcu görüşlere sahip filozofların klasik materyalizmde ön plana çıktıkları görülmektedir. Bu filozoflar, maddenin öncesi ve sonrasının olmadığını iddia etmişlerdir. Yani maddenin yaratılmadığını savunmuşlardır. Bundan dolayı maddenin meydana gelmesi için doğaüstü yaratıcı bir güce ihtiyaç olmadığını ileri sürerek Tanrının varlığını reddetmişlerdir.[225] Dönemin bu yaklaşımından dolayı atomculuk antik dönemin ateizmi olarak kabul edilmiştir. Ancak şunu belirtmekte fayda var ki antik dönemde tabiat ve doğa ile ilgili araştırmalarda bulunan herkesi ateist çatısı altına yerleştirmek pek doğru değildir. Çünkü doğayı ve tabiatı açıklamada bazı düşünürler efsanelere (mitos) başvurmadan hatta mitoslarla mücadele ederek maddi dünyayı tabiat içerisinde kalarak açıklama gayreti içerisine girmişlerdir. Bu filozofların yaptığı sistematik bir inanç eleştirisi değil, mitolojik inançlara bir isyan olarak nitelenebilir.[226] Bu sebeple doğa ve tabiatla ilgilenen düşünürleri teist karşıtı olarak görmek ve ateist çatısı altında genellemek doğru değildir.

Orta çağ düşünce tarihine baktığımızda ise ateizm düşüncesinin çok fazla ön plana çıkmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü o dönemde Hıristiyanlık ve İslam gibi dinlerin fikri ağırlığını hissettirmesinin yanı sıra kilisenin ciddi anlamda bir gücünün olmasından dolayı bu fikrin gün yüzüne çıkması zorlaşmıştır. Hıristiyan dünyasında kilise elinde tuttuğu güçle Tanrı adına hareket ettiğini öne sürerek kendisine karşı gelenlere insanların kabul edemeyeceği ciddi yaptırımlar ve uygulamalar yapmaktan çekinmemiştir.

---

[223]Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu* (İstanbul: Şehir Yayınları, 2000), 165-175.
[224]Mauro Bonazzi, "Stanford Encyclopedia of Philosophy", *Protagoras,* ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman (Metaphysics Research Lab,Stanfor University, 2024).
[225]Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı*, 39.
[226]Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 168.

Orta çağ İslam tarihini incelediğimizde yukarıda ifade edildiği gibi ateizm bugünkü anladığımız anlamda İslam coğrafyasında çok fazla yaygınlaşmadığını söyleyebiliriz. Bu durumun oluşmasında öncelikle o dönemde İslam âleminde fikri özgürlüğün, farklı fikirlere olan müsamahanın ve pozitif bilimlere verilen önemin İslam kültüründe önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Özellikle pozitif bilimlerle uğraşanların bu uğraşın Allah'ın insana yüklediği bir sorumluluk olarak görerek dini bir emir gibi telakki etmeleri ve fikri boşluğun olmaması İslam dünyasında Orta çağda ateizmin çok fazla etkili olmamasının diğer nedenleri arasında sayılabilir.

Ancak yine de İslam düşünce tarihinde ateist fikirleriyle ön plana çıkan ve mülhit olarak kabul edilen dikkat çekici isimler de bulunmaktadır. Bunlardan en meşhurları maddenin yaratılmışlığını (hudûsünü) kabul etmeyip cisimleri ezelî olduğunu ve bir yaratıcısının olduğunu reddeden ya da dini konulara dönemin klasik anlayışın dışında yorumlar getiren Yahya bin İshak er-Râvendî (ö. 301/913-14 [?]) ve Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî (ö. 313/925)'dir.[227]

Ateizmin ciddi bir ivme kazanması ve özellikle batıda yükselişe geçişi 18.yüzyıl rönesansla birlikte başlamıştır, denilebilir. Baron d'Holbach'ın "Doğa Sistemi" (Système de la Nature) adlı eseri, ateist düşüncenin temel taşlarından biri haline gelmiştir.[228] Baron d'Holbach'ın Doğa Sistemi ve Davıd Hume'un (1711–1776) Doğal Din Üzerine Diyaloglar (Dialogues concerning Natural Religion) adlı eserleri ateist düşüncenin temel taşlarından birisi olmuştur.[229] O dönemde akılcılığın birçok alanda hâkim olmaya başlaması, fizik ve doğa bilimlerinin akılla temellendirebileceği kanaatinin yaygınlaşmasıyla birlikte metafiziğe ve müteâl olana karşı sistemli bir şüphe ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ateizmin entelektüel çevrenin yanında halk arasında da etkili olmaya başlamıştır. Özellikle bu dönemde doğa bilimlerindeki hızlı gelişme, yeni buluşlar ve keşifler, pozitif bilimlerdeki araştırmalar dini inançlara karşı

---

[227]Mahmut Kaya, "RÂZÎ, E
bû Bekir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, ts.; İlhan Kutluer, "İbnü'r-Râvendî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2000; Sönmez,Vecihi, "Nübüvvete Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r-Ravendi Ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Sönmez Vecihi ,Kıyıcı Burhanettin, Yıldız Metin (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2017), 273; M.Cüneyt Kaya, "Felsefenin Klasik Çağı", *İslam Düşünce Atlası* (İstanbul: İlem İlmi Etüdler Derneği, 2017), 1/349-351.

[228]Alan Charles Kors, *D'Holbach's Coterie: An Enlightenment in Paris:* (Princeton University Press, 2015), 5.

[229]Kors, *D'Holbach's Coterie*, 5.

birer alternatif açıklama olarak sunulmaya ve dini inançların çürütülmesi için birer basamak olarak kullanılmaya başlamıştır.[230]

XIX. yüzyıla gelindiğinde Darwin'in 1859'da yayınladığı Türlerin Kökeni adlı eseri ateizm tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. Canlılığın oluşumuna, karmaşıklığına ve çeşitliliğine dair bir yaratıcı ve tasarımcıya başvurmadan doğal süreçlerle açıklanma ihtimali ortaya çıkmıştı. Darwin'den önce, yaşam formlarında ve canlılıkta ortaya çıkan tasarıma karşı alternatif bir fikir hayal dahi edilemiyordu. Artık Evrim teorisinden sonra tasarım ve tasarımcı fikrine karşı şüphe oluşturacak bilimsel bir temel bulunmuştu. Dawkins'in ifadesiyle ateizm artık bu teoriyle birlikte mantıklı bir şekilde savunulabilir hale gelmiştir.[231] Bu teoriden önce kendisini ateist olarak hayal edemeyeceğini itiraf ederek günümüz ateizmi için bu teorinin önemi vurgulamıştır. [232]

Dawkins'in de iddia ettiği gibi Darwin'in evrim teorisi kendisinden sonra gelen bilim adamları tarafından ateist fikirlerin bilimsel temellerini sağlamlaştırdığı ve dini inançlara ve Tanrı kavramına yönelik eleştirileri daha savunulabilir hale getirdiği iddia edilmektedir.[233] XXI. yüzyılda bu teoriden hareketle bilimsel kaynaklardan beslendiği iddiasıyla bir dünya görüşü olarak bilimsel ateizm kavramı ortaya atılmıştır. Bu bilimsel ateizmin temelinde de yine Darwin'in evrim teorisi yer almıştır. Günümüze gelindiğinde ise Dawkins'le birlikte Sam Harris, Christopher Hitchens ve Daniel Denett gibi bilim adamı ve düşünürler bu yeni ateizm akımına öncülük etmişler ve evrim teorisini arkalarını alarak Tanrı inancına ve dini değerlere karşı daha saldırgan bir tutum sergilemeye başlamışlardır.[234]

Burada ifade edildiği gibi ateist felsefe tarafından XXI. yüzyılda evrim teorisine çok büyük önem atfedilmektedir. Canlı türlerinin karmaşıklığı ve çeşitliliğinin tasarımdan bağımsız bir şekilde doğaüstü bir yaratıcıya, bir Tanrıya ihtiyaç duyulmadan açıklanabilineceği düşünülmektedir. Tarihten günümüze bilim adamlarından sıradan insanlara kadar Tanrı'nın varlığına dair çok önemli bir argüman olan teleolojik delile karşı artık bilimsel bir karşı iddia ortaya çıktığı iddia edilmektedir. Bu teoriden

---

[230]Topaloğlu, *Ateizm Çıkmazı*, 43.
[231]Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 125; Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 114.
[232]Dawkins, *The Blind Watchmaker*, 25.
[233]Dorman, "'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", 30 Eylül 2019, 484-485.
[234]Amarasingam vd., *Religion and the New Atheism*, 5; Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*, 294; Introduction Haught, *God and the New Atheism*, VI-VIII.

hareketle bilimsel ateizm adıyla ateist bir dünya görüşü oluşturulmasında ve dine karşı alternatif bir bakış açısı sunulmasında önemli bir dayanak olarak kullanılmaktadır.[235]

Günümüzde ateist düşüncenin şekillenmesinde ve ateist iddiaların güçlenmesinde kritik bir rol oynadığı iddia edilen evrim teorisinin ateist düşüncenin felsefi bir görüş olmaktan çıkıp bilimsel bir dünya görüşü olarak sunulmasında önemli bir yeri olduğu ateist felsefeyi paylaşan ya da paylaşmayan bilim adamlarınca da dile getirilmektedir. Bu iddiaların ciddi bir şekilde araştırılıp incelenmesi, özellikle hangi alanlarda eleştiri yapıldığının ortaya konulması önem arz etmektedir. Biz de bu çalışmamızda bu iddiaları ana hatlarıyla inceleyip evrim ve ateizm arasında kurulmaya çalışılan kolerasyonu göstermeye çalışacağız.

[235]Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 130; Dennett., "Atheism and Evolution", 2007, 135-147.

İKİNCİ BÖLÜM
EVRİM TEORİSİNE DAYANAN ATEİSTİK İDDİALAR

2.1. Evrim Teorisinin Tanrı-Tabiat İlişkisine Yönelik İddiaları

Allah'ın varlığıyla ilgili aklî temellendirme söz konusu olduğunda klasik dönemden günümüze Müslüman düşünürler genelde ontolojik delil, hudûs (kozmolojik) ve nizam ve gaye (teleolojik) delilleriyle Allah'ın varlığını ispat etmeye çalışmışlardır. Modern döneme gelindiğinde bu delillere ahlak ve dini tecrübe delilleri eklense de özellikle hudûs, nizam ve gaye delilleri insanlar tarafından daha anlaşılabilir ve kavranması daha kolay olduğu için önemini ve değerini korumaktadır.[236] Şüphesiz bunda bu iki delilin insanın tecrübe alanına girmesi, gözlem ve deneyle desteklenmesinin önemli bir yeri vardır. Ayrıca bu deliller, Kur'an-ı Kerim'de sistematik olarak yer almasa da âlemin düzenli işleyişi ve sonradan yaratılışı üzerinden bu delillere işaret edilmektedir.[237]

Evrenin yaratılmış bir şey olduğunu göstermek ve Allah'ın varlığını kanıtlamak için İslam düşünce tarihinde Kelâmcılar tarafından sistemleştirilen bu deliller, içerisinde yaşadığımız evren, dünya ve canlı varlıklar üzerinde elde edilen bilgiler üzerine kuruludur. Evrenden (kozmos) Allah'ın varlığına ulaşmaya çalışan bu deliller ilahiyat ve felsefenin en güçlü ve en köklü delili olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle düşünce tarihinde Kelâmcı ve filozoflar kadar ateist düşünürleri de en çok meşgul eden deliller silsilesi olmuştur.[238] Özellikle ateist düşünürler âlemden hareketle Allah'ın varlığına ulaştıran bu delillere eleştiriler getirebilmek ciddi çabalar harcamışlardır. Bu konuda en zorlandıkları delil özellikle canlıların içerisine dâhil olduğu nizam ve gaye delili olmuştur. Bu bölümde daha geniş işaret edileceği üzere bitki ve hayvanlarda görülen muhteşem uyum, yaşam formlarındaki çeşitlilik, birbiri arasında görülen dayanışma ve yardımlaşmayla ilgili durumlar Allah'ın varlığına atıfta bulunmadan açıklanamamaktaydı. Bu konuda evrim teorisine felsefi bir anlam yüklenerek canlılığın ve türlerin çeşitliliğinin izahında Allah'a veya herhangi bir yaratıcıya atıfta bulunmadan

---

[236]Şaban Ali Düzgün (ed.), *Kelâm El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 222; M.Sait Özervarlı, "İsbât-ı Vâcip", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Kasım 2024).

[237]Özervarlı, "İsbât-ı Vâcip"; Ayrıca Kozmolojik Delilin Kur'ânî Temelleri için bz Ulvi Murat Kılavuz, *İslâm Kelâmında Kozmolojik Delil (Hudûs - İmkân)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2007), 40-44; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 43.

[238]Aydın, *Din Felsefesi*, 41; Sa'duddin et – Taftâzânî, *Serhul-Akaid Turkce*, çev. Alp Talha Hakan (İstanbul: İstanbul Form Baskıcılık, 2011), 111.

açıklanabilmesinin bir yolu olarak okunmaya başlandı. Çalışmamızın bu bölümünde biraz daha detaylı olarak nizam ve gaye (teleolojik) delili ve hudus (kozmolojik) deliline yönelik evrim teorisinden hareketle ateist düşünürler tarafından nasıl eleştiri konusu yapıldığı ele alınacaktır.

2.1.1. Kozmolojik Delillerin Geçersiz Olduğu İddiası

Evrenden hareketle Allah'ın varlığını ve birliğini kavramaya yönelik insanın düşünme ve araştırma yapması için Kur'an-Kerim'in birçok ayetinde teşvik edilmektedir. Bu anlamda düşünen insanlar için evren, yeryüzü ve içindekiler birer gözlem alanı ve Allah'a işaret eden birer ayet olarak sunulmaktadır. İslam Kelâmı'nda hicri II. asırdan itibaren gerek Kur'an'da yer alan inanç esaslarını temellendirmek gerekse yeni karşılaşılan düşünce akımlarına karşı cevap verebilmek için âlemden hareketle ince ince ilmik ilmik örülen deliller ortaya konulmaya başlanmıştır.[239] Hudûs (kozmolojik) delili başlığı içerisinde değerlendirebileceğimiz bu delillerin hudûs ve imkân olmak üzere iki önemli formu bulunmaktadır. Bu deliller, Allah inancına sahip birçok dini gelenek ve Tanrıya inanan düşünürler tarafından, Tanrının varlığını akli olarak kanıtlama sadedinde kullanılmış ve geliştirilmiştir. Bu delillerin amacı evrenin ve tabiatın ezelilik/öncesizlik vasfına sahip olmayıp sonradan oluştuğunu temellendirmek ve bütün âlemin müteal bir varlık tarafından yaratılmış olduğunu göstermektir.[240] Bu deliller, yukarıda işaret edildiği üzere insan tecrübesiyle birlikte ilmî olarak gözlem ve akıl yürütmeye dayanmaktadır. Bundan dolayı işin içerisinde hem insan hem de insanı çevreleyen onun gözlem ve inceleme alanına giren evren (kozmoz) yer almaktadır.

İnsanın tecrübe ve gözlem sahasına giren tabiattan gelen doğru bilgiler üzerine inşa edilen bu deliller oldukça ikna edici görülmektedir.[241] Çünkü gözlem ve inceleme alanında bulunan evrenin ve doğanın bir açıklamaya ihtiyacı bulunmaktadır. Tamda burada akl-ı selim sahibi insan için çevresinde gördüğü canlı ve cansız tüm varlık alanının müşahede ve dakik incelenmesiyle elde edilen sahih/doğru bilgilerin nihai açıklamasının ancak irade sahibi fail bir yaratıcıya atıfla yapılabileceği kabul edilmektedir. Fiziki, biyolojik, kozmolojik birçok yasanın olduğu bu âlemin hem bütünü hem de içerisindeki varlıklar bakımından bir izahının olması gerekmektedir. Çünkü

---

[239]Ebu'l Huseyn el-Hayyât, *Kitabü'l-İntisar Mu'tezile Savunusu* (Ankara: Ankara Okulu, 2018), 21.
[240]Kādî Abdülcebbâr b. Ahmed, *Serhu'l-Usûli'l-Hamse*, 180; Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 174.
[241]Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 41.

evren ve doğa kendisiyle açıklanamamaktadır. Âlem mümkün olduğundan kendi yaratılışının sebebinin bizzat kendisi olamayacağı düşünülmektedir.[242]Bu delillerde sonradan olan (hadis) ve varlığı zorunlu olmayan (mümkün) bu evren ezeli olan ve kendisi gibi aynı özellikleri taşımayan Allah'a muhtaç olduğu vurgulanmaktadır.[243]

Bu bölümde Allahın varlığını ispat sadedinde Kelâm ve felsefe tarihinde birçok farklı tasnifler ve formlarla[244] ifade edilen bu delil biraz daha yakından incelenecektir. Ayrıca bu delilin İslam düşünce tarihinde nasıl işlendiğini izah edilip ateist dünürlerin evrim teorisi bağlamında bu delile yönelik geliştirdikleri itirazlar üzerinde durulacaktır.

Kozmolojik delilin tek bir delil formundan ziyade bir argümanlar bütünü olduğunu ifade edilmişti. Bu argümanlar, yöntem ve içerik açısından birbiriyle yakın bağlara sahip olsa da, belirli noktalarda farklılıklar göstermektedir. Kozmolojik delil, içerisinde yaşadığımız evrenin ezeli mi yoksa bir zaman olarak başlangıç noktası var mı, zorunlu mu yoksa mümkün mü, var olmasının bir sebebi/nedeni var mı, evreni yokluktan varlık sahasına kimin çıkardığı gibi sorulara verilen cevaplardan oluşmaktadır.[245] Bu sorulardan hangisi merkezî konumdaysa kozmolojik delil ona göre değişkenlik göstermekte ve temellendirilmektedir.[246]

Örneğin antik çağda Eflatun, Hudûs (Kozmolojik) delilini evrendeki hareketin kaynağından araştırarak ilk muharrike ulaşma biçiminde ortaya koymuştur. Yine Aristoteles de evrendeki değişim ve hareketten yola çıkarak delili formüle etmiştir. Aynı şekilde Leipniz ilk muharrik deliliyle yakınlık gösterse de delilin merkezine Aristo gibi hareketi değil "ilk neden" kavramını almıştır. Evrenin kendi dışında bir nedenle var olması gerektiğini savunarak zorunlu varlık olarak (fâil neden) Tanrı'ya ulaşmıştır.[247]

---

[242]Fahreddin er-Râzî, *Me'âlimü Usûli'd-Dîn: Kelâm İlminin Esaslari*, çev. Muhammet Altaytaş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 76-80; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 40; Taftazānī, *El-makâsıd*, 188.

[243]Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 27,34; Kādî Abdülcebbâr b. Ahmed, *Serhu'l-Usûli'l-Hamse*, 156; Saduddinin et- Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid Tercüme ve İzâhât*, 134.

[244]Bekir Topaloğlu, "Hudûs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1998, bz.Genel olarak kozmolojik delil ailesi hudûs, imkân ve yeter-sebep olmak üzere üç başlık altında toplanmıştır.; Kılavuz, *İslâm Kelâmında Kozmolojik Delil (Hudûs - İmkân)*; Süleyman Altın, *Günümüz Din Felsefesinde Kozmolojik Delil Tartışması* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2023).

[245]Taftazānī, *El-makâsıd*, 194-202.

[246]Altın, *Günümüz Din Felsefesinde Kozmolojik Delil Tartışması*, 38-40; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 42.

[247]William Lane Craig, *The Cosmological Argument from Plato to Leibniz* (Oregon: Wipf and Stock Publishers, 1980), 1-3; Altın, *Günümüz Din Felsefesinde Kozmolojik Delil Tartışması*, 38-40; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 41-43.

Kozmolojik delile asıl formunu veren ve büyük katkı sağlayan Müslüman Kelâmcılar olmuştur. Kelâm ve felsefenin dâhil olduğu İslam düşünce geleneği kozmolojik delile çok önemli katkılarda bulunarak ileri bir seviyeye taşımışlardır.

2.1.1.1. Hudüs Delilinin Geçersiz Olduğu İddiası

Mütekellimler kozmolojik delil için kullandıkları anahtar kavram sonradan meydana gelmek manasında hudûs terimidir. Hudûs delili ise, Allah'ın varlığını delillendirmek için başvurulan kozmolojik kanıtın kelâm bilimdeki karşılığıdır.[248] Kelâmın hudûs delili olarak kavramlaştırılan bu delili ilk defa Mu'tezilî kelâmcı Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (235/849)'ın ortaya koyduğu kabul edilmektedir. Mu'tezile düşüncesinden Sünni kelâma taşınan bu delil[249], genellikle isbat-ı vacip bölümlerinde ele alınmıştır.[250] Bu delile çok önemli katkı yapan Gazzâlî (ö. 505/1111), evrenin sonradan meydana geldiği (hadis) prensibine dayanan bu delili şöyle ifade etmektedir:

Âlem/evren hadistir (sonradan olmuştur). Her hadisin bir muhdisinin olması zorunludur. Bu durumda âlemin de bir muhdisi/ var edeni vardır. Bu muhdis zatı gereği ezelidir. Çünkü böyle olmasaydı her bir muhdis için başka bir muhdis olması gerekirdi. Bu durumda sebeplerin (muhdisler) sonsuza uzanması (teselsül) gerekir. Bu da aklî olarak imkânsızdır.[251]

Kozmolojik delilin farklı bir bakış açısıyla sunulan diğer versiyonu İbn Sînâ'nın imkân kavramından hareketle geliştirdiği imkân delilidir.[252] İbn Sînâ imkân delilini mümkün varlık kavramı üzerine kurmuştur. O, varlıkları sebebinin olup olmamasına göre ikiye ayırmaktadır. Bir varlığın ister gerçekte isterse zihinde bir sebebi varsa onu mümkün varlık (mumkin-ul-vucûd) olarak adlandırmıştır.[253] İbn Sînâ'ya göre böyle bir

---

[248]Kādî Abdülcebbâr b. Ahmed, *Serhu'l-Usûli'l-Hamse*, 156; Saduddinin et- Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid Tercüme ve İzâhât*, 65,111-113; Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 21-23; Ebu'l Ḥasan el-Eş'arî, *el- İbâne ve Usûlü Ehli's-Sünnet: Eş'arî Akaidi*, çev. Ramazan Biçer (Esenler, İstanbul: Gelenek, 2010), 131-134, 149; Düzgün, *Kelâm*, 212.

[249]Düzgün, *Kelâm*, 276.

[250]M.Sait Özervarlı, "TDV İslâm Ansiklopedisi", *İsbât-ı Vâcib* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000).

[251]Bu delilin sunulma biçimlerine ayrıca bkz. Saduddinin et- Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâid Tercüme ve İzâhât*, 111-113, 136-137; Kādî Abdülcebbâr b. Ahmed, *Serhu'l-Usûli'l-Hamse*, 196; Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzalî, *İhyâ Ulûm ed-Din* (Mısır: İstigamat Matbaası, ts.), 1/106; Ebu-l Muîn en-Nesefî, *Tabsırat-ül Edille fi Usul-i Din*, 1./92-93.

[252]İbn Sînâ vd., *Kitabu'ş-Şifa Metafizik* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022), 11,475,745; İbn Sînâ, vd., "El İşârat ve't Tenbihat", *Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı* (2014), 49-50.

[253]İbn Sînâ, *İbn Sînâ Risaleler*, ed. M.Sait Hatipoğlu, çev. Alpaslan Açıkgenç - Hayri Kırbaşoğlu (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2004), 46-47; Bu tanım Kelâmcılar tarafından benimsenerek Mümkün kavramını, yokluğa da varlığa da nisbeti eşit olan varlık, bizzat var olma kabiliyeti olmayıp var olması

varlığın gerçekten ve fiilen var olması, onun mümkün varlık vasfını değiştirmemektedir. Eğer hiçbir şekilde varlığın bir sebebi yoksa onu da zorunlu varlık (vâcibu'l-vucûd) olarak adlandırmıştır. Bu çerçevede, İbn Sînâ etkisiyle evreni bir imkânlar sahası olarak kabul eden Cüveynî, Kādî Abdülcebbâr gibi bazı Eş'âri ve Mutezilî kelâmcılar tarafından da imkân delili kullanılmıştır.[254] Böylece kelâmcılar âlemin kendisi gibi mümkün olmayan vacip, kadim bir varlık tarafından yaratıldığını bu açıdan da temellendirmeye çalışmışlardır.

Evrenin sonradan yaratılmış olduğu hususunda kelâmcılar arasında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Bundan dolayı sonradan oluşan/yaratılan her varlık, zorunlu olmayıp, mümkün varlık olarak kabul edilmektedir. Eğer aksi olsaydı, evrenin yokluğunu düşünmek mümkün olmaz ve bu durumda evrenin ezeli olması gerekirdi. Evren var olmadan önce yoktu (ma'dum). Evrenin var oluşu veya yok oluşu zorunlu olamadığına göre varlığı da yokluğu da ihtimal dâhilindedir. Evren, var olup olmamaya dair bir tercihi kendi başına yapamaz. Bu durum, kelâmcılar tarafından evrenin bilinçli ve hikmetli bir yaratıcı tarafından var edildiğine işaret olarak kabul edilmektedir.[255]

İslam düşünürleri ve kelâmcılar tarafından Allah'ın varlığını temellendirmek için sistemleştirilen bu delile yönelik evrim teorisi temelinde eleştiriler getirildiği görülmektedir. Organik (canlılar) dünyanın açıklanmasına ait bir teorinin inorganik (cansızlar) alana taşınarak evrenin oluşum nedenine ilişkin geliştirilen argümanlara karşı kullanılarak Allah'ın varlığının yadsınmasına yönelik bilimsel bir temel yapılmaya çalışılması gerçekten dikkat çekicidir.

Öncelikle Hudûs delilini anlamsızlaştırmak için canlılar dünyasıyla maddi dünya arasında bir analoji kurulmaktadır. Bu analojiye göre eğer canlılar dünyasında tüm yaşam formlarının oluşumunda doğal süreçlerin ve tesadüflerin etkisi evrim teorisiyle ispatlanırsa, fiziki dünyadaki güneş, ay, yıldızlar ve yerküremiz gibi kozmolojik oluşumlar da aynı şekilde tesadüfün ve maddi süreçlerin tesiriyle açıklanabileceği iddia edilmektedir. Evrim teorisinin insana kazandırdığı iddia edilen bilinç sayesinde

---

için başkasına muhtaç olan anlamında kullanılmıştır. Ali İbn Muhammed, es-Seyyid eş-Şerif Cürcani, *Tarifât* (İstanbul: Bahar yayınları, ts.), "İmkân"; Mahmut Kaya, "İmkân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000).

[254]Ebul Hasen Ali bin Muhammed Bin Ali es-Seyyid eş-Şerif Cürcanî, *Şerhul Mevakıf*, 1/11; Kadı Abdulcebbar'ın konuyla ilgili görüşlerinin değerlendirmesi için bkz Hulusi Arslan, "Tanrı Hakkında Konuşmanın Kelâmî Bir Metodu Olarak el-İstidlâl bi'ş-Şâhid Ale'l-Gâib (Kadı Abdulcebbar Örneği)", *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji* III/9 (2003), 65-85.

[255]Ebu-l Muîn en-Nesefî, *Tabsırat-ül Edille fî Usul-i Din*, 1./105.

atomlardan devasa gök cisimlerine kadar tüm evren bu bakış açısıyla okunabilir ve anlamlandırılabilir.[256]

Bu bakış açısına göre nasıl canlılar dünyasında mucizeye yer yoksa evrenin yaratılmasında ve oluşumunda da mucizeye yer yoktur. Yeryüzündeki canlılar nasıl milyarlarca yılda oluştuysa evrendeki milyarlarca yıldız, gezegen ve galaksiler de benzer şekilde öylece oluşmaktadır.[257] Yani canlılar gibi kompleks yapılar uzun bir süreçte var olduysa fiziki evren de aynı şekilde var olmuştur. Günümüz kozmolojisi evrenin oluşumuyla ilgili bu iddiaları destekleyici veriler sunmaktadır. Bilimsel açıklamada Tanrı'ya atıf yapmaya gerek olmadığı düşünüldüğünden evrenin meydana gelmesi Tanrı'yla ilişkilendirilmemelidir. Canlı veya cansız bir şeyin oluşumu herhangi bir yasayla açıklanıyorsa orada Tanrı'nın eli yoktur demektir. Evrenin başlangıcıyla ilgi bilimsel araştırmalar devam etmektedir. Bu nedenle evrenin nasıl oluştuğu konusunda açıklamalar biraz muğlâk kalmaktadır. Evrenin bir başlangıcının olması bilimsel açıklama için gerekli değildir. Yani kozmolojik oluşumların izahında hudûs delillerinin anahtar kavramı olan yaratılmışlık, sonradan olma gibi önermeler evrenin nasıl oluştuğuyla ilgili açıklamanın zorunlu bileşenleri olmadığından evrenin başlangıcının muğlâk olması ya da başlangıcının olup olmaması önemli görülmemektedir.[258]

Evrimsel süreçlerin doğal seçilimin işlemesi için bir canlının varlığını gerektirdiği gerçeği göz önüne alındığında, dikkat çekici bir şekilde ilk nedene vurgu yapan öncülleri çürütmek ya da şüphe uyandırmak için fizikte her zaman bir nedenin olmayacağı iddia edilmektedir. Bu bağlamda, fiziksel dünyada nedeni olmayan bir olayın varlığını gösterebilmek, ilk neden argümanını geçersiz kılmak ve maddenin ilk nedeni ya da ilk muharrik arayışını anlamsız hale getirmek için kullanılmaktadır. Özellikle kuantum fiziğindeki henüz açıklanamayan olaylara atıfta bulunularak bu iddialar desteklenmeye çalışılmaktadır. Ancak, henüz çözülememiş bu durumları nedensellik zincirinin dışına çıkararak açıklamaya çalışmak, tam da eleştirilen "boşlukların Tanrısı" yaklaşımına benzer bir çelişki sergilemektedir. Nihayetinde, bir ilk

---

[256]Stephen W. Hawking, *A Brief History of Time: From the Big Bang to Black Holes* (Toronto: Bantam Books, 1988), 22; Taner Edis, "Evrim ve Tanrı'nın Varlığı Sorusu", *Bilim ve Gelecek* 145 (01 Mart 2016); Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 2-3; Yaman Örs, "Evrim Kuramının Felsefi Dayanakları", *Tübitak Bilim ve Teknik* 215 (1985), 25.

[257]J. Stenger, *Başarısız Hipotez: Tanrı*, 108-109.

[258]J. Stenger, *Başarısız Hipotez: Tanrı*, 113.

sebep aranacaksa bunun maddi bir sebep olması gerektiği iddiası, bu eleştiriden kurtulma çabası olarak sunulmaktadır.[259]

Evrenin mevcut durumundan geriye doğru incelendiğinde, hangi açıklama veya nedensellik zinciri öne sürülürse sürülsün, bir ilk nedenin gerekliliği ve bu ilk sebebi anlama arayışı insanlığın gündeminde kalmaya devam edecektir. Bu bağlamda, kuramsal fizikçi Stephen Hawking (1942-2018), evrenin başlangıcı ve düzeni üzerine önemli tespitlerde bulunmuş ve bu meselelere "Zamanın Kısa Tarihi" adlı eserinde dikkat çekmiştir. Hawking, bilimin nihai hedefinin evrenin işleyişini ve başlangıcını kapsayan kapsamlı bir kuram geliştirmek olduğunu ifade etmiştir.[260]

Hawking'e göre, bu kuramın açıklığa kavuşturması gereken iki temel mesele bulunmaktadır. İlki, evrenin zaman içinde nasıl değiştiğini açıklayacak bir çerçeve sunmaktır. Eğer evrenin işleyiş yasaları tam olarak keşfedilebilirse, evrenin herhangi bir zaman dilimindeki durumu açıklanabilir ve gelecekteki durumu öngörülebilir hale gelir. İkinci mesele ise evrenin başlangıcının, yani ilk durumunun ne olduğu ya da nasıl meydana geldiği sorusunu yanıtlamaktır.

Hawking, evrenin başlangıcıyla ilgili soruların birçok bilim insanı tarafından metafizik ve teolojinin bir konusu olarak değerlendirilmesine katılmamış; aksine, bu meselelerin bilimsel sınırlar içinde ele alınması gerektiğini savunmuştur. Ona göre, evrenin başlangıcına dair açıklamalar, bilimsel yöntem ve akılcı yaklaşımlar temelinde değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, ilk neden ve ilk durum kavramlarına yönelik insanlığın arayışı, bilimsel perspektiflerle şekillenmeye devam etmektedir.[261]

Hawking'e göre, evrenin başlangıcını ve işleyişini açıklayan evrensel bir kuramın henüz ortaya konulamaması insanlığın karşısındaki en büyük sorunlardan biridir. Böyle bir kuramı geliştirme sürecinin oldukça zorlu olduğunun farkında olan Hawking, bu kapsamda evrim teorisindeki doğal seçilim mekanizmasını bilimsel bir çözüm önerisi olarak sunmaktadır. Doğal seçilim mekanizması, organizmaların kendiliğinden çoğalmaları, çevreleriyle uyum sağlayacak şekilde genetik değişiklikler geçirmeleri ve bu süreçte yaşam formlarının uygun davranışlar sergilemeleri gibi süreçleri

---

[259]J. Stenger, *Başarısız Hipotez: Tanrı*, 113.
[260]Hawking, *A Brief History of Time*, 12.
[261]Hawking, *A Brief History of Time*, 12.

açıklamaktadır. Hawking, bu mekanizmadan ilham alarak evrenin oluşum sürecinin de benzer şekilde açıklanabileceğini öne sürmektedir.[262]

Evrim teorisinin kavramlarını evrenin oluşum süreçlerine uygulama önerisine yakından bakıldığında, Hawking'in fiziki dünya ile biyolojik dünya arasında bazı paralellikler kurduğu görülmektedir. Eserinde, yaşamın başlangıcı ve evrimi arasında bağlantılar kurmaya çalışmakta ve dünyanın başlangıçta yaşamı desteklemeyen sıcak bir atmosfere sahip olduğunu, yaşamın ise okyanuslarda atomların rastlantısal birleşmesiyle ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Ona göre, bu süreç, makro moleküllerin kendilerini yeniden üretmesi ve hatalar yoluyla daha karmaşık organizmaların evrimleşmesine yol açmıştır.[263]

Hawking'in biyolojik evrimden ilham alarak sunduğu bu öneri, atom altı parçacıklardan galaksilere kadar tüm evrenin, tesadüfi ve rastlantısal süreçlerin bir sonucu olabileceği düşüncesine dayanmaktadır. Ona göre, evrenin başlangıcı, işleyişi ve yaşamın ortaya çıkışı gibi süreçlerin tamamı evrimsel bir çerçevede ele alınabilir. Hudûs delili açısından bakıldığında, bu yaklaşım başlangıçta herhangi bir sorun teşkil etmiyor gibi görünmektedir. Ancak evrimin felsefi sonuçlarıyla birlikte ele alınması durumunda, bu yaklaşımdan daha kapsamlı bir kuram oluşturulabileceği ve evrenin başlangıcı ile düzeninin varlığı gibi temel soruların bu kuram çerçevesinde yanıtlanabileceği düşünülmektedir.

Hawking, bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir:

> "Evrenin düzenli bir şekilde evrimleşmiş olması koşuluyla, doğal seçilimin bize kazandırdığı akıl yürütme yetilerinin, kapsamlı bir birleşik teori arayışımızda da geçerli olacağını ve dolayısıyla bizi yanlış sonuçlara götürmeyeceğini varsayabiliriz."[264]

Bu açıklamalarıyla, Hawking, evrenin evrimsel bir düzene sahip olduğuna dair bir perspektif sunmakta ve bu düzenin, bilimin evreni anlamaya yönelik çabalarında rehberlik edebileceğini öne sürmektedir.

Evrenin belli koşullarda yaşamı desteklemek üzere evirildiğini öne süren Hawking evrenin genişleme hızının, Büyük Patlama sonrası hassas bir denge içinde olduğunu belirterek yaşam için gereken koşulların "seçilmiş" göründüğüne dikkat çeker. Yıldızların ve gezegenlerin oluşumunun ardından biyolojik evrim sürecinin, yaşamı ve nihayetinde bütün bu olup bitenleri kavrayacak entelektüel varlıkları meydana

---

[262]Hawking, *A Brief History of Time*, 13.
[263]Hawking, *A Brief History of Time*, 54.
[264]Hawking, *A Brief History of Time*, 18.

getirdiğini iddia etmektedir. Evrim teorisinin biyolojik karmaşıklığı açıklamasına benzer biçimde, Hawking evreni anlamak için kuantum mekaniği ve genel göreliliği birleştiren bir teoriye ihtiyaç olduğunu ifade ederek böyle bir teorinin evrenin başlangıç koşullarını anlamamızı sağlayabileceğini ileri sürmektedir.[265]

Evrim teorisi yalnızca yaşam formlarının çeşitliliğini ve kompleksliğini değil, aynı zamanda evrenin ince ayarını ve mevcut doğasını anlamak için bilimsel bir çerçeve sunduğunu iddia edenlerden birisi de Richard Dawkins'dir. Onun Tanrı Yanılgısı adlı kitabı, evrim teorisinin evreni açıklamak için nasıl uygulanabileceği konusunda öneriler ileri sürmektedir. Öncelikle Dawkins, doğal seçilimin birikimli ve yönlendirici bir süreç olarak işleyebilmesi için başlangıç koşullarına ihtiyaç duyduğunu söyler. Buradan doğal seçilim ilkesini kozmik süreçlerle birleştirmeye çalışmaktadır. Birikimli ilerlemenin evrimsel süreçlerin temelinde yattığını, bu akıl yürütmenin evrenin açıklamasına da uygulanabileceğini vurgular. Biyolojik evrim ile kozmolojik bazı ilkeler arasında bağ kurularak antropik ilke gibi belli sabitelerin yaşama imkân veren mevcut evrenin hassas koşullarının nasıl ortaya çıktığını doğal süreçlerle açıklamak için kullanmaktadır.[266]

Ayrıca Dawkins, evrimin doğal seçilim yoluyla kademeli değişimlerle biyolojik çeşitliliği açıkladığı gibi bu argümanı genişleterek daha büyük ölçekli kozmik süreçlerle evrende gördüğümüz tasarımın açıklanmasına da yönlendirici bir rol oynayabileceğine işaret etmektedir. Bunun için Dawkins, teorik fizikçi Lee Smolin'in kozmolojik doğal seçilim fikrine atıfta bulunmaktadır. Çoklu evrenler senaryosunu mümkün görmektedir. Bunlardan birinde de yaşama elverişli bir evrenin ortaya çıkmış olabileceğini iddia ederek Darwinci evrime benzer bir analoji kurmaktadır.[267]

Buraya kadar dikkat çekmeye çalıştığımız husus, Evren nasıl oluştu? Fizik yasaları nereden geliyor? Evrenin varlık nedeni denir, bir amacı var mıdır? Neden hiçbir şey değil de bir şey var? gibi din, felsefe ve bilimin en merkezi ve en kafa karıştırıcı problemi olarak görülen soruların bundan sonra artık bilim tarafından doğal süreçlere vurgu yaparak cevaplanabileceğinin iddia edilmesidir. Kozmoloji ve fizik biliminin cevap veremediği bu sorulara biyolojik evrim teorisinden alınan kavramlarla artık cevap verilebileceğinin düşünülmesidir.[268]

---

[265]Hawking, *A Brief History of Time*, 83-85.
[266]Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 134-136.
[267]Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 147-149, 220-222.
[268]Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 48; Örs, "Evrim Kuramının Felsefi Dayanakları", 22.

Bu tür amaçlar için bilimin sınırlarının genişletilmesi gerektiğini iddia eden ateist düşünürlerden R.Dawkins, evrim teorisiyle maddi dünya arasında (kozmoloji) ile sıkı bir bağ olmasa da insanlığı biyolojinin esas alanı dışındaki konularda bilinçlendirdiğini ileri sürmektedir.[269]

Bu çabanın bir sonucu olarak fizik ve kozmoloji alanında görülen hassas dengenin milimetrik ölçülerin arkasında ilahi bir failin varlığına delil olabilecek tasarım, hikmet ve gayeye vurgu yapan izahları yadsımak için Darwin'in evrim kuramından cesaret alındığı görülmektedir. Dawkins Tanrı Yanılgısı adlı kitabında bir fizikçiden övgüyle naklettiği şu sözleri Allah'ın varlığına dair gösterilen delilleri yadsımak için bu teoriyi kullanmada ne kadar ileri gidilebileceğinin gösterilmesi açısından dikkat çekicidir:

> Ben bir tarihçi değilim ancak bir fikir bildirmeye cüret edeceğim: Modern evrenbilim gerçekten Darwin ve Wallace ile başlar çünkü onlar kendilerinden önceki bütün insanların aksine, varlığımız için doğaüstü etkenleri tümüyle reddeden açıklamalar sağladılar. Darwin ve Wallace yalnızca yaşam bilimleri için standart oluşturmakla kalmayıp evrenbilim için de aynı şeyi gerçekleştirmiştir.[270]

Tüm bu iddiaların aksine Allah'a inanan açısından bakıldığında fizik ve kozmolojinin verileri Allah'ın varlığına dair delil olarak görülmektedir. Burada bilimin verileri ya da açıklamaları kesinlikle dışlanmamaktadır. Tüm evren din ve bilim açısından ortak bir inceleme alanı olarak görülse de dinin varlığa dair daha üst ve kapsayıcı bir bakış açısı bulunmaktadır. Bilimin verilerinin gerçekliğinin ve böyle oluşunun garantörü tabiatın dışında olmalıdır. Buda Allah'tır. Çünkü Allah ile madde arasındaki bu bağ (yaratan –yaratılan) varlığa bir anlam ve değer katar.

2.1.2. Nizam ve Gaye Delillerinin Geçersiz Olduğu İddiası

Evrim teorisinin yayınlanmasına kadar canlılığın oluşumuna dair hâkim düşünce onların yaratılmış olduğuydu. Bu görüş Tanrı inancına sahip insanların kahir ekseriyetin düşüncesini yansıtmaktaydı. Bu inanç ateist düşünürleri ikna etmemekte ancak herhangi bir bilimsel itiraz da öne sürülememekteydi. Biyoloji biliminin o dönem için geldiği seviye yaşamın oluşumu ve gelişimine dair doğal süreçler içerisinde kalarak bir açıklama imkânı vermiyordu. Neredeyse tek makul açıklama yaratıcıya/Tanrı'ya işaret eden izahtı. Darwin tarafından ileri sürülen evrim teorisinin yayınlanmasıyla birlikte canlılığın doğaüstü bilinçli bir tasarımcıya başvurma zorunluluğu olmadan izahını

---

[269]Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 109; Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 113.
[270]Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 118.

yapılabilme imkânı doğmuştu. Çünkü ateist düşünceye göre herhangi bir şeyin oluşum süreci doğal yollarla açıklanabilirse o sürecin izahında Tanrı'ya vurgu yapmaya gerek bırakmıyordu. Ateist düşünce için canlılığı izahta yaratma ve Allah'ın varlığına vurgu yapan nizam ve gaye deliline itiraza yönelik bilimsel bir temel bulunmuştu.[271] Bu nedenle ateistlerin canlıların oluşumuna yönelik açıklamalarındaki mahcubiyet bu teoriyle birlikte ortadan kalkmış oldu.

Elbette ki ateist düşünürlerde evrende ve canlılık dünyasında görülen bu muhteşem uyumu, örüntüyü yok saymıyorlardı. Ancak onlar, canlılık dünyasından amaç fikrini (teleolojiyi) ortadan kaldırmak istiyorlardı. Zaten fizik dünyasında ve yeryüzünde yaşayan canlılarda bir düzenin olduğu açıktır. Ancak bu düzene teleolojik bir anlam yüklenemeyeceği iddia edilmektedir. Burada ateist düşünürlerin düzen ve amaç kavramlarının birbirinden ayırt etmeye çalıştığı fark edilmektedir. Evrim teorisinin canlılıktaki bu düzenin nasıl olduğunu açıklayarak amaç kavramını önemsizleştirdiği ileri sürülmüştür.[272] Bu teoriden sonra artık göz, kanat gibi kompleks uzuvlar, yaşam çeşitliliği bilinçli bir tasarımcı yerine doğal seçilim sürecinde yaşam formlarının bulundukları çevreye daha iyi uyum sağlama çabalarının sonucu olarak ortaya çıktığı şeklinde açıklanabilirdi. Yani bu teori sayesinde gözün en baştan bilinçli bir şekilde görmek için tasarlanmadığı, uzun zaman içerisinde canlıların çevreye uyum sürecinin bir sonucu olarak oluştuğu iddia edilmeye başlanmıştır. Doğal seçilim mekanizmasına dayanan Darwin'in evrim teorisi bu sebeple nizam ve gaye (teleolojik) deliline karşı bir eleştiri ve alternatif bir açıklama olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu nedenle Darwin'in en büyük başarısı yaşamın karmaşıklığını, türlerin sahip olduğu uzuvların işlevlerini bilinçli bir tasarımcıya herhangi bir atıfta bulunmadan rastgele çalışan doğal süreçlerle izah edilebilmesine imkân vermesi olarak görülmektedir.[273] Bu nedenle çalışmamızın bu bölümünde nizam ve gaye deliline biraz daha yakından bakıp evrim teorisinin gerçekte de böyle bir işlevi olup olmadığı konusuna değineceğiz.

Nizam ve gaye delili, âlemde insan tarafından gözlemlenip tecrübe edilen düzen ve uyumdan hareketle bu düzeni/nizamı sağlayan ilim, irade ve kudret sahibi bir

---

[271]bk. Dennett., "Atheism and Evolution", 2007, 135-149; Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 10-13; Demirsoy, *Evrim*, 2017.

[272]Dennett., "Atheism and Evolution", 2007, 135-147; Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 114-118; Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 114-119.

[273]Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*, 10; Metin Pay, *Teleolojik Kanıt Bağlamında Akıllı Tasarım Kuramı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2014), 230.

yaratıcının varlığına ulaştıran delilin adıdır. Günümüzde teleolojik[274] delil olarak adlandırılan bu delil Tanrı'nın varlığını akli/rasyonel olarak temellendirmede çok eskiden beri kullanılmaktadır.[275]

Evreni oluşturan en küçük parçadan en büyük galaksilere, yeryüzünden gökyüzüne varıncaya dek varlığın kendisinde bir düzenin varlığı göze çarpmaktadır. Buradaki düzen varlığın belli yasalara uygun hareket etmesinden ileri gelmektedir. Varlıktaki görülen bu düzen, uygunluğun yanında insanın estetik yönüne hitap eden bir güzellik de barındırmaktadır. Maddenin böyle bir nizamı, uyması zorunlu yasaları kendiliğinden seçmesi ya da tesadüf ve rastgeleliğe bağlı olarak oluşması maddede herhangi bir şuur ve bilinç olmadığı için rasyonel durmamaktadır. Bundan dolayı canlı ve cansız tüm varlık dünyasını bir hikmete ve gayeye göre yaratan, tümüyle maddi âlemin dışında ilim, irade ve hikmet sahibi müteâl (aşkın) bir yaratıcının var olmasını gerektirmektedir.

Allah'ın varlığına işaret eden bu delilin en önemli özelliği sıradan insanlardan filozoflara kadar tüm insanlar tarafından anlaşılabilir açıklıkta ve sadelikte olmasıdır. Çünkü diğer kozmolojik ve ontolojik deliller gibi akademik birikim felsefi ve teolojik çıkarımlara gerek kalmadan istidlal süreçlerine yabancı olanların da rahatça anlayabileceği basitlikte[276]ifade edilebilmektedir. Bu delil, ana hatlarıyla şöyle izah edilebilir:

Evrende, gözlemlenen her şeyde bir düzenin varlığı müşahede edilmektedir. Bu intizam belli amaçlara hizmet etmekte ve dünyadaki yaşamın devam etmesini sağlamaktadır. Varlıkta görülen bu düzen ve amaç kendiliğinden ortaya çıkmaz. Böylesine mükemmel uyum ve düzen tek tek varlıkların veya tesadüflerin bir araya

---

[274]Teoloji kavramının türetildiği "telos"terimi Yunancada "amaç-gaye"teriminden türetilmiştir. Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 62; Kenneth Einar Himma, "Design Arguments for the Existence of God | Internet Encyclopedia of Philosophy" (Erişim 20 Kasım 2024).

[275]Hüseyin Aydin, *İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik: Teleoloji* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, DİB Yayınları, 2012), 127-136; Platon, *Yasalar*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2021), 319.

[276]Aydın, *Din Felsefesi*, 62; Basitlik denen özellik, akıl yürütmede öncüllerin az olması ve sonucun az öncüllere dayandırılmasından başka bir şey değildir. Bu durum delilin muhatabın zihninde anlaşılmasının kolaylığını ifade eder. Yani bir akıl yürütme ne kadar az öncüle sahip olursa o kadar anlaşılması basit olur. Özgökman, *Teleolojik Delil Ve Evrim Teorisi*, 15.

gelmesiyle oluşamaz. Öyleyse evrende bu amacı ve düzeni veren ilim, kuvvet, irade ve lütuf sahibi bir varlık olmalıdır. Bu varlık da Allah'tır.[277]

Gerçekten de varlık dünyasına baktığımızda muazzam uyum ve düzen düşünen ve gözlem yapan her akıl sahibi insanı kendisine hayran bırakacak özelliktedir. İçerisinde yaşadığız âlemin uçsuz bucaksız genişliğinden atomlara, müşahede ettiğimiz yaşam formlarından mikroskobik canlıların aşırı hassas yapılarına kadar her şey çok hassas bir düzen ve amaç doğrultusunda varlıklarını sürdürmektedir. Bu uyum ve gaye sadece gözle görülen fiziksel yapılarda değil gözle görülemeyen organizmalara kadar yaşamın her alanında kendi hissettirmektedir.

Semâya baktığımızda, milyarlarca yıldızın meydana getirdiği galaksilerin ahengini gözlemleyebiliriz. Yıldızların her biri evrenin oluşumunda bu zamana kadar geçen milyarlarca yıl boyunca bu kozmik düzenin bir parçası olmuştur. Yeryüzüne baktığımızda bitki, hayvan ve insanlar arasındaki etkileşim bu yaşam formlarının hayatların sürekliliğini ve akışını devam ettirebilmeleri için elzem olan bir denge ve amaç doğrultusunda devam etmektedir.

Yeryüzüne dönüp canlılara bakıldığında karmaşıklık (kompleks yapı), düzen uyum kendini daha sarih bir tarz göstermektedir. İnsanlığın ilk çağlarından itibaren akıl almaz sayıda bitki ve hayvan çeşitliliği Tanrı'ya atıfla anlam kazanmaktaydı. Modern zamanlara gelindiğinde canlılıkta görülen uyum ve nizam onların sadece dış formlarında değil görünüşlerinin derinliklerinde insanın ağzını açık bırakan atomlardan moleküllere ve hücrelerin içerisine kadar muazzam bir düzenle karşılaşıldı. Bütün bunların yanı sıra insanoğlunun yakın zamanda keşfettiği yaşamın kodlarını taşıyan ve canlıların benzersiz temel taşları olan DNA'nın yapısı, proteinler, enzimler ve hücreler arası bağlantıların hepsi çok açık bir şekilde mikro âlemde işleyen nizam ve uyumu göstermektedir. Bu gözlemlenen uyum, düzen ve gaye insana bunların tesadüf eseri rastlantı sonucu olmadıklarını düşündürmektedir. Her şeyin bir amacı ve gayesi olduğu fikri insanın evrendeki kendi konumunu sorgulamasına ve var oluş amacının anlamı üzerinde düşünmesine neden olmaktadır.[278]

---

[277]Özgökman, *Teleolojik Delil Ve Evrim Teorisi*, 15-16; Edis, "Evrim ve Tanrı'nın Varlığı Sorusu", 63; Aydin, *İlim felsefe ve din açısından yaratılış ve gayelilik*, 115.

[278]Canlılığı oluşturan yapı taşlarıyla ilgilidüzen ve koplekslilik için bz. Michael J. Behe, *Darwin's Black Box: The Biochemical Challenge to Evolution* (New York: Free Press, 1996), 5-10.

XVII. yüzyıldan itibaren Newton'un etkisi ve modern bilimin gelişmesiyle birlikte nizam ve gaye delili çok daha rağbet görmeye başladı.[279] Çünkü bu delil özü itibariyle dış dünyada gözlemlenen veya elde edilen veriler üzerine bina edildiğinden, evrende işleyen yasalar üzerindeki anlama biçimlerinin değişmesi delilin yeniden ele alınmasına yol açmaktadır.[280] Özellikle Darwin'in Evrim kuramı öncesinde nizam ve gaye deliline yeni bir bakış açısı getiren William Paley(1743-1805),Tanrı inancının duygusallıktan öte çok ciddi akli temellere dayandığını göstermek için kaleme aldığı Doğal Teoloji (Natural Theology) adlı eserinde geliştirdiği saat ve göz analojisi büyük ses getirmiştir.[281]

Ona göre bir fundalıkta yürürken ayağa takılan taşın nereden ve nasıl oraya geldiği sorusu insan zihnini pek fazla meşgul etmez ama "zaten oradaydı" diye cevaplamak mümkündür. Ancak bu sefer ayağının bir taş yerine tüm parçalarının bir amaç için bir araya getirildiği bir saate çarparsa hemen dikkatinizi çeker ve incelemeye başlarsınız. Ancak taşla ilgili açıklamadan daha tatmin edici bir cevap bulmanız gerekecektir. Bu durumda saatin bir saat ustasına veya tasarımcıya sahip olması gerektiği kaçınılmaz olarak kavranacaktır. Daha önce hiç saatle karşılaşmamış olunsa veya saatin nasıl yapıldığı bilinmese bile insan zihni, ustalık isteyen bu şeyin bir sanatkârın eseri olabileceği konusunda kuşkuya düşmez. Paley'e göre tabiattaki gözlemlediğimiz her şey insan maharetinin ürünü olan bu saatten daha mekanik, daha karmaşık bir amaç ve gayeye uygun gözükmektedir. Öyleyse saatin nasıl bir tasarımcısı veya ustası varsa tabiatta görülen varlıkların da bir tasarımcısı olmalıdır. Saat ve ustası arasındaki bağlantıyla ilgili tüm yorumlar bitki hayvan ve düzenlilik gösteren doğanın tüm unsurları için de söylenebilir.[282]

Paley'in bu yeni formülasyonu inançlı bilim adamı tarafından kabul görmekteydi. Yeryüzündeki canlılardan semadaki ay, güneş ve yıldızlara kadar canlı ve cansız

---

[279]Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 62.

[280]Recep Alpyağıl, "Giriş Kavarmasal Açıklığa Doğru", *Evrim ve Tasarım Gelen-eksel ve Çağdaş Seçkisi*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 18.

[281]W.Paley'in çalışmaları zamanının din adamları tarafından o kadar takdir edilmiştir ki Kilise onu St. Paul Katedrali'nin başpapaz yardıması ve Bishopwearmouth'un bölge papazı yaparak filozof bir rahibe göre büyük bir gelir elde etmesi sağlanmıştı. Hoffmann, *Yaşamın Kökeni Moleküler Makineler Karmaşadan Düzene Nasıl Ulaşır?*, 283.

[282]William Paley, *Natural Theology*, ed. Matthew D. Eddy - David Knight (Oxford: Oxford University Press, UK, 2006), 8-10; Brian Davies, *An İntroduction to the Philosophy of Religion* (New York: Oxford University Press, 2021), 50-51; William Paley, "Tasarım", çev. Cafer Sadık Yaran, *Evrim ve Tasarım Gelen-eksel ve Çağdaş Seçkisi*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 57-60.

varlıklar arasındaki uyum, nizam, hayatın oluşması ve devam etmesi için gerekli olan tesadüfe irca edilmeyecek kadar hassas şartlar, nedensiz ve tesadüf sonucu olamayacağı açıktır. O dönemde hayvan bilimi, biyoloji botanik gibi bilimlerden gelen veriler bu milimetrik dengeyi destekliyordu. Bütün bunların bir açıklaması ve nedeni olmalıydı. Tüm bu hassas dengenin arkasında bilinçli müteal bir Tanrı'nın olduğu çok rahat bir şekilde savunuluyordu. Burada ateist düşüncenin bu açıklamalara verebileceği tatmin edici bir cevabı bulunmamaktaydı.

Ateist açısından yaratıcıya atıf yapmadan bu düzenin ikna edici bir açıklaması mümkün görünmemekteydi. Hume gibi filozoflar olasılıksızlığın illaki bir tasarımcı gerektirmediğini düşünseler de alternatifini hayal bile edemiyorlardı.[283]Hatta yayınladıktan sonra bu delile yönelik eleştiride bilimsel zemin olarak ileri sürülen evrim teorisinin sahibi Darwin'in bizzat kendisi, üniversitede öğrenciyken Paley'in bu metinlerini hayranlıkla incelediğini, içeriğini çok özenli ve önemli gördüğünü ayrıca Paley'in kitabı "Doğal Teoloji"yi okumanın Öklid okumaları kadar kendisine keyif verdiğini söylemekteydi.[284] Paley neredeyse ateizmi savunulamayacak hale getirmişti. Ateist olmak isteyen kişi ancak tüm bu kanıtları göz ardı ederek irrasyonel bir şekilde ateist olabilirdi.[285]

Ancak evrim teorisinden sonra gaye ve nizam (teleoloji) deliline yönelik itirazlar yükselmeye başlandı. Bitki, hayvan ve insan dâhil tüm canlıların nasıl çeşitlendiği yaşam formlarında bulunan ve tasarım harikaları olarak görülen kanat, göz, beyin gibi karmaşık organların nasıl oluştuğu artık doğa dışı bir güce atıfta bulunmadan açıklanabiliyordu. Bu açıklamanın merkezinde Darwin'in evrimin ana mekanizması olarak öne sürdüğü doğal seçilim vardı. Yani tasarımın kaynağı doğada içkin olarak

---

[283]Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 115,157 Dawkins bu konunun zorluğunu şöyle ifade etmektedir: Yüzyıllar boyunca insan aklının karşılaştığı en büyük zorluklardan biri, evrendeki karmaşık, olasılık dışı tasarım görünümünün nasıl ortaya çıktığını açıklamak olmuştur. Dennett., "Atheism and Evolution", 2007, 135; Hume, David, *insan Doğası Uzerine Bir inceleme*, çev. Ergün Baylan (Ankara: Bilgesu yayıncılık, 2009), 116.

[284]Francis Darwin (ed.), *Charles Darwin'in Öz yaşam Öyküsü*, çev. Elif Gazioğlu - Selin Dingillioğlu (İstanbul: Dactylos, 2009), 21-22; Francis Darwin (ed.), *The Autobiography of Charles Darwin,* (London: Bibliolis Books, 2010), 18-20; Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 79; Laurie R. Godfrey - Andrew J. Petto, *Yaratılış mı Evrim mi?: Bilim İnsanları Yaratılışçılığı Tartışıyor* (İstanbul, 2017), 14-15.

[285]Bkz.Dawkins bu konuda şöyle demektedir: Darwin öncesinde bir ateist, Hume'u takip ederek şöyle diyebilirdi: "Karmaşık biyolojik tasarım için bir açıklamam yok. Bildiğim tek şey, Tanrı'nın bu konuda iyi bir açıklama olmadığı; bu nedenle birisinin daha iyi bir açıklama geliştirmesini beklememiz ve ummamız gerekiyor." Bu yaklaşımın kişiyi oldukça tatminsiz bırakacağını düşünmeden edemiyorum. Dawkins, *The Blind Watchmaker*, 6-7.

bulunmuştu. Buna göre tasarım olarak görülen canlıların doğal süreçlere basitten karmaşıklığa doğru evrildiği keşfedilmişti. Aşkın bir tasarımcıya ya da Paley'in analojisindeki bilinçli saatçiye gerek kalmamıştı. Ama burada illaki bir saatçi söylenecekse bu bilinçsiz, amaçtan yoksun kör bir saatçi olabilirdi.[286]

Canlılığın doğal süreçlerle açıklanmasına imkân vermesinden dolayı evrim teorisi, hem ateist hem de teist düşünürler ve bilim adamları tarafından gündemde tutulmaya devam edilmektedir.[287] Özellikle ateistler tarafından teorinin canlılığa dair açıklama gücü nisbetinde Tanrı inancını zayıflattığı yönündeki iddialar güncelliğini korumaktadır.[288] Günümüze gelindiğinde bu tartışmalarda İngiliz Biyolog Richard Dawkins ön plana çıkmaktadır. Darwin'den sonra canlılar dünyasının artık bilinçli bir tasarımcının (Tanrı) varlığına götüren yukarıda işaret ettiğimiz Paley'in teleskop - göz, saat ve canlı varlık arasında kurduğu analojinin geçerli olmadığını savunmaktadır. Çünkü ona göre tasarım deliline karşı evrim kuramından gelen bilimsel bir açıklama vardır.[289] Bu açıklamaya göre tasarım olarak ortaya çıkan varlıklar aslında herhangi bir plan ve amaç olmadan çok uzun zaman içerisinde rastgele oluşmuşlardır. Ayrıca ilahi bir amaç ile ilişkilendirilen karmaşık organizmalar, canlılar arasında görülen yardımlaşma, merhamet, uyum, bağlantı ve ilişkiler, doğal seçilim sonucu meydana gelmektedir. Bugün tasarım olarak adlandırdığımız şey ona göre tamamen fiziksel kuvvetlerin ve doğal seçilimin eseridir. Doğal seçilimde herhangi bir bilinç olmadığından Paley'in analojisine karşı ironi olarak bu evrimsel mekanizmaya kör saatçi demiştir.[290] Doğal seçilim gibi kör bir süreç, ona göre geleceği planlamış olamaz.

---

[286]Dawkins, *The Blind Watchmaker*, 8-9; Richard Dawkins, *Kör Saatçi*, ed. Tunç Tuncay Bilgin, çev. Melisa Miiler vd. (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2018), 25; Dennett., "Atheism and Evolution", 2007, 135-147.

[287]Bugün bile bu ilişki ülkemizde ve dünyada felsefe ve ilahiyatın (teoloji) ana gündemi olarak tartışılmaya devam etmektedir. Ancak bu tartışmalar teorinin bilimsel yönünden daha çok felsefi imaları ve ideolojik kaygılar ve dünya görüşleri ekseninde devam etmektedir. Bz. Alexander - Numbers, *Biology and Ideology From Descartes to Dawkins*; Shirley A. Roe, "Biology, atheism, and Politics in Eighteenth-Century France", *Biology and ideology from Descartes to Dawkins*, ed. Ronald L. Numbers (Chicago ; London: The University of Chicago Press, 2010); Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*; Bozcuk vd., *Biyoloji Eğitiminde Evrim Sempozyumu*; Tatlı vd., *I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri*; Recep Alpyağıl (ed.), *Evrim ve Tasarım* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013); "157- Evrim Teorisi: İslam Düşünce Gelenekleri Açısından Bir Değerlendirme", *Güncel Kelâm Tartışmaları*, *YouTube* (05 Ocak 24M.S.); "Evrim ve Din İlişkisi | 4. Uluslararası Bilim Felsefe Din Konferansı", haz. Bilim Felsefe Din Vakfı, *YouTube* (04 Mayıs 2024).

[288]Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 64.

[289]Saim Gündoğan, "Richard Dawkins'in Tanrı'nın Varlığına Yönelik Eleştirisinin Çıkmazları", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (14 Temmuz 2022), 821.

[290]Dawkins, *The Blind Watchmaker*, 54-55.

Burada dikkat çekici bir husus şudur ki, Dawkins tasarımın karşısına kesinlikle şansı koymamaktadır. Çünkü ona şans kesinlikle mantıklı bir açıklama değildir. Eğer birileri Evrim teorisinden hareketle tasarım görüşüne karşı şansı ön plana koyuyorsa kesinlikle bu durum evrim teorisini anlamadıklarından ya da anlamak istemediklerinden kaynaklanıyordur. Şansı bir açıklama olarak gören ya da canlılığın bir açıklamaya ihtiyacı olmadığını düşünen ateistleri de küçümsemektedir. Ona göre tasarımcının karşısına konulabilecek en büyük alternatif doğal seçilim mekanizmasıdır. Doğada ve canlılıkta görülen tasarımı her ne kadar yanılsama olarak ifade etse de canlılık karşısında huşu duymak söz konusu olduğunda kimseden geri kalmayacağını ifade etmektedir.[291]

Bu nedenle görebildiğimiz kadarıyla bir ateist olarak Dawkins'in reddetmeye çalıştığı şey tasarımdan öte bu tasarımın bilinçli, aşkın bir tasarımcının varlığını gerektirdiği düşüncesidir. Bilinçli tasarımcı olarak kabul edilen Tanrı reddedildiğinde tasarımın varlığı kabul edilebilir. Ancak bu tasarımın arkasında ona göre tamamen şuur ve bilinçten yoksun bir mekanizma olarak doğal seçilim vardır. Diğer bir deyişle Dawkins aslında tasarım var mı yok mu sorusundan ziyade tasarımcı kim sorusunun cevabını vermeye çalışmaktadır.

Ülkemizde evrim alanında ciddi yayınlar yapan Evrimsel Biyoloji Profesörü Ali Demirsoy da canlılıkta çok ince ve detaylı bir planlamayı gösteren tasarım kavramını, canlılığın oluşumundaki evrimsel süreçleri gerekçe göstererek reddetmektedir. Ona göre evrimin en can alıcı noktası burasıdır. Ona göre tasarım gibi görünen canlılar çok uzun bir zaman diliminde rastgele şartların meydana getirdiği mükemmel gibi görünen birer sonuçtur. Eğer tasarım olsaydı dört buçuk milyar yıl beklemek gerekmeyecekti. Paley'in saat analojisinde işaret ettiği tasarım, birden bire değil her parçası milyonlarca yıl sürmüş bir sürecin sonucudur. Ayrıca canlılarda görülen fizyolojik ve işlevsel bozuklukların yanında tasarım harikası gibi duran yaşam formlarında birçok kusur ve eksikliğin bulunması, geçmişte yaşamış birçok canlı türün yok olması (eğer mükemmel tasarlanış olsalardı hayatta kalabilirlerdi) tasarımın aleyhine ileri sürdüğü durumlardır.[292]

---

[291]Dawkins, *Kör Saatçi*, 15; Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 113-115; Dawkins, *Kör Saatçi*, 25; Dawkins, *The Blind Watchmaker*, 10-12.

[292]Ali Demirsoy, *Evrim- Atom Altı Parçacıktan İnsana Türlerin Görkemli Yolculuğu...* (İstanbul: Asi Kitap, 2017), 29-30.

Allah'a inansın ya da inanmasın insanın varlıkla ilgili Dawkins'in ifadesiyle entelektüel olarak ikna edebilecek cevaplar verilmesi gereken sorular hala gündemde durmaktadır. "*Nasıl oldu da madde dünyası, bu karmaşık hayat akıl şuur gaye vs dünyasına varlık verdi"*[293]*Bu soruyu* Hoyle meşhur analojisiyle *başka bir şekilde* sorarsak *bir hurdalıktan nasıl oldu da son model bir Boeig 747 doğdu?*[294] Çünkü yeryüzünde yaşamın ortaya çıkma ihtimali bir hurdalıktan uçak çıkma ihtimalinden daha az olmadığı bilinmektedir. Evrim çalışmaları bu yüksek ihtimali dışlamamaktadır.

Ateistlerin iddia ettikleri gibi yeryüzünde hayatın kendiliğinden ortaya çıkma ihtimalinin anlaşılması için İngiliz astronom Fred Hoyle'un hakkında akılda kalan bir benzetmesini hatırlamakta yarar var. O yeryüzünde hayatın şans eseri ortaya çıkma ihtimalini bir kasırganın üzerinden geçtikten sonra bir hurdalıktan tüm parçaları monte edilmiş tam donanımlı uçmaya hazır bir Boeing 747 bulmamızın olasılığına benzetmişti. Ayrıca öğrencisi fizikçi Chandra Wickramasinghe ile birlikte Hoyle jeoloji, mikrobiyoloji ve bilgisayar teknolojisi alanında yaptıkları çalışmaların sonucunda bir takım tesadüfî hadiselerin yeryüzündeki yaşamın çeşitliliğine ve karmaşasına neden olamayacağına ulaştılar. Bu iki bilim adamına göre yeryüzündeki yaşamın bu kargaşası daha büyük evrensel bir akıldan gelmek zorundadır.[295]

Bazı ateist düşünürler yukarıda işaret edilen Hoyle'un analojisinden yola çıkarak evrime dayalı doğal seçilim kanunu işlediği takdirde bir hurdalıktan jumbo jet çıkabileceğini iddia etmektedir. Bu bakış açısıyla eğer üç buçuk milyar yıl kadar zaman varsa, farklı parçalar toplanıp küçük sistemler oluşturabiliyorsa, bir yapboz gibi deneme yanılma yoluyla uçağın tekeri olması gereken yere diğer parçaları da eklenecekleri yere gidebilir. Böyle bir süreç sonunda uçak olabilir. Ancak yinede rastlantı sonucu uçağın yapılamayacağını deterministik bir faktörün (doğal seçilim) devreye girmesi gerektiğinin de farkındadırlar.[296] Aslında buradaki tartışma temelde canlılığın oluşumunda evrimsel süreçlerin işleyip işlemediği değildir. Evrime yol açtığı düşünülen mekanizmaların tesadüfen mi ortaya çıktığı yoksa Biyolojideki bu değişim ilkelerini

---

[293]Aydın, *Din Felsefesi*, 287.
[294]Dawkins, *The Blind Watchmaker*, 304; Dawkins, *Kör Saatçi*, 273.
[295]Osman Bakar, "Tabiat ve Evrim Teorisinin Eleştirisinin Kapsamı", *Evrim ve Tasarım-Gelen-eksel ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, ts.), 713.
[296]Andrew Berry, "Evrim Rastlantı Değil Ki...", *TÜBİTAK Popüler Bilim Yayınları* 408 (2001), 48-49; Bakar, "Evrim ve Tasarım", 713; Demirsoy, *Evrim*, 2017, 29-30.

canlılar dünyasına koyan hikmet sahibi bir tasarımcı/yaratıcı var mıdır? sorusuna odaklanmaktadır.

Burada ateist düşünürlerin Allah'ın varlığını yadsımak için sıklıkla vurguladıkları tesadüf, şans gibi kavramlar, birçok bilim adamına göre evrimsel biyolojide canlılığın oluşumunun açıklamasında bilimsel olarak ön görülemezlik, evrimin yönünün kestirilememesi anlamında teknik bir terimdir. Ayrıca bu kavram çevre şartlarının değişkenliğini ve türü oluşturan bireylerin genetik özelliklerinin hepsinin bir arada kontrol altında tutulamamasını ifade etmektedir.[297] Teorinin sahibi Darwin, *"Türlerin Kökeni"* adlı kitabında şans kavramının tek başına türlerin çeşitliliğini açıklamaya yetmeyeceğini söylemektedir.[298] Aynı kitabın değişimin yasalarından bahsettiği beşinci bölümde doğadaki canlı türlerde sıkça gözlemlenen ve çok çeşitli formlarda ortaya çıkan çeşitlilikten sanki rastlantısal bir olguymuş gibi bahsetmenin tam anlamıyla yanlış bir ifade olacağının altını çizmektedir.[299] Günümüzün en önemli evrimci biyologlarından Erns Mayr de evrimsel sürecin önemli bir unsuru olan doğal seçilimin tamamen şans eseri olduğunu ileri sürmenin büyük bir yanlış anlama olduğunu vurgulamaktadır.[300] Bu nedenle teknik anlamda kullanılan şans/tesadüf gibi kavramlara teolojik ve felsefi bir anlam yüklenmesinin bilimsel bir tavır olarak değerlendirilemeyeceği açıktır. Biyoloji biliminde teknik bir manaya sahip tesadüf kavramını bağlamından koparıp felsefi ve teolojik bir anlamda kullanmak bilimsel bir yaklaşım olarak değil ideolojik bir yorum olarak değerlendirilebilir.

Evrim teorisinin tasarımcıyı dışladığı yönündeki ateist iddialara birçok evrimci biyolog katılmamaktadır. Örneğin meşhur evrimci biyolog Francisco J. Ayala, canlılarla ilgili konuşurken teleolojik açıklamalar yapmadan konuşmanın pek de mümkün olamayacağını vurgulamaktadır. Bunda da zaten herhangi bir sakınca görmemektedir. Ancak burada Tanrı'nın varlığına işaret sayılabilecek her türlü teleolojik imâdan kaçınmak için teleoloji kavramını yapay ve doğal teleoloji olarak ikiye ayırmaktadır. Ona göre, bir bıçağın keskinliğinin bir amacı olduğunu, bir arabanın sürülmek için

---

[297]Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 180-181; Bu konuda bir değerlendirme için bkz.Rastlantı ve Zorunluluk. "Kestirilmezlik ve Yönlenebilirlik" Ch Devillers - Henri Tintant, *Evrim Kuramı Üzerine Sorular- Questions Sur la Theorie de L'evolution*, ed. Mustafa Hazım. Bayka - Berna Akkıyal, çev. İsmail Yerguz (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 104-112.
[298]Darwin, *Türlerin Kökeni*, 136-137.
[299]Darwin, *The Origin of Species*, 145-146; Darwin, *Türlerin Kökeni*, 162-163.
[300]Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 156; Tarlacı, *Mağaradan Marsa*, 96-97.

yapıldığını veya evrenin Tanrı tarafından yaratıldığını söylemek yapay bir teleolojidir. Bu tür yapay teolojide, bilinçli bir var etme ve dolayısıyla tasarım bulunur. Araba, bıçak ve evren bunlara içkin olmayan bunların dışında bir bilinçli bir varlık tarafından yaratılmıştır. Doğal teleolojide ise her şeyin doğanın maddenin içerisinde varlığa içkin olduğunu savunulur. Kuşkanatlarının nasıl oluştuğu savunulurken, doğal seçilim, adaptasyon ve rastgele mutasyonlar gibi mekanizmalar dışında başka bir güce atıfta bulunmaya gerek yoktur. Ona göre doğa içinde kalan bu tür izahlar doğal teleolojik bir açıklama sunmaktadır.[301]

Evrim, Allahın varlığına işaret eden canlılıktaki düzen ve uyumun doğal şartlarda nasıl meydana geldiğini izah etmektedir. Paley'in düşüncesine karşı olan yönü ise canlıların saat gibi mekanik sabit değişmeyen yapılarının olmayıp aksine değişim gösteren yapılar olduğunu göstermesidir. Burada değişim içerisinde bir düzen olduğu bilinmektedir. Her ne kadar evrimin bir yönü olmadığı iddia edilse de mevcut canlılara bakıldığında muazzam bir çeşitlilik ve karmaşık yapılar karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan evrim düzen ve düzen koyucuyu yadsımamaktadır. Nizam ve gaye delilinde düzenden hareketle düzen koyucuya ulaştıran istidlalin temel mantığı geçerliliğini korumaktadır. Canlıları meydana gelmesine ve yaşamlarını gelişerek devam ettirmelerine imkân sağlayan çevre ve doğa şartlarını var eden Tanrı'nın evrimin ve mekanizmalarının rehberi ve yönlendiricisi olduğu sonucunu çıkarmak yanlış olmayacaktır.

Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda bu konuya işaret eden birçok ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerde varlıkta görülen uyum yardımlaşma ve gayeliliğin arkasında tüm âlemi terbiye eden Allah'ın olduğu hatırlatılmaktadır. Ancak insanın bu gerçekliğe erişebilmesi için öncelikle bilincini görülür maddi âlemin ötesine taşıması gerekmektedir. Bunun için de başta kendisi olmak üzere insandan tüm evren, kozmik sistem, yeryüzü ve yeryüzünün üstünde yaşayan canlılar hakkında tefekkür etmesi istenmektedir.

Bu ayetlerden bazıları şöyledir:

> *Sizi topraktan, sonra meniden, sonra alakadan (aşılanmış yumurtadan) yaratan sonra bebek olarak çıkaran, sonra sizi güçlü kuvvetli bir çağa erişmeniz, sonra da ihtiyarlamanız -ki*

[301]Francisco J. Ayala, *Teleological Explanations*, ed. Theodosius Dobzhansky (San Frencisco: W. H. Freeman and Company, 1977), 497-504.

içinizden daha önce vefat edenler de vardır- ve belli bir vakte ulaşmanız için sizi yaşatan O'dur. Umulur ki düşünürsünüz[302].

O, gökten su indirendir. Biz, her türlü bitkiyi o suyla yetiştiririz. O bitkiden bir filiz, filizden de üst üste dizili dâneler, başaklar çıkarırız. Hurma ağacının tomurcuklarından yere doğru sarkan salkımlar, üzüm bağları, zeytin ve nar bahçeleri çıkarırız. Bunların hepsinin hem birbirine çok benzeyen yönleri, hem de birbirinden çok farklı özellikleri vardır. Her birinin meyvesine bir ilk ortaya çıktığı, bir de olgunlaştığı zaman bakın. Gözünüzün önünde cereyan eden bu işlerde, iman eden bir toplum için elbette nice dersler ve ibretler vardır.[303]

Allah gökleri, gördüğünüz herhangi bir direk olmaksızın yarattı, sizi sarsmasın diye yeryüzüne haşmetli sabit dağlar yerleştirdi ve orada her çeşit canlıyı yaydı. Biz, gökten su indirdik de orada renk, koku, tat bakımından türlü türlü o güzel bitkilerden çift çift yetiştirdik[304]

Yedi kat göğü birbiriyle uyum içinde tabaka tabaka yaratan O'dur. Rahmân'ın yaratmasında hiçbir düzensizlik göremezsin. Haydi, çevir gözünü de bak, bir kusur, bir çatlaklık görebilecek misin? Sonra gözünü tekrar tekrar çevir de bak. Göz, aradığı kusuru bulamamanın ezikliği ve bitkinliği içinde sana geri dönecektir.[305]

Ölü toprak onlar için bir delildir. Biz onu diriltir ve ondan taneler çıkarırız da onlardan yerler. Meyvelerinden yesinler diye biz orada hurmalıklar, üzüm bağları var ettik ve içlerinde pınarlar fışkırttık. Bunları onların elleri yapmış değildir. Hâlâ şükretmeyecekler mi?[306]

Peki, onlar, Allah'ın yaratmayı nasıl başlattığını, sonra onu ard arda sürdürdüğünü görmezler mi? Kuşkusuz bu, Allah için kolaydır.[307]

(Resulüm!) De ki: "Yeryüzünde gezip dolaşın ve Allah'ın ilk yaratılışı nasıl başlatıp devam ettirdiğini görün. Allah, daha sonra ikinci hayatı da işte böyle gerçekleştirecektir; Allah her şeye kādirdir.[308]

Tüm bu ayetlerden Kur'an-ı Kerim'e göre evrende işleyen tüm oluşumun ve süreçlerin devamı Allah'ın irade ve kudretiyle mümkün oluğu sonucu çıkarılabilir. Ayrıca Allah'tan başka var etme, yaratma vasfı atfedilen evrende ve tabiatta işleyen yasaların hiçbir nesneyi var etme irade ve kudreti olmadığı açıktır.[309] Evrim teorisi dâhil tüm bilimsel çerçevede ortaya atılan teorileri Allah'ın âleme nasıl nizam verdiğinin ve varlıkların oluşum süreçlerini nasıl takdir ettiğinin bir cevabı niteliğinde okumak mümkündür. Bu açıdan bakıldığında evrim teorisinin Allah'ın varlığına karşı bir sorun oluşturmadığı söylenebilir.[310]

Çalışmanın önceki bölümlerinde işaret edildiği üzere Türkiye'de Ahmet Hamdi Akseki ve Süleyman Ateş gibi pek çok Müslüman âlim ve düşünür, evrim teorisinin İslam ile bir çelişki içerisinde olmadığı görüşünü savunmaktadır. Bu düşünürlerimizden özellikle Süleyman Ateş ve İsmail Yakıt'ın Evrimin ilahî bir kanun olduğunu

---

[302]*Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), el-Mü'min 40/67.
[303]el-Enâm 6/99.
[304]el-Lokman 31/10.
[305]el-Mülk 67/3-4.
[306]el-Yasin 36/33-34.
[307]*Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*, çev. Muhammed Esed vd. (Ankara: İşaret Yayınları, 2002), el-Ankebut 29/19.
[308]el-Ankebut 29/20.
[309]Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te'vılatu'l-Kur'an Tercümesi*, ed. Y. Şevki Yavuz, çev. S.Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 12/64.
[310]Özgökman, *Teleolojik Delil Ve Evrim Teorisi*, 179.

savunmaları ve meal ve tefsirlerine bu düşüncelerini yansıtmaları oldukça dikkat çekicidir.[311] İsmail Yakıt doğal seçilim kavramının Kur'anî bir kavram olduğunu söyleyerek Kasas Suresi 68. Ayette geçen Rabbin dilediğini yaratır ve seçer ayetinde geçen "*seçme"* ifadesini doğal seçilim olarak yorumlamaktadır. Ancak buradaki doğal seçilim ateistlerin iddia ettikleri gibi tesadüf ve bilinçsiz bir süreç değil ilahi bir yönlendirmenin ürünü olarak değerlendirilmelidir.[312]

Teleolojik delil ile evrim teorisi arasındaki ilişkinin boyutlarını kapsayıcı ve derinlemesine bir analizle "Teleolojik Delil Ve Evrim Teorisi" adlı çalışmasında ortaya koyan Özgökman, evrimin Tanrı inancına bir sorun oluşturmadığı[313] ve Allah'ın canlıları evrimsel süreçler vasıtasıyla yaratabileceği fikrinin mümkün olduğu sonucuna varmıştır. İlgili çalışmada Tanrı'nın evrimsel yasaları belirleyerek canlıların meydana gelmesi için gerekli olan fiziksel şartları oluşturduğu vurgulanmaktadır. Canlılığın oluşum süreci için gerekli olan fiziksel şartların ve evrendeki fiziksel sabitelerin rastlantıyla açıklanamayacak kadar tam bir uyum ve hassaslık gerektirdiğini üzerinde durulmuştur. Antropik ilkeden hareketle[314] yeryüzünün yaşamı destekleyecek bir şekilde tasarlandığını söylemek mümkündür. Ayrıca evrimin metafizik rastlantısallığından öte evrimin belli bir amaç ve gayeye doğru ilerlediğini savunan yönlendirilmiş evrim (Orthogenesis) fikri evrimsel süreçte ilahi müdahalenin varlığını desteklemektedir. Çünkü evrimsel süreçler belli koşullar altında gerçekleşmektedir. Yaşamın ortaya çıkma imkânı evrendeki çok hassas dengelere ve ince ayarlanmışlıklara bağlıdır. Bu nedenle evrim yaşam formlarının ortaya çıkmasını sağlayacak fiziksel ve kimyasal koşullara bağlı olarak ilerlemek durumundadır.[315] Bu durumda evrimin nihai nedenini dış şartlarda aramak yanlış olmayacaktır. Yani evrimsel sürecin içerisindeki karmaşıklık ve düzen onun var edicisine işaret eden bir argümana dönüştürülebilir.

---

[311]Süleyman Ateş, "Kur'ân-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1-4 (01 Temmuz 1975), 653; Yakıt, *Kur'an-ı Hakîm Meâli*, 431; Yakit, "Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrimi", 1998, 10-12.

[312]İsmail Yakit, "Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1998), 12.

[313]Özgökman, *Teleolojik Delil Ve Evrim Teorisi,* 179.

[314]Özgökman, *Teleolojik Delil Ve Evrim Teorisi,* 143.

[315]Özgökman, *Teleolojik Delil Ve Evrim Teorisi,* 134-135.

2.1.3. Doğada Adalet ve Merhametin Bulunmadığı İddiası

Kötülüğün varlığı, tarih boyunca ateistlerin Tanrı'nın var olmadığına dair öne sürdüğü en güçlü ve tartışmasız kanıtlardan biri olarak kabul edilmektedir.[316] Bu kadim tartışma konusu felsefi bir sorun olarak günümüze kadar gelmiştir. Kötülükten hareketle mantıksal bir zorunluluk ile Tanrı'nın olamayacağı iddia edilmektedir. Bu problemin mantık örgüsü, kötülüğün reel varlığı varsa mantıksal bir zorunlulukla Tanrı yoktur, anlayışına dayanmaktadır.[317]

Hayatın herhangi bir döneminde tüm canlıların yaşamına dokunduğu için bu sorun, sıradan insanlardan düşünürlere kadar herkesi ilgilendirmektedir. Bu nedenle, ateist düşünürler tarafından dünyada çekilen acı ve sıkıntılardan hareketle felsefi açıdan son derece teknik önermeler içerisinde, Tanrı'nın olmadığına yönelik iddialarını temellendirmeye çalışmaktadırlar.[318] Özellikle insanları etkileyen bazı dramatik hadiselerde tartışmanın daha da alevlendiği görülmektedir. Örneğin 18.yy da Lizbon'da yaklaşık 30 bin insanın ölümüne neden olan deprem, o dönemde kötülüğün kaynağının tartışılmasına ve sorgulanmasına sebep olmuştu. Rousseau gibi düşünürler bu yıkımların ve ölümlerin kaynağını insan olarak görseler de Voltaire gibi filozoflar her şeye kadir Tanrı'nın varlığını sorgulamaya başlamışlardı.[319] Zaman zaman deprem kuşağında yer alan ülkemizde de ağır kayıplara neden olan depremlerden sonra bu konunun gündeme geldiğini müşahede etmekteyiz.

Son dönemlerde kötülük sorunu evrim teorisiyle birlikte tabiatta adalet ve merhametin olmadığı vurgusuyla yeniden gündeme getirilmektedir. Bu teoriden yola çıkılarak doğadaki canlılar yaşam mücadelesi veren güçlünün zayıfı ezdiği acımasız birer kırım makinesi olarak algılanmaya başlanmıştır.[320] Canlılar arasındaki tabiî ilişki doğal seçilime maruz kalmamak için diğer türlerle birlikte kendi hemcinslerine karşı bencilce mücadele eden bir yaşam kavgası olarak kavranmaya başlanmıştır. Merhamet,

---

[316]David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tuncay (Ankara: Imge, 1995), 208-209; Kazanç, "Ateizme Götüren Bir Neden Olarak Kötülük Sorunu", 255; Peter Millican, "Logic: Atheism", *Theism and Atheism: Opposing Arguments in Philosophy*, ed. Joseph W. Koterski - Graham Oppy, Gale eBooks (Farmington Hills, Michigan: Macmillan Reference USA, a part of Gale, a Cengage Company, 2019), 81-103.

[317]Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise* (Konya: Vadi Yayınları, 19
97), 10 Ancak kanaatimizce Darwinci Evrim Teorisi'yle birlikte bilimin din karşıtı olarak sunumu kötülük problemini geçerek ilk sıraya yerleşmiştir.

[318]Yaran, *Kötülük ve Teodise*, 10.

[319]Yıldırım, *100 Soruda Evrim Kuramı*, 93; Ruse, *Darwinism as Religion*, 191.

[320]Yıldırım, *100 Soruda Evrim Kuramı*, 36.

yardımlaşma ve iyilik gibi kavramların olmadığı bir dünyada temel hedef bu acımasız dünyada yaşam mücadelesinde hayatta kalmak olarak yorumlanmaktadır.

Kötülük probleminin evrimle nasıl ilişkilendirildiğine geçmeden önce ateist düşüncenin evrende var olduğunu kabul ettikleri kötülük, zulüm ve acımasızlığın her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten bir Tanrı'nın varlığıyla bağdaşmayacağı yönündeki iddialarını nasıl gündeme getirdiklerini anlamak için konunun felsefi köklerine biraz daha yakından bakmak yerinde olacaktır. Kötülük problemi şu soru ile ifade edilmektedir: Tanrı sadece iyilik kaynağı ise dünyadaki bu kötülük nereden gelmektedir? Özellikle kötülüğün varlığı ve Tanrı inancı gündeme geldiğinde kendisine sıkça atıfta bulunulan David Hume, "Tabii Din Üzerine Diyaloglar" adlı eserinde, teizmin kötülük problemi karşısında çelişkili bir konumda olduğunu öne sürerek şu soruları sormaktadır:

> Tanrı kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor? O halde O, güçsüzdür. Yoksa gücü yetiyor da önlemek mi istemiyor? O halde O, kötü niyetlidir. Eğer Tanrı hem güçlü hem de kötülüğü ortadan kaldırmak niyetinde ise, bunca kötülük nasıl oldu da var oldu?[321]

Bu argüman, kötülük problemi bağlamında teizmin savunduğu Tanrı tasavvurunun mantıksal açıdan tutarsız olduğunu iddia etmekte ve bu çelişki üzerinden Tanrı'nın varlığını sorgulamaktadır. David Hume'a göre doğada gördüğümüz kötülüğe acı ve ızdıraba yol açan dört temel etken bulunmaktadır. Bunları Din Üstüne adlı kitabında şöyle sıralamakta ve bunlara kendi bakış açısına göre çözüm önerileri sunmaktadır. Bunlardan birincisi canlılara verilen acı çekme yeteneği veya özelliği. Eğer insanlar, canlılar ve hayvanlar acı çekme yeteneği ve kabiliyeti ile doğmamış olsalardı acıyı bilmeyecekler ve bundan dolayı acı çekemeyeceklerdi. İkincisi ise evrende tüm canlıların uymak zorunda olduğu genel yasaların bulunmasıdır. Doğanın herkesi bağlayan genel bir akışı bulunmakta ve bu akışta varlıklar, canlılar ve insanlar zorlanmaktadır. Eğer evrende işleyen genel bir yasa olmasaydı insanlar ve canlıların tek tek istekleri mümkün olsaydı, bu taleplerde Tanrı kötülüğü istemeyi ortadan kaldırsaydı, acılar olmayabilirdi. Ancak Hume, genel geçer yasaların olmadığı, böyle bir evrende insanın bir düzene ulaşmasının ve önünü görebilmesinin mümkün olamayacağını düşünmektedir. Bu nedenle, evrende işleyen genel yasalar ve hayvanların acı çekmeye yatkın özellikleri olduğuna göre buradan acı çıkmaması mümkün değildir.[322]

---

[321]Hume, *Din Üstüne*, 209.
[322]Hume, *Din Üstüne*, 216-221.

Ama yine de Hume'a göre üçüncü bir şart olmasaydı kötülük çok nadir görülecektir. Onun öne sürdüğü üçüncü şart ise teker teker her organizmaya kendine yetecek ve onları hayatta tutacak kadar ölçülü güç ve kabiliyet verilmesidir. Verilen bu gücün ve yeteneklerin de kıt kanaat dağıtıldığını ifade etmektedir. Yani bütün hayvanların organları yetenekleri çok hassas bir şekilde ayarlanmış ki buradan müthiş bir denge oluşmuştur. Yani her canlının kendisine yetecek kadar kabiliyeti donanımı öylesine titiz bir ekonomi ile verilmiştir ki bu kabiliyetlerdeki önemli bir artış veya azalış o türün tümüyle yok olmasına yol açabilir. Örneğin hızlarıyla öne çıkan hayvanlar güç bakımından biraz daha zayıftır. Güçlü olanların hızları azdır. Her ikisine de sahip olanların bazı duyuları kusurludur.[323]

İnsan ise diğer türler arasında bedensel olarak en muhtaç ve en zayıf olan türdür. İnsanın hayatta kalması giysi, yiyecek ve barınak gibi herhangi bir yaşam koşulunu oluşturması için elindeki en önemli yetenek akıl ve kavrayışıdır. David Hume insan hayatındaki doğal kötülükler gibi bütün manevi kötülüklerin de tembellikten kaynaklandığını düşünmektedir. Ona göre bir babanın evladına ne olur ne olmaz diye daha fazla harçlık vermesi gibi bu dünyada canlılara sahip oldukları yeteneklerden daha fazlası verilebilirdi. Her şey gücü yeten mutlak Tanrı bunu yapabilirdi.[324]

Evrendeki kötülük ve çaresizliğin dördüncü kaynağı olarak tabiatı oluşturan büyük mekanizmanın parçalarının birbiriyle uyum içerisinde zorunlu olarak bir arada bulunması olarak düşünmektedir. Çünkü doğada yürürlükte bulunan ince kanunlar ve işleyiş birbirini etkilemektedir. Ancak doğada var olan bu büyük ilkeler tam anlamıyla özenli ve hassas bir şekilde oluşmamış sanki son bir dokunuş yapılmamış gibi durmaktadır. Örneğin yağmurlar yeryüzünde canlıların beslenmesi için gereklidir fakat aşırı yağdığında sellere neden olurlar, sıcaklık canlılar için gerekli fakat bazen de uygun ortamda bulunmazlar. Bu nedenle hayvanların sağlığı ve vücutları etkilenir. Aynı şekilde rüzgârlar hem denizciler hem de bulutların bir yerden diğer yere taşınması için gereklidir fakat zaman zaman fırtınalara ve tayfunlara sebep olup zararlı hale gelirler. Hume göre doğadan kaynaklanan bu tarz kötülüklerin ve acıların önlenmesi için bu aşırılıkların da törpülenmesi gerekirdi.[325]

---

[323]Hume, *Din Üstüne*, 218-219.
[324]Hume, *Din Üstüne*, 220.
[325]Hume, *Din Üstüne*, 222.

Hume'a göre doğal evrende görülen kötülüğün hepsi ya da büyük kısmı bu dört şartın varlığına ve bir araya gelmesine dayanmaktadır. Ona göre eğer canlılar acıya duyarsız olsalardı, yani acıyı hissetme özellikleri olmasaydı, ya da dünya tikel isteklerle yönetilseydi kötülük yeryüzüne uğramazdı. Yine hayvanların çok daha üstün yetenekle donatılsaydı ya da doğada işleyen ilkeler her zaman tüm canlıların iyiliğini koruyacak şekilde özenli olsaydı kötülükten ve acıdan çok daha az bahsedecektik. Hume'un eleştirisi mevcut şartların zorunlu yasalar olmayıp mümkün yasalar olduğuna ve bunların işleyişinin Kadiri Mutlak Tanrı tarafından değiştirilebileceğine dayanmaktadır. Ona göre yeryüzünde gözlemlenen olgulardan çıkan sonuç kötülüğün varlığı ve bu kötülüğe kolayca çare bulunabileceğidir. Bu nedenle kötülüğün olgusal varlığı ona göre kâdir-i mutlak, iyi ve merhametli bir Tanrı'yla temellendirilemez.[326]

Aslında David Hume'un eleştirisi, Gazzali'in, Allah'ın kudret, ilim irade vs sıfatlarına dayanarak mevcut evrenin "mümkün evrenler içerisinde en kâmili, en güzeli ve en iyisi"[327] şeklindeki çıkarımına bir eleştiridir. Hume göre Gazzali'de ifadesini bulan ve Leibniz'in de kullandığı mümkün âlemlerin en iyisi bu değildir. Daha iyisi olabilirdi. Kötülük sorunu bu bağlamda Darwin'le birlikte daha ciddi ve farklı bir boyut aldığı söylenebilir. Örneğin insan ne kadar önemli bir tür olsa da sırf bu türün oluşumu için milyonlarca başka türün acı çekip ölmesine gerek kalmadan hiç acının ve kötülüğün olmadığı ya da daha azının olduğu bir dünya ve yaşam alanı yaratılmasının farklı yolları bulunabileceği ileri sürülmektedir.[328]

Hume'un eleştirdiği dört şartın evrim teorisiyle birlikte doğal süreçlerle izah edilebilmesi bilimsel olarak bu eleştirilerin desteklendiği intibaını uyandırmıştır. Darwin'den sonra kötülük problemi bu bağlamda yeniden gündeme getirilmiştir.[329] Darwin'in ileri sürdüğü doğal seçilim kavramı içerisinde yer alan mekanizmalar canlıların kısıtlı kaynaklar için yaptıkları rekabet, hastalık ve avlanma gibi kötülük olarak atfedilebilecek şeyler aslında yaşam formlarının milyonlarca yıl boyunca evriminden kaynaklanmaktadır. Yine bu süreçler türlerin çevrelerine uyum sağlamasına ve bu sayede hayatta kalmalarına katkıda bulunsa da aynı zamanda birçok canlı için acı ve ölümü beraberinde getirmiştir. Evrimsel süreçte organizmaların çektiği zorluk ve

---

[326]Hume, *Din Üstüne*, 220-222.
[327]Aydın, *Din Felsefesi*, 216.
[328]Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 231-234; Aydın, *Din Felsefesi*, 154-155; Kazanç, "Ateizme Götüren Bir Neden Olarak Kötülük Sorunu", 197-198.
[329]Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*, 290-291.

acılar yaşam mücadelesinin içinde mündemiçtir. Bütün bunlar evrimsel süreçler ve çevresel faktörler tarafından şekillendirilmiştir. Acı ve ıstırap böyle okunduğu takdirde bilimsel olarak doğanın içerisinde kalınarak anlaşılmış olacaktır.[330]

Her şey evrimle açıklamaya çalışan ateist düşünürlere göre kötülükler ve zorluklara bilimsel bir bakış açısıyla yaklaşıldığında bu acıların kökenini ve sorun alanlarını açıklamak zor olmayacaktır. Bunun için varoluşun ve ahlakın doğası hakkında tamamen doğal süreçlere vurgu yapan açıklama yapılması gerektiği düşünülmektedir.[331] Burada karşımıza Herbert Spencer ve Thomas Malthus'un etkisiyle Darwin'in Evrim kuramına eklenen "yaşam mücadelesi"[332] kavramı çıkmaktadır. Yaşam mücadelesi kavramı kötülüğün varlığının nedeni olarak biyolojik bir temel olarak görülmektedir. Doğada gözlemlenen bu yaşam kavgasına göre doğada, insanın değer verdiği merhamet, acıma duygusu, yardımlaşma, şeref, ahlak, eşitlik gibi erdemlerin hiçbiri bulunmamaktadır. Buda kötülüğün fiziksel izahıdır. Kötülük evrim haricinde başka türlü izah edilemez. Ateist evrimcilere göre teistlerin kabul ettiği gibi sonsuz güç, kudret, merhamet sahibi, bütün güzelliklerin kaynağı olan bir Tanrı varsa o zaman bu Tanrı'nın böyle vahşi bir tarzda merhametten yoksun bir şekilde işleyen bir düzenin mimarı olduğu kabul edilmelidir. Bu durumunda böyle bir düzeni savunmak yerine karşı çıkmak gerekmektedir. Evrimciler evrim kuramı adını verdikleri bu sistemin böyle işlediğini gözlemleyerek, saygı gösterdiklerini ileri sürmektedir.[333]

Darwinistlerin doğal kötülüğü bir sorun olarak görmediklerini söyleyebiliriz. Ancak doğal kötülükten hoşlanmadıkları ve bunu azaltma yönünde ahlaki bir sorumluluk hissettikleri söylenebilir. Çünkü bu tür bir kötülüğe kimse sebep olmadığından herhangi bir sorumluluk gerektirmemektedir. Ahlaki kötülüğün Darwinizm bağlamında nispeten daha kolay açıklandığı düşünülmektedir. İnsanın doğal seçilimden kaynaklanan kendi çıkarına hizmet eden bencilliğe karşı doğal bir eğilimi vardır. Bu doğal eğilim insanın kötülüğüne neden olmaktadır. Doğal varyasyonlar ve koşullar göz önüne alındığında, bazı insanların diğerlerinden daha iyi olması diğerkâmlık ve iş birliği gibi ahlaki eğilimler göstermesi biyolojik temelleri olan insanın

---

[330]Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*, 291.
[331]Aydin, "Ateizm ve Çıkmazları", 192.
[332]Ateş, *Evrim Teorisi*, 10; Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*, 13.
[333]Demirsoy, *Evrim*, 2017, 243.

var oluş mücadelesinde bir adım öne çıkaran denge ve maske olarak görülmektedir.[334]

Ateistler tarafından sıkça gündeme getirilen ve ilâhi adaleti ilgilendiren bu tür itirazların evrende tesadüfe yer olmadığını, aksine âhenkli bir zorunluluğun hüküm sürdüğünü savunan teistlere karşı kullanıldığı görülmektedir.[335] Canlılar hayatta kalma savaşında varlıklarını devam ettirebilmek için merhametten ve yardımlaşmadan yoksun kaba güç ve kuvvete başvurmaktadırlar. Bu şekilde işleyen bir tabiat düzeninde en azından merhametli bir Tanrı inancını savunmanın mümkün olmadığı neticesine varılmaktadır.[336] Bu nedenle ateistler tarafından evrim teorisi hem reel kötülüğün kaynağını açıklamada hem de bu kötülüğün kendilerince anlamlı bir izahı olarak görülmektedir.

Ateizme kapı araladığı iddia edilen Evrim teorisini ortaya atanlardan Darwin, yazdığı bir mektupta bu konuyu gündeme getirerek şöyle demektedir:

> Tasarımın ve çevremizi saran iyilikseverliğin delillerini diğerleri kadar açık göremiyorum, keşke görebilseydim. Bana göre Dünya'da çok fazla sefalet var. Lütufkâr ve kadir-i mutlak Tanrı'nın, Ichneumonidae'yi (eşek arılarını) açıkça (larvalarını) canlı tırtılların bedenleri içinde beslemesi ya da bir kediyi fareyle oynaması niyetiyle tasarlayarak yarattığına ikna olamıyorum.[337]

Darwin'in ifadelerinde de görüldüğü üzere doğal seçilime dayalı yaşam mücadelesi kavramı, canlılar dünyasındaki kötülüğü bilimsel olarak açıkladığı düşünülmektedir. Bu konuyu birçok ateist düşünür gündeme getirmektedir. Örneğin Steve Stewart-Williams, "*Darwin Tanrı ve Yaşamın Anlamı"*adlı kitabında *i*yi ve merhametli yüce bir Tanrı'nın planladığı ve yarattığı bir dünyada hayatta kalma mücadelesinin olmasını, hayvanların ve insanların birbiriyle kavgasını, türlerin kendi içerisindeki acımasız rekabeti ve tüm bunların sonucunda daha zalim, kurnaz ve akıllı olanın hayatta kalmasının Tanrı'nın varlığı ve iyiliği yönünden kabul edilemez olduğunu iddia etmektedir.[338] Türkiye'nin önde gelen bilim tarihi ve bilim felsefesi profesörlerinden Cemal Yıldırım, evrimle ilgili yazdığı kitapta kötülüğün felsefi açıklamasını bu bağlamda izah etmeye çalışmaktadır. Yazar kötülüğün varlığından hareketle Tanrı'nın olmadığına dair klasik ateist yaklaşıma evrimin destek verdiğine

---

[334]Ruse, *Darwinism as Religion*, 192-193.

[335]Aydin, "Ateizm ve Çıkmazları".

[336]M.Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu-XX.Yüzyıl Başı* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 49.

[337] 22 Mayıs 1860'ta Amerikalı botanikçi Asa Gray'e (ö. 1888) yazdığı mektuptan J. Stenger, *Başarısız Hipotez: Tanrı*, 85; Ruse, *Darwinism as Religion*, 89.

[338]Steve Stewart-Williams, *Darwin Tanrı ve Yaşamın Anlamı*, ed. Sinan Köseoğlu (İstanbul: Say Yayınları, 2012), 124.

ikna olarak Darwin'in doğada birbirine kıyan canlıların, savurganlığın, merhametsizlik ve acımasızlığın her şeye gücü yeten tüm güzellik ve iyiliğin kaynağı olan Yüce Tanrı'yla bağdaştırılamayacağı görüşünü savunmaktadır.[339]

Ülkemizde kötülüğün varlığının evrimle anlam kazanacağını ve bu teoriden hareketle makul bir tarzda açıklanabileceğini savunan başka evrimci düşünürler de bulunmaktadır. Bunlar arasında evrim ve bu teorinin inanca yansımasıyla ilgili birçok kitap kaleme alan Biyoloji Profesörü Ali Demirsoy, canlılar dünyası izlendiğinde ortaya çıkan kötülüğün evrimsel süreçler içerisinde anlam kazanacağını iddia etmektedir. Ayrıca kötülüğün fiziksel açıklamasına teistler tarafından alternatif başka bir izah konulamadığını savunmaktadır. Bu durumu kendi cümleleriyle şöyle ifade etmektedir:

> ….Doğada, ahlak, şeref, eşitlik, merhamet, demokrasi, acıma ve biz insanların önem verdiği erdemlerin hiçbiri bulunmuyor. Kendine özgü bir işleyiş sistemi var. Evrimciler bunun böyle olduğunu açıklamaya kalkışınca da, belirli ahlak kurallarına kitlenmiş kitleler bu araştırıcılara ateş püskürüyor. Sanki bu sistemi evrimciler kurmuşlar gibi…Aslında yaratılışçıların mantık kuralları içinde değerlendirdiğimizde, bu tepkinin, Tanrısal düzene karşı koymak olarak değerlendirilmesi gerekir. Bütün güzellikleri taşıyan Tanrı'nın böyle vahşi bir şekilde işleyen bir sistem kurmasını anlamamazlıktan geliyorlar. Birileri bu sistemin böyle işlediğini gözlüyor, saygı gösteriyor, adını da evrim kuramı koyuyor. Ancak yaratılışçılar doğada eşitliğin, hakkaniyetin, namusun, şerefin, demokrasinin olmadığını göre göre, güçlü olan ayakta kalır düşüncesine sürekli karşı çıkıyorlar; yerine de bir şey koyamıyorlar.[340]

Ateist düşüncenin evrim gözlüğüyle yaşam tarihine bakıldığında, milyarlarca yıl devam eden kanlı ve büyük bir var oluş savaşı, israf ve kıyımlar görülmektedir.[341] Hatta Darwin yaşam formlarının oluşumundaki bu evrimsel süreçleri müsrif, hantal, beceriksiz dehşetli bir zalim olarak tarif etmektedir. Böyle tanımlanmasının nedeni olarak yaşam formlarındaki tasarımın yetersizliği gösterilmektedir. Bu düşüncesinde bahsi geçen David Hume'un kötülüğün varlığının nedenleri ile ilgili görüşlerinden etkilendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Yaşam kavgası ve hayatta kalma ile ilgili evrimsel süreçlerin bu tarz ateist bakış açısıyla yorumlanması Hume'un kötülükle ilgili görüşlerinin bilimsel olarak temellendirilmesi çabası olarak görülebilir.

İslam düşünce tarihinde, teolojik bir problem olarak kötülük sorunu özellikle felsefe ve Kelâm gelenekleri içerisinde temel meselelerden biri olarak gündeme getirilip tartışılmıştır.[342] Hem adl-ı ilahi kavramıyla ilişkisi hem de Dehriyye ve Seneviyye gibi

---

[339]Yıldırım, *100 Soruda Evrim Kuramı*, 93-94.
[340]Demirsoy, *Evrim*, 2017, 343.
[341]Yıldırım, *100 Soruda Evrim Kuramı*, 96.
[342]Arslan, "Kelâm İlminde Kötülük Probleminin Yeniden Yorumlanması"; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 205-220; Aydın, *Din Felsefesi*, 156-157, 217-219.

ateist grupların öne sürdükleri eleştirilere karşı konu etraflıca ele alınmıştır.[343] Farklı yaklaşımlarına rağmen Müslüman âlimler, Allah'ın dünyaya ve ahirete yönelik hayır içermeyen hiçbir şer yaratmadığı görüşünde birleşmektedir.[344] Ayrıca ateist düşüncenin iddialarının aksine, Allah'ın varlığına inananlar açısından yaratılan her şey mutlak hikmet ve adalet sahibi olan ilâhî bir iradenin ürünüdür ve her şey olması gerektiği gibidir. İslam düşünce tarihinde, Allah'ın hakîm, fiillerinin de hikmetli olduğu, her fiilinde bir anlam ve amacın bulunduğu, bundan dolayı yaptıklarında herhangi bir kötülük ve zulüm veya anlamsızlığın (sefeh) söz konusu olamayacağı konusunda ortak bir anlayış bulunmaktadır.[345]Dolayısıyla olgu ve olayları değerlendirirken sadece görünür tarafıyla veya sadece bizim şahsi algılarımıza göre değil, daha geniş bir çerçeveden bakarak incelemek daha doğru olacaktır. Böyle bakıldığında kötülük gibi görünen pek çok şeyin nice iyiliklerin ortaya çıkmasında bir nüve olduğu görülecektir. Zira evrende gereksiz, amaçsız ve boşuna yaratılmış bir varlığa rastlanmaz.

Kötülüğün varlığı daha önce geçtiği üzere teizm aleyhine öteden beri kullanıldığı bilinmektedir. Evrim teorisi bu tartışmaya felsefi bir boyut katmaktan ziyade daha çok kötülüğün nasıl olduğunu tabiattaki canlıların birbiriyle münasebetinden yola çıkarak örneklendirme için kullanılmaktadır. Burada da yine tek taraflı bir bakış açısıyla doğada gözlemlenen yardımlaşma merhamet ve şefkat örnekleri göz ardı edilerek tüm süreç bir vahşet alanı gibi sunulmaktadır. Bu yaklaşım birçok ateisti de rahatsız etmektedir. Bu yaklaşımlar inançla ilgili bazı şüpheler oluştursa da Tanrı'nın olmadığı iddiasını temellendirmede ciddi bir gücü bulunmamaktadır. Örneğin evrimin ateist düşüncenin temellendirilmesinde bilimsel bir zemin olarak kabul edilmesi gerektiğinde ısrarcı olan evrimci biyologlardan Dawkins kötülük sorununun Tanrı'nın varlığına inanan eğitimli insanlar için çözümsüz bir konu olmadığının farkındadır. Çünkü ona göre bu sorun

---

[343]Arslan, "Mu'tezile'nin Dehriyye Eleştirisi"; Mahmoud M. Ayoub, "İslam DüşüncesindeKötülük Sorunu"; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 214; Altıntaş, "Dehriyye - TDV İslâm Ansiklopedisi".

[344]Yusuf Şevki Yavuz, "Şer - TDV İslâm Ansiklopedisi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 16 Ocak 2021).

[345]Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 275-278; Sa'düddin Taftazanî, *Şerh'ul Akaid*, çev. Vanlıoğlu Hüsamettin vd. (İstanbul: Muallim Neşriyat, 2018), 209-302; İbrahim Özdemir, "Mu'tezile'de Hüsün -Kubuh ve Kelâmî Ta'lil", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (25 Haziran 2019), 31; Abdunnasır. Süt, *Mutezile ve Ahlak-Kadı Abdulcebbar Örneği* (s.l.: İz Yayıncılık, 2016), 206.

Tanrı'nın varlığıyla ilgili değil her şeye gücü yeten Tanrı'nın mutlak iyiliğiyle ilgili durmaktadır.[346]

Kötülüğün biyolojik açıdan temellendirildiği yönündeki ateist iddialara Kelâmi açıdan ele alındığında, kötülüğün varlığını sadece biyolojik mekanizmalar üzerinden yorumlamak ve Tanrı'nın merhametiyle çelişir gibi göstermek ciddi bir indirgemecilik örneği teşkil etmektedir. Kelami açıdan, kötülük mutlak bir varlık değil, bir sınav aracı ve hikmetle yaratılmış bir unsur olarak değerlendirilir. Doğal seçilimde gözlemlenen mücadele, evrendeki genel düzenin bir parçası olup, Allah'ın yaratma fiilinde hikmet çerçevesinde değerlendirilebilir. Ayrıca, bu mücadele içerisinde merhametin varlığını göz ardı etmek, doğadaki yardımlaşma ve dengeyi görmezden gelmek anlamına gelir. Kelâmi bakış açısıyla, kötülük ve acı, yaratılışın geçici bir boyutu olup, Allah'ın mutlak adalet ve rahmetine dayalı nihai düzenin bir parçasıdır. Bu nedenle, evrim teorisi bağlamında kötülük olgusunun Tanrı'nın merhametiyle bağdaşmadığı iddiası, hem eksik bir teolojik yorum hem de evrendeki düzeni tek boyutlu bir perspektifle açıklama çabasıdır.

Allah'ın sorumlu tutulduğu sel, fırtına, deprem gibi doğal kötülükler insanın Allah'ın koyduğu fiziksel yasaları anlaması ve bu yasalara uygun hareket etmesiyle büyük ölçüde önlenebilir durumlardır. Çünkü insanı etkileyen tabi hadiseler belli kurallara göre gerçekleşmektedir. Daha çok insanla münasebeti olan ahlakî kötülüğe gelince burada insanın iradi davranışlarının rolü büyüktür. Allah'ın kendisine verdiği iş yapma kapasitesi ve özgür irade gibi imkânların yanlış yönde kullanımı söz konusudur.[347] İnsan isterse ahlaki kötülükleri azaltma yolunda iradesini kullanabilir. Birçok insanın özgürlüğünü iyiliği yaymak ve kötülüğü azaltmak için kullandığı görülmektedir. İnsanın ahlaki yapısı geliştikçe büyük oranda azalabilir. Bu nedenle bu tür kötülüğün varlığını Allah'tan çok insanı sorumlu tutmak daha makul durmaktadır.

2.2. Evrim Teorisinin İnsan ve Topluma İlişkin İddiaları

Evrim teorisinin yeryüzünde biyolojik çeşitliliğin ve yaşam formlarının oluşumunun nasıl olduğu ile ilgili izahlarının yanı sıra doğal seçilim ve adaptasyon gibi mekanizmaların insanın dünyadaki yeri, toplumsal ilişkileri ve ahlak gibi konuların

---

[346]Steve Stewart-Williams, *Darwin Tanrı ve Yaşamın Anlamı*, ed. Sinan Köseoğlu (İstanbul: Say Yayınları, 2012), 119.

[347]Arslan, "Kelâm İlminde Kötülük Probleminin Yeniden Yorumlanması", 18.

açıklanmasında da temel bir zemin olarak görülmesi gerektiği iddia edilmektedir. Öncelikle ortak ata kavramından yola çıkılarak insanın yeryüzündeki konumu felsefi açıdan yeniden ele alınabileceği düşünülmektedir. Ayrıca insanlar arası ilişkiler, insanın ahlaki davranışlarının nedenlerini anlamak için bütün bunların evrimsel perspektiften incelenmesi ve açıklanması gerektiği vurgulanmaktadır.

İnsanın fizyolojik oluşum süreçleriyle birlikte ahlakî davranış ve sosyal ilişkilerindeki kuralların da aynı tarihi süreçte şekillendiği ve evrimsel kökenleri olduğu iddia edilmektedir. İnsan davranışlarının, ahlakın ve sosyal ilişkilerdeki bazı kuralların bilimsel sınırları aşmamak kaydıyla (felsefi ve teolojik imalarda bulunmama) evrimsel açıklaması doğal karşılanabilir. Başka bir ifadeyle bütün bunların biyolojik kökenlerini keşfetmek için bilimsel çabalar kabul edilebilir. Bu bilimsel metotla yapılan çabalara teolojik açıdan itiraz edilmesi doğru gelmemektedir. Burada çalışmamızın alanına giren husus bu konuların sadece hayatta kalma ve üreme başarısı ile ilgili olarak görülüp kültürün, ahlakın ve insan davranışlarının açıklanmasında manevi ve ilahi tüm süreçlerin yadsınmasına kapı araladığının iddia edilmesi ve bu anlamda felsefi tartışmaların merkezinde yer almasıdır. Öncelikle insan ve toplumla ilgili vahiy kaynaklı cevaplar bilim dışı olarak görülmektedir. Bu bağlamda ateist düşünce insanın var oluş amacı ve gayesinin ne olduğu sorusuna ayrıca insanın anlam ve hikmet arayışına verilecek cevabın biyolojik izahlarla sınırlandırılması gerektiğini iddia etmektedir. Bu nedenle çalışmamızın bu bölümünde ateist düşüncenin evrim teorisi bağlamında insanın yeryüzündeki konumu ve ahlaki davranışın kökeni ve gelişimine dair ileri sürdüğü iddialar incelenecektir.

2.2.1.İnsanın Metafizik Köken ve Gayeden Yoksunluğu İddiası

Ateizm açısından evrim teorisi bağlamında itiraza ve eleştiriye konu olan diğer bir husus ise Tanrı-insan arasındaki ontolojik bağdır. Evrim teorisi, ateist düşünce tarafından insanın ilahi bir hikmet ve gaye doğrultusunda yaratıldığı inancına karşı güçlü bir argüman olarak kullanılmaktadır. Ateist bakış açısına göre, çevresel koşullara daha iyi uyum sağlayan canlıların hayatta kalma ve üreme olasılığının daha yüksek olduğunu öne süren doğal seçilim vasıtasıyla insanın tesadüfler sonucu ortaya çıktığını

öne sürmektedir.[348] Bu anlayışa göre, insanı diğer canlılardan üstün kılan hiçbir objektif dayanak bulunmamakta; insan, şempanze, kertenkele ve mantar gibi tüm canlılar, doğal seçilim mekanizması aracılığıyla ortak bir süreç içerisinde evrimleşerek bugünkü formlarını almıştır.[349] İnsan türü de diğer bitki ve hayvan türleri gibi zamanla evrimleşerek ortaya çıkan bir türdür. Yani insan evrimin bir eseri olarak görülmektedir. Doğal seçilim, daha fazla hayatta kalan bireylerin genetik özelliklerini sonraki nesillere aktararak insanın biyolojik yapısını şekillendirmiştir. İnsan kendini tanımak, kimliğini anlayabilmek istiyorsa bu doğal seçilime bakmalı ve kavramalıdır.[350] Eğer insana bir anlam katılacaksa insan yalnızca evrimin son noktası olarak görülebilir.[351]

Evrimci düşüncede, insanın bilinci, ahlakı ve çevresine uyum sağlama becerisi tamamen evrimin bir ürünü olarak ele alınmaktadır. Ayrıca ateistler daha önce çözümsüz bir bilmece olarak görülen bilginin kaynağı sorununu Darwinci doğal seçilim yoluyla çözebileceklerini iddia etmektedir. Yüzyıllar süren yoğun bilimsel çabalara rağmen beynin nasıl bilinç geliştirdiği konusunda henüz kabul edilebilir bir izah bulunamadığı itiraf edilse de insanın biyolojik kökeni yanında aklının da aynı şekilde doğal seçilim mekanizmasının bir ürünü olduğu ileri sürülmektedir.[352] Çünkü insanı diğer hayvanlardan ayıran en önemli özelliği akıllı bir varlık olmasıydı. Eğer aklın biyolojik kökeni bulunabilirse bu fark ortadan kalkacak insanı hayvanlar âleminden ayıran herhangi bir özel vasfı kalmayacaktı.[353] O nedenle yaşayan varlıklardaki tüm verinin kaynağı onlara göre vahiyden ve fıtrattan bağımsız bir şekilde yine bu teoriyle açıklanabilir.[354] Bu teorinin îmaları sayesinde insanoğlu vahiyden ve anlamdan kopartılabilir.[355]

Ateist düşünürler tarafından insanın özel bir yaratılış sürecinden geçmediği, tesadüfî mutasyonlar ve çevresel adaptasyonlarla var olduğu düşünülmektedir. Richard

---

[348]Richard Dawkins, *Bir Şeytan'ın Papazı*, ed. Latha Menon, çev. Tunç Tuncay Bilgin - Uygar Polat (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2008), 267; Yuval N. Harari, *Hayvanlardan Tanrılara: Sapiens : İnsan Türünün Kısa bir Tarihi*, çev. Cihan Kara (İstanbul: Kolektif Kitap, 2015), 242; Mustafa Çakmak, "Evrim Teorisi Tanrının Varlığı İçin Gerçek Bir Tehdit midir?", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/2 (07 Nisan 2015), 58-59.

[349]Edis, "Evrim ve Tanrı'nın Varlığı Sorusu", 2.

[350]Richard Dawkins, *Gen Bencildir*, çev. Asuman Ü Müftüoğlu (Ankara: Tübitak, 1995), 9; Skybreak vd., *Evrim Bilimi ve Yaratılış*, 182-185.

[351]Andrew Berry, "Evrim Bir Düşüncenin Serüveni", çev. Ayşe Turak, *TÜBİTAK Popüler Bilim Yayınları* 400 (2001), 46.

[352]Dawkins, *Bir Şeytan'ın Papazı*, 267; Harari, *İnsan Türünün Kısa bir Tarihi*, 242.

[353]Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 290.

[354]Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 109; Harari, *Hayvanlardan Tanrılara*, 22-23.

[355]Dawkins, *Bir Şeytan'ın Papazı*, 267.

Dawkins, bu perspektifi "Gen Bencildir" adlı eserinde detaylandırmış ve insanları, genetik materyallerini taşıyan ve geleceğe aktaran biyolojik makineler olarak tanımlamıştır.[356] Dawkins'e göre, genlerin temel motivasyonu, varlıklarını sürdürme ve çoğalma eğilimidir. Bu doğrultuda, bireylerin ve türlerin davranışları, genetik fayda sağladığı ölçüde anlamlı kabul edilir. İnsanın tanımına gelince evrimci bakış açısıyla: Dik durabilen ve iki ayakları üzerinde yürüyebilen derisi açıktan koyuya doğru renklenen vücudu kısmen kıllarla kaplı, karışık beslenen (et, sebze vs) ve yeryüzünün her tarafında yaşayabilen sosyal bir varlık[357] olarak tanımlanmaktadır.

Evrimci bakış açısına göre, insanın fizyolojik ve bilişsel kökenleri tamamen biyolojik süreçlerle açıklanabilir. İnsanın bilinç ve öğrenme gibi yetenekleri, beynin nöron yapısıyla ilişkilendirilir ve biyolojik bir altyapıya dayandırılır. Ancak, bu yaklaşım insanın bilinç ve akıl gibi özelliklerini yalnızca fiziksel süreçlere indirgeyerek, insanın anlam arayışındaki sorulara vahiy veya ilahi bir müdahaleye dayanmadan yanıt bulunabileceğini öne sürer. Bu anlayış, insanı, genetik ve çevresel etkilerle şekillenen bir varlık olarak tanımlayarak, kutsallık ve manevi değerlerden yoksun bir biyolojik mekanizmaya indirgemektedir.[358] Evrimden hareketle kurulan böylesi bir metafizik anlayışta evrim her şeyi açıklayabilen anahtar bir kavrama dönüştürülüp tıpkı zati bir varlık gibi düşünüldüğü görülmektedir. Bu anlayışa göre insana bilincini, ahlakını evrim vermiş, yine insanın doğal seçilimin dışına çıkabilme gücünü de evrim var etmiştir.[359]

Bu yaklaşımda, insanın fizyolojik kökeninin bilimsel olarak açıklandığında hayatın tüm gizemini çözüp mucizevî yönünü ortadan kaldırdığını varsayılmaktadır. Böyle bir durumda insanın Allah inancına, dini açıklamalara başvurmak durumunda kalmayacağı iddia edilmektedir. Tanınmış bazı zoologlar bu nedenle evrim teorisine atıfta bulunarak insanın kim olduğu ve nereden geldiği gibi insana ve hayata dair kritik sorulara 1859 yılından önce verilen cevapların ve izah şekillerinin hiçbir değerinin olmadığını ve bu sebeple görmezden gelinmesinin daha doğru olacağını ileri sürebilmişlerdir.[360]

---

[356]Dawkins, *Gen Bencildir*, 10.
[357]Berna Alpagut, "Evrimde İnsanın Yeri", *TÜBİTAK Popüler Bilim Yayınları* 182 (1983), 11.
[358]Nee Sean, "The Great Chain of Being", *Nature* 435 (2005), 429; Edis, "Evrim ve Tanrı'nın Varlığı Sorusu", 2.
[359]Ayala, *Six Big Questions About Evolution*, 20; Ayala, *Ben Maymun Muyum?*, 21; Recep Ardoğan, "Evrimcilik ve Darvinizm", *Günümüz Kelâm Problemleri*, ed. Recep Ardoğan (İstanbul: Klm Yayınları, 2018), 68-69.
[360]Dawkins, *Gen Bencildir*, 9.

Evrim kuramının insanın canlılar dünyasındaki yerini anatomik ve biyolojik olarak ortak kökene vurgu yapmasından dolayı eşitlediği fikri doğru Kabul edilebilir. Ancak biyolojik eşitlenmenin teolojik eşitlenmeye yol açacağını düşünmek bu konuda yapılan ciddi bir hata olarak ortaya çıkmaktadır. Kedi, aslan ve kaplanın aynı kökenden gelmesine ya da kuşların ejderhaların devamı olmasına ciddi bir itiraz gelmemektedir. İnsanla ilgili en çok eleştiri noktası ya da evrim tartışmalarındaki asıl sorun alanı insanla maymunun akraba olduğu ya da ortak kökeni paylaştığı iddiasından kaynaklanmaktadır.[361] Burada insanın diğer hayvanlarla ortak kökeni paylaştığı ya da akraba olduğu kabul edildiği takdirde insanın manevi değerinin düşeceği varsayılmaktadır. Hele de bu hayvan maymun olduğu ileri sürüldüğünde tepkinin boyutunun artması kaçınılmaz olmaktadır.[362]

Biyolojik özelliklerinin ötesinde insan, bilgi ve değer üretebilme, bilinçli tercihler yapabilme ve iradesine bağlı olarak karar alma gibi özgün yeteneklere sahiptir. Bu nitelikler, insanın yaratanından aldığı lütufların bir yansımasıdır. Bununla birlikte, insanın kökenine dair evrim teorisi kapsamında yürütülen tartışmalar, biyolojik ve teolojik yaklaşımlar arasında sürmektedir.[363] Örneğin, evrimsel biyolojinin önde gelen isimlerinden Erns Mayr, doğal seçilim mekanizmasının insanın evrimine katkısını kabul etmekle birlikte, insanın katıksız bir tesadüf ürünü olamayacağını ifade etmektedir. Mayr'a göre, insanın diğer hayvanlardan farklı ve eşsiz bir varlık olduğu gerçeği, ona hem gurur hem de sorumluluk yüklenmesini zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda Mayr, "insan hayvandan başka bir şey değildir" iddiasını haddini aşan bir yaklaşım olarak görmektedir.[364]

İnsanın maymundan geldiği iddiası evrim alanında çalışan bilim adamlarınca ciddiye alınmamaktadır.[365] Örneğin evrimle birlikte yaratma düşüncesinin geçersiz olduğunu iddia eden Ardea Skybreak, insanla maymunları buluşturan ilk atanın (*Australopithecine)* daha çok maymuna benzetilmesinin yanlış olduğunu söylemektedir.

---

[361]Ronald L. Numbers, "Creationism, İntelligent Design, and Modern Biology", *Biology and İdeology from Descartes to Dawkins*, ed. Denis Alexander - Ronald L. Numbers (Chicago ; London: The University of Chicago Press, 2010), 305.

[362]Tarlacı, *Mağaradan Marsa*, 329-330.

[363]Nicolaas Rupke, "Darwin's Choice", *Biology and Ideology from Descartes to Dawkins*, ed. Ronald L. Numbers (Chicago: University of Chicago press, 2010), 145.

[364]Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 312.

[365]Tarlacı, *Mağaradan Marsa*, 331; Demirsoy, *Evrim*, 2017, 326; Richard Dawkins, *Yeryüzündeki En Büyük Gösteri: Evrimin Kanıtları*, çev. İstem Fer vd. (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2010), 144.

Bu konu bilimsel olarak hala tam aydınlatılamamıştır.[366] Fosil kayıtları, DNA ve protein ve moleküler karşılaştırmalarıyla elde edilen bilgilerden yola çıkılarak insana en yakın akraba olarak görülen şempanze ile insanın yolları altı yedi milyon yıl önce ayrıldığı kabul edilmektedir.[367]

Evrimsel biyoloji alanında söz sahibi bilim adamları tarafından insanın geleceğine dair daha umut verici açıklamalar yapılmaktadır. İnsanın evrimleşmeye devam edip bambaşka bir türe dönüşebilir mi? sorusuna bundan sonra insanın birkaç türe dönüşmesinin ya da farklı bir türe dönüşme ihtimalinin hiç olmadığı yönünde cevap verilmektedir. Aynı şekilde insan evrimleşme sürecinde daha mükemmel bir tür olarak ortaya çıkabilir miydi? bu soruya da olumsuz cevap verilmektedir. Böylece şunu anlıyoruz ki insan en azından bu saatten sonra insan kalmaya devam edecektir. Mayr'ın kendi tespitiyle ifade edersek:

> İnsan türünün mevcut kapasitesinin üstüne çıkmasını sağlayacak üstün genotipleri destekleyen bir doğal seçilime dair bir gösterge yoktur. İlerleme doğuran bir seçilim artık yaşanmadığından üstün bir insan türünün evirilme şansı yoktur.[368]

Bu yaklaşıma göre bir kere insan olduktan sonra bunun geri dönüşü yoktur. Bu durumda en azından tartışmanın seyri insanın geçmişiyle sınırlı kalmaktadır. Geçmişte ne olduysa otuz bin ile yetmiş bin yıl önce beklenmedik bir durum gerçekleşti. En çok kabul gören açıklamaya göre bazı mutasyonlar Sapience'in beyin yapısında önemli değişikliğe neden oldu ve daha önce rastlanmayan bir şekilde düşünme ve dil vasıtasıyla iletişim kurma becerileri ortaya çıktı. Soyutlama yapabilme ve nazari akıl yürütebilme yeteneklerinin sonucunda insan geri kalan diğer türlere karşı üstünlük kurmasını sağladı.[369] Çoğunlukla bu bilişsel devrimin tesadüf sonucu gerçekleştiği düşünülse de bunun sebebiyle pek fazla ilgilenilmemekte sonuçları üzerinde durulmaktadır.[370]

Kur'an-ı Kerim'de tüm canlıların toprak ve sudan yaratıldığını haber vererek tüm canlılığı canlı türlerini fiziksel köken bakımından aynı düzlemde anmaktadır.[371] Ancak İnsanın fiziki olarak şekillendikten sonraki özel durumuna işaret eden birçok ayet bulunmaktadır.

---

[366]Skybreak vd., *Evrim Bilimi ve Yaratılış*, 182-183.
[367]Ayala, *Six Big Questions About Evolution*, 15; Ayala, *Ben Maymun Muyum?*, 16; Tarlacı, *Mağaradan Marsa*, 306-307; Demirsoy, *Evrim*, 2017, 94.
[368]Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 322.
[369]Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 315; Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 313.
[370]Harari, *Hayvanlardan Tanrılara*, 24-25; Skybreak vd., *Evrim Bilimi ve Yaratılış*, 185; Mayr, *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*, 307.
[371]Bkz. Taha 20/55, es-Sad 38/71, el-Enbiya 21/30, en-Nur 24/25, el Furkan 25/54, el-Hac 22/55.

"Sonra ona düzgün bir şekil vermiş ve ruhundan ona üflemiş; sizi kulak, göz ve gönüllerle donatmıştır. Ne kadar da az şükrediyorsunuz![372]

Gerçek şu ki, insanın yaratılış tarihinde onun henüz anılan bir şey olmadığı bir dönem gelip geçmiştir. Hakikatte biz insanı katışık bir nutfeden yarattık; imtihan edelim diye onu işitir ve görür kıldık.[373]

Bu ayetler, insanın maddi yönünden ziyade manevi tarafını ön plana çıkarır ve Allah'ın insan üzerindeki lütfunu hatırlatır.[374] O, artık kendi kökenini ve var oluşunu sorgulayacak bir kıvama gelmiştir. İnsanın hayatı anlamlandırma çabası, varoluşunun en temel bağlamlarından birini oluşturur. Bu bağlamda, insanın dünyadaki varlık nedenini ve anlam arayışını açıklamak için başvurulan en kapsamlı cevap, onun "âlemlerin Rabbi olan Allah'ın kulu"[375] olması gerçeğinde bulunur. Bu çerçevede Allah, insana karşı lütuf, şefkat ve merhametle yaklaşmakta; ona maddî ve manevî nimetler sunmaktadır. Bununla birlikte, Allah, varlığını gösteren sözlü ve sözsüz ayetler aracılığıyla[376] insanın anlam arayışına rehberlik etmekte ve doğru yolu göstermektedir.[377] Bütün bu nimetlere karşı insanın temel tepkisi, şükretmek ve takdir etmektir. Ancak bu şükür ve takdirin mümkün olabilmesi için insanın ilahî ayetleri anlayıp kavrayabilmesi gerekmektedir.

Evrim teorisinin tüm canlıları ortak kökende birleştirmesi ateist düşünürlerin iddia ettiği gibi insanın değerini düşüren bir durum olarak algılanması doğru durmamaktadır. Kur'an-ı Kerim, tüm canlıların toprak ve sudan yaratıldığını ifade ederek, canlı türlerini fiziksel köken açısından aynı düzlemde ele aldığı söylenebilir. Evrimsel biyolojiye göre, ilk canlıların ebeveynsiz bir şekilde ortaya çıkmış olması gerektiği varsayılmaktadır.

Burada meşhur müfessir Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), Âl-İ İmrân Sûresi 59. ayeti[378] tefsir ederken haklı olarak şu soruyu sormaktadır:

> Farz edelim ki Âdem bir hayvandan doğmuş olsun, bir hayvan veya bir bitki insan oluversin. Bu da bir "kün" (ol!) emrinden başka bir şey midir?" Faraza bir insan diyelim ki "ilk insan maymundan doğmuş demek, "ilk insan, insan tohumuna muhtaç olmamıştır, insan için insan tohumu zorunlu değildir" demek değil midir? O halde bunlar da yaratma kanunu ve "kün" (ol!)

---

[372]es-Secde 32/9.
[373]Karaman vd., *Kur'an Yolu*, el-İnsan 76/1-2.
[374]el-Alak 96/5.
[375]Sâd 38/75, el-Bakara, 2/29.
[376]el-Casiye, 45/13
[377]Sad 38/67-68.
[378]Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), el-Âl-i İmrân 3/59 Ayetin meali: Allah nezdinde Îsâ'nın durumu Âdem'in durumu gibidir. Onu topraktan var etti; sonra ona "ol" dedi ve oluverdi. .

> emrinden başka, ilmî ve kesin, yakınî, kanunî başlangıç yokken şüphelere koşup da muhkemi bırakmanın mânâsı nedir?[379]

Ayrıca Elmalı'ya göre evrimsel biyolojinin iddia ettiği gibi insanın menşei (bir tür olarak) ister bir bitkiye isterse bir hayvana dayansın bu izahların hiçbiri insanın mahlûk olma gerçeğini değiştirmeyecektir. Bu konuda döneminin zooloji uzmanlarının önde gelenlerin görüşlerini dikkate alarak, insanın ilk yaratılış aşamasında yer alan "büzûrât-ı meneviye" olarak ifade edilen hayatın "bitkisel hayat" özelliği taşıyabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca, "Allah sizi yerden bitki gibi bitirdi"[380] ayetinden Hz. Âdem'in yeryüzündeki hayat serüveninin bitkisel bir hayat aşamasıyla başlamış olabileceği sonucunu çıkarmaktadır. Sonraki süreçte ise insanın bitkisel aşamadan hayvani aşamaya oradan da insan safhasına nasıl geçtiği, birden bire mi yoksa birden fazla süreçte mi gerçekleştiğinin bilimsel tespitinin mümkün olmadığını belirtmektedir. Kesin olan bir şey var ki o da insanın henüz insan ve Âdem vasfını taşımazken daha sonra insan ve beşer haline gelmiş olmasıdır. Öncesinde hangi aşama kabul edilirse edilsin insan denilen mahlûkun var olmadığı sonradan meydana geldiği açıktır. Bu da insanın ilahi bir ol (kün) emriyle varlığa çıktığını göstermektedir.[381]Yine Elmalı Hamdi Yazır bu tür bir bilimsel anlayışı şöyle değerlendirmektedir:

> "Kör bir tabiat, seçimsiz bir yaratma, temelsiz bir kanun, illet (sebep)siz bir malul, iradesiz bir sebep değişim fikirleri üzerinde yürüyen ve başlangıç tasavvurunu Hak'dan almayıp kendi gördüğünden alan ve insanlığı ruhî gelişmesinden çok cisim ve madde ile ilgili gelişmesiyle ölçen kimselerin aşırılık ve ihmalkârlıktan kurtulmayan tasavvurlarına ve adi iddialarına ilim denmez."[382]

Bütün bunlarla birlikte insanın var oluşuyla ilgili ortaya atılan evrimsel sürece vurgu yapan teoriler, insanlığın dünya görüşü ve hayata bakışını etkileyen doğal varoluşsal sorularını izah etmede oldukça yetersiz kaldığı açıktır. Bilimden hareketle "Ben nerden geldim, neden var oldum, dünyada bulunuşumun bir amacı var mıdır? Evren neden var oldu? Öldükten sonra bana ne olacak?" gibi sorulara tatmin edici cevap verilmesi mümkün değildir.

Sonuç olarak, evrim teorisinin insanın biyolojik kökenine dair açıklamaları, insanın manevi değerini veya Allah ile olan bağını çürüttüğü iddiası felsefi bir ateistik iddiadır. Bilimsel teorilerin teolojik yorumlarla ilişkilendirilmesi sürecinde, bilimsel

---

[379]Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Şura-Çelik Yayınları, ts.), 2/c. 337.
[380]Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: (İnceleme - Tenkitli Metin)*, ed. Âsım Cüneyd Köksal - Murat Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021), en-Nuh 71/17.
[381]Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2021, 113.
[382]Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, ts., 2/342.

açıklamaların sınırlı olduğu, insanın anlam arayışının ise metafizik bir çerçevede ele alınması gerektiği unutulmamalıdır. İnsan, biyolojik bir varlık olmanın ötesinde, ilahi bir amaca sahip özgün bir yaratılışa sahiptir ve bu bağlamda evrim teorisi insanın Allah'ın kulu olarak varoluşsal değerini ortadan kaldıracak bir araç olarak görülmesi bilimsel değil felsefi bir tavır olarak görülmektedir.

2.2.2. İnsanın Ahlaki Sorumluğuna Yönelik İddialar

Evrim teorisinin gerek canlı gerekse maddi dünyanın (organik ve inorganik hayat) tümünde geçerli olduğu iddiası ilk bölümde dile getirilmişti. Ayrıca ilahiyattan tarihe dilin gelişimine kadar birçok bilimsel alanın konularının açıklanmasında anahtar kavram olarak kullanıldığı vurgulanmıştı. Canlı türlerinin oluşumuna dair bir kuramın farklı alanlarda nasıl uygulandığına dair bir diğer örnek de insanın değere bağlı davranışlarını konu edinen ahlak alanında görülmektedir. Kuramın yayınlandığı ilk yıllardan itibaren çok ilginç bir biçimde ahlaki davranışlarımızın kökenini açıklamada ve insan davranışlarını izah etmede biyolojik evrime atıflar başlamıştı. Ahlaki değerlerin çevreye uyum sağlamayı kolaylaştıran ilkeler olduğu iddia edilerek bu davranışların insanın biyolojik kökeniyle ilişkilendirilmiştir. [383]

Ahlak konusu felsefenin olduğu kadar günümüzde kelâmın da ilgilendiği çok ciddi ve geniş bir konudur. Burada hem bu çalışmanın hedefi hem de konunun derinliği göz önüne alındığında ahlak evrim ve ateizm bağlamında ele alınacaktır. Ayrıca bu bölümdeki amacımız evrim kuramından hareketle ahlâkın temellendirilip temellendirilemeyeceğini tartışmak da değildir. Bu bölümün temel amacı, evrim teorisinin ahlaki değerler alanına etkisini ve Tanrı'dan bağımsız bir ahlak anlayışının oluşturulmasındaki rolünü anlamak ve incelemektir. Özellikle evrim kuramının ahlakla nasıl ilişkilendirildiği ve bu ilişkilendirmenin temel bir yaşam görüşü oluşturmadaki etkisi ele alınacaktır.

Darwin'in bizzat kendisi "İnsanın Türeyişi" adlı eserinde bu konuya yer vermiştir. Kitabının 3. Bölümünün başlarında ahlakın ancak gelişmiş bir zekânın özelliği olabileceğini iddia ederek ahlaki davranış ile gelişmiş zekâ arasında bağ kurmuştur.[384]

---

[383]Darwin vd., *The Descent of Man*, 67-102; Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*, 73-80; Tuğba Torun, *Evrimci Ahlâk Felsefesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dr, 2013), 49.

[384]Darwin vd., *The Descent of Man*, 70-73; Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, çev. Öner Ünalan (Ankara, 1975), 91-93.

Bu nedenle insanda ahlakî davranışların var olduğunu kabul etmektedirler. Ancak, insan zekâsı biyolojik evrim süreçleriyle geliştiğine göre ahlaki davranışın da buna bağlı olarak biyolojik olarak belirlendiğini öne sürer. Eğer zekâmız doğal seçilimin bir sonucuysa, ahlak duygusu da doğal seçilimin bir sonucu olacaktır. Darwin, ahlaki duyunun, insan ile hayvanlar arasındaki en önemli fark olduğunu vurgulamaktan çekinmez. Bu konuyla ilgili düşüncelerini "İnsan ile aşağı hayvanlar arasındaki tüm farklılıklar arasında ahlaki duyu ya da vicdanın açık ara en önemlisi olduğunu savunan yazarların fikirlerine tamamen katılıyorum"[385] diyerek ifade etmiştir.

Burada hayvanlarda ahlaki davranışlar olup olmadığı akla gelebilir. Bu soruna Darwin, sosyal içgüdülere sahip herhangi bir hayvan, zihni kapasitesi insandaki kadar gelişirse onların da kaçınılmaz olarak ahlaki bir vicdan edinebileceğini söyleyerek cevap vermektedir. Ancak Darwin, bir hayvanın entelektüel yetilerinin insanla eşdeğer bir gelişim derecesine ulaşması halinde bile, bizimkiyle tamamen aynı ahlaki duyguya sahip olacağı sonucuna varamayacağımızı belirtmektedir.[386]

Herbert Spencer, evrim teorisinin ilkelerini sosyal bilimlere uyarlayan ve insan davranışlarının, ahlakın ve toplumların kökenini evrimsel süreçlerle açıklamaya çalışan ilk düşünürlerden biri olmuştur. Sosyal Darwinizm'in öncüsü olarak, biyolojik kavramları sosyal bilimlere taşımış ve ahlakı evrimsel süreçlerin bir ürünü olarak görmüştür. Spencer, The Principles of Ethics adlı eserinde, ahlakın temelinin biyolojik evrime dayandığını savunmuş ve evrim teorisinin belirli ahlaki ilkeler sunduğunu öne sürmüştür. Ona göre, insan davranışları yaşam mücadelesine katkısına göre değerlendirilmelidir; hayatta kalmayı ve yaşam süresini uzatmayı sağlayan davranışlar ahlaki, zarar verenler ise gayri ahlakidir. Bu görüş, ahlakı insanın çevresine uyum sağlamak ve hayatta kalma şansını artırmak için geliştirdiği bir mekanizma olarak ele almaktadır.[387]

Spencer, ahlakı biyolojik evrimin bir ürünü olarak tanımlamada Darwin'le benzer bir anlayışı paylaşsa da, iyi ve kötü kavramlarını tanımlamada ondan ayrışmaktadır. Darwin, ahlakın amacı olarak hem bireylerin hem de toplumun yaşamını sürdürmesini vurgularken, Spencer bireysel konfor ve yaşam kalitesine odaklanmıştır. Spencer'a göre, haz veren davranışlar ahlaki olarak iyi, acı verenler ise kötüdür. Darwin ise

[385]Darwin vd., *The Descent of Man*, 70; Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 134.
[386]Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 137; Darwin vd., *The Descent of Man*, 73.
[387]Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*, 239-241.

bireysel ve toplumsal fayda sağlayan tüm eylemleri "iyi" olarak kabul etmiş, ancak bu eylemleri ahlaki ya da gayri ahlaki olarak ayırmamıştır. Her iki düşünür de ahlakı, birey ve toplumun hayatta kalmasını sağlayan bir mekanizma olarak görmüş ve ahlaki davranışları, hayatta kalma mücadelesinde avantaj sağlayan eylemlerle ilişkilendirmiştir. Bu yaklaşımlar, ahlakı biyolojik fayda temelinde açıklayan evrimci ahlak teorisinin temel taşlarını oluşturmuştur.[388] Ayrıca Spencer'in ilerlemeci evrim anlayışına göre insan türü canlılığın ve mükemmelliğin en üst noktası olarak görülmekte ve buda ahlaki açıdan doğanın ve diğer canlı türlerinin aleyhine bir durum oluşturmaktadır.[389]

XVIII. yüzyılda ahlaki davranışın genellikle Tanrı'ya ve gelecekteki bir yargı gününe olan inanca dayandığına inanılıyordu. Vahye dayalı din, yani Tanrı'nın kendisini vahiy ve mucizeler yoluyla insan türüne açıklamasına dayanan dini inanç hala çok yaygındı. Doğa bilimciler ve doğa filozofları doğayı Tanrı'nın tasarımının kanıtı ve dini inanç için bir temel olarak görmüşlerdir. Doğanın yaratıcı olarak Tanrı'dan ayrılması ve yalnızca doğal ya da maddi kategoriler açısından açıklanması durumunda, dini inancın bu kaynağı ciddi şekilde tehdit altına girecektir. Böylece ahlakın ve sosyal düzenin temelleri sarsılabilirdi.[390]

Darwin bilindiği üzere bilim yaşamında daha çok biyolojik var oluşla ilgilenmiştir. En büyük başarısının yaşam formlarının çeşitliliğini ve oluşumunu izah etmek için ileri sürdüğü evrim kuramıdır. Ancak Darwin'in insanlık tarihinde ahlaki davranışların nasıl ortaya çıktığına dair bazı fikirleri bilinmektedir. Buna göre Darwin canlıların hayatta kalmasına fayda sağlayan her türlü davranışı iyi olarak görmektedir. Ayrıca ahlakın kaynağını evrimsel süreçlerin içerisinde gelişen bir içgüdüye bağlayarak toplumu ve insanları hayatta tutan ve varlıklarının devamını sağlayan tüm eylemler ahlaki olan veya olmayan diye her hangi bir ayrıma gidilmeksizin iyi olarak kabul etmektedir. [391]

Darwin'in evrim kuramını ortaya attığı İngilizlerin Victoria Çağı olarak adlandırılan dönemin genel dini, felsefi bilimsel dünya görüşünün hesaba katılması bu

---

[388]Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*, 243; Darwin vd., *The Descent of Man*, 107-110; Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 134-137; Torun, *Evrimci Ahlâk Felsefesi*, 49.
[389]Torun, *Evrimci Ahlâk Felsefesi*, 22.
[390]A. Roe, "Biology, atheism, and Politics in Eighteenth-Century France", 37.
[391]Torun, *Evrimci Ahlâk Felsefesi*, 49.

tür teorilerin anlaşılması için çok önemlidir.[392] O dönemin dünya görüşünün oluşmasında ve hayata bakışının şekillenmesinde de etkili olan Newton'un mekanik evren teorisi, Adam Smith'in ortaya koyduğu ekonomi anlayışı ve Darwin'in Türlerin Kökeni kitabında söz ettiği[393] ve biyolojik evrim kuramının şekillenmesinde etkilendiği Malthus'un besin-nüfus ilişkisine dair görüşleri ve bütün bunların sonucu oluşan XIX. yüzyılda yaygın olan doğal teoloji anlayışı, ahlakın evrimsel bakış açısıyla yorumlanmasına ve şekillenmesinde çok önemli etkileri olmuştur.[394]

Evrim teorisinin meşhur savunucularından biri olan Thomas Huxley de evrimle ilgili olarak ahlaka dair görüş belirtmiştir. Huxley'in ahlaka bakışı Spencer'dan oldukça farklıdır. O ahlakı açıklamada evrimsel süreçlerin bir zemin oluşturamayacağını söylemektedir. Çünkü ona göre değerler alanı olan ahlak, olgular alanı olan evrim üzerine inşa edilemez.[395]

Evrime ciddi katkı veren evrimci bilim adamlarından Gould'a göre Sosyal Darwinizm insan dışındaki varlıkların aleyhine kullanılmaktadır. Ona göre bu yaklaşım biçimi insanın kendisini evrenin tek hâkimi gibi görmesine canlı cansız tüm varlığın sahibi olduğu vehmine kapılmasına yol açmaktadır. Aslında canlılık dünyasının bir parçası olması gereken insan evrimin sosyal hayata taşınan yorumlanma biçimiyle hayvanların hizmetçi ve köle gibi görülmesine ve doğanın insanın menfaati yönünde istenildiği gibi kullanılmasına meşruiyet oluşturmaktadır.[396]

Adına Sosyal Darwinizm denilen ve Darwin'in çağdaşı Herbert Spencer tarafından kavramlaştırılan bu yaklaşım evrim teorisine yeni bir anlayış getirmiştir. Spencer tarafından ortaya atılan bu yeni bakış açısına göre, insanın ahlâki davranış olarak kabul edilen davranışlarının da biyolojik bir açıklaması bulunmaktadır. Doğru ve yanlış kuralları belirleyen ahlaki ilkeleri insanların bulundukları çevreye uyum sağlamalarını kolaylaştıran kurallar olarak değerlendirmiştir.[397]

---

[392]Alper Bilgili, "Viktoryan İngiltere'de Evrim ve Toplum", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları* 37 (2018), bkz.
[393]Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 25.
[394]Torun, *Evrimci Ahlâk Felsefesi*, 27.
[395]Erika Lorraine Milam, "Beauty and the Beast? Conceptualizing Sex in Evolutionary Narratives", *Biology and Ideology from Descartes to Dawkins*, ed. Denis Alexander - Ronald L. Numbers (Chicago ; London: The University of Chicago Press, 2010), 283-284.
[396]Torun, *Evrimci Ahlâk Felsefesi*, 22.
[397]Ayala, *Evolution, Explanation, Ethics*, 243.

Evrimin güçlü olanın hayatta kalması ve yaşama şanslarının dair fikirlerinin İngiliz imparatorluğunun sosyal ekonomik politikaları üzerinde belirleyici bir etkinsin olduğu[398] ve özellikle diğer devletler ve milletler üzerindeki uygulamalarında kendi haklılığını kabul ettirmek için dayanak olarak kullandığı ileri sürülmüştür. Biyolojik dünyayı açıklamak için kullanılan terimler İngiltere'nin siyasi ve ekonomik çıkarlarını savunmak için kullanılmıştır. Devletlerden başka iş dünyasında işverenlerin işçilere karşı yaklaşımlarında yaşam savaşı güçlünün hayatta kalması gibi kavramlardan destek almaktadır.[399]

Alman Emperyalizminin fikri zeminini oluşturan ve özellikle II. Dünya Savaşı'na iten Almanya'nın militarist sömürgeci yaklaşımını meşrulaştıran kavramlar, Darwin'in evrim kuramının beşeri alana uyarlanmasıyla oluşturulduğunu görmekteyiz.[400] Bu yaklaşımı benimseyip temellendiren Wilhelm Bolsche, Ludwig Gumplowicz ve Ratzenhofer gibi birçok bilim adamı olmuştur. Bu anlamda Darwin'in etkisinde kalan ve yaşam alanı (Lebensraum) kavramını ilk kez kullanan Ratzenhofer canlılar için geçerli olan hayat mücadelesinin aslında bir yaşam alanı mücadelesi olduğunu savunmuştur. Organik bütünlükler olarak gördüğü halklar ve devletleri tıpkı hayvanlarda olduğu gibi doğal hayat alanlarına uyum sağlamaya çalışan organizmalar olarak görmektedir. Bu doğal hayat alanını komşularının zararına da olsa şiddet kullanarak savunulması ve ele geçirilmesinin bir doğa kanunu olarak meşru görülmesi gerektiğini ileri sürmüştür.[401]

Doğada güçlü olan nasıl hayatta kalmak için mücadele veriyorsa aynı şekilde güçlü ve başarılı halklar da hayat alanlarını korumak, gelecek nesiller için büyütmek ve genişletmek zorundadır. Bu doğal bir hayat mücadelesidir. Bir halkın hayatta kalmasının ve ilerlemesinin yolunu savaş olarak görerek biyoloji temelli meşruiyetini sağlamaya çalışmışlardır. Hatta daha da ileri gidilerek sosyal ve kültürel rekabette "güçlü olanın ayakta kalacağı" açıklamasına ahlaki bir anlam yüklenerek "bu sebeple güçlü olanın, haklı da olduğu" önermesiyle ırkçılığın biyolojik temelleri atılmıştır. Böylece evrim sürecinde insanlık tarihinde "ileri" merhaleyi temsil eden Batılı

---

[398]Bilgili, "Viktoryan İngiltere'de Evrim ve Toplum", 437-453.
[399]Taslaman, *Evrim Teorisi, Felsefe ve Tanrı*, 123.
[400]Michael J. S. Hodge (ed.), "Darwin, Social Darwinism and Eugenics", *The Cambridge Companion to Darwin*, Cambridge Companion to Major Philosophers (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2006), 234.
[401]Torun, *Evrimci Ahlâk Felsefesi*, 49.

devletlerin geri kalmış milletler ve devletler üzerindeki hegemonyasını meşrulaştıran bir düşünme biçimine dönüştürülmüştür. Dolayısıyla ileri gelişmiş batı toplumlarının öteki milletleri sömürmesi ahlaki bir mesele olmaktan çıkıp bir doğa kanununa dönüşmektedir. Irkçılığın böylece biyolojik bilimsel temellerini atanlar ileri medeni Avrupa kökenlilere göre daha az insan olan evrimsel sürecin aşağı evrelerinde bulunan geri kalmış milletlerin sömürgeleştirilmesi için meşru bir argümanı bulmuş oldular.[402]

Asıl sorun evrim kuramı ya da bilimsel araştırmalarda değil, nesneler dünyasını açıklama için kullanılan kavramların ve bulguların kültürel toplumsal ve milletler alanda aynen cari olduğunun düşünülerek beşeri alana aktarılması ve bu alanda da geçerli olduğunun düşünülmesindedir.

İnsan, çeşitli arzu ve istekleri olan ve seçim yapabilme yeteneğine sahip bir varlıktır. Çünkü insan olmak, zorunlu olarak duyumsama, analiz, sentez ve tercih yapabilme özelliklerini gerektirmektedir. Bunlardan isteme ve arzu etme kabiliyeti, insana benzer duyusal yeteneklere sahip diğer canlılarda da vardır. Ancak, bu arzu ve isteme özelliğinden ötürü diğer canlıları ahlaki olmakla nitelemeyiz. Hiçbir duyu yeteneği, insan eylemlerini yapıp etmelerini ahlaki fiiller olarak göstermeye yetmez. Bu durum, duyusal yeteneklerin insanı ahlaki olarak nitelendirmemize yeterli olmadığını göstermektedir.

Bazı duygular hariç insana ait tüm duyular ve duygular tam anlamıyla hayvani olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı bu duygulardan ve duyulardan tezahür eden eylemler de maddi olarak hayvanidir ve bunların hiçbiri, ahlaki fiiller kategorisinde değerlendirilmemektedir. Bir davranışın iyi veya kötü gibi ahlaki bir vasıfla nitelendirilmesi, bir amaca matuf olmasından ya da belirli bir arzuya ve yarara hizmet etmesine bağlı değildir. İstek ve yararlar, bir eylemi uyumlu olmak veya olmamakla nitelendirmeyi sağlayabilir. Bu açıdan bakıldığında hayvanların fiilleri, uyumlu olmak veya olmamakla nitelendirilebilir ve bu manada iyi veya kötü vasıflarına konu olabilir; ancak bu fiiller ahlaki fiiller olarak değerlendirilmez. Örneğin, bir balığın yüzmesini, bir atın iyi koşmasını veya bir kuşun uçmasını iyi olarak vasıflandırabiliriz. Ancak bu nitelemedeki "iyi" ifadesi ahlaki bir yüklem değildir. Bir davranış veya eylem insanın kendi hür iradesiyle bilinçli olarak tercih edilmişse işte o zaman iyi veya kötü olmakla

[402]Suavi Aydın, "Darwin Kavramlarının Yanlış ve Kötüye Kullanımları Üzerine ya da Darwin Sosyal Darwinist miydi?", *Cogito* 60-61 (2009), 406.

değerlendirilmeye müsait hale gelir. Böyle bakıldığında ahlak, insana seçim yapabilme (ihtiyar) yeteneğini kazandıran düşünme kabiliyetinin bir neticesidir denilebilir.[403]

Evrimsel süreçleri ahlakın temeli ve açıklaması olarak görüldüğünde iki temel sorun ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, ahlakın doğaya ve çevre şartlarına bağlı olduğu kabul edilirse ahlakî normların tanımı ve doğru davranışın ne olduğunu çevre şartları ve doğa tarafından belirleneceğinin kabul edilmesi gerekir. Bu da insanın yapıp ettiği her türlü davranışa bir tür doğal/evrimsel gerekçelendirme sağlayabilir. Ahlakla ilgili ikinci sorun ise, evrimsel bir çerçeve altında ahlakın nesnelliğini kaybetmesidir.[404] Buradaki sorun farklı evrimsel şartlar altında farklı ahlaki ilkeler ortaya çıkabilir. Örneğin yalan söylememek gibi ahlaki ilkeler evrensel ve nesnellikten ziyade tamamen biyolojik yaşam tarihine ait olarak görülebilir. Ve sabitlikleri ortadan kalkar. Tanrı düşüncesinden bağımsız böyle bir yaklaşım güç merkezlerine ve çevre şartlarına göre değişebileceği anlayışına götürür. Bu durum ahlakın evrenselliğine zarar verebilir.

2.3. Evrim Teorisinin Dini Olgulara Yönelik İddiaları

Ateistlerin iddia ettiği gibi Tanrı inancının ve dini olguların gerçekliğinin rasyonel ve bilimsel bir temeli yoksa bu inançların ve insanların dindar olmasının tamamen doğal nedenleri olmalıdır. Bu durumda inanç, doğal (fiziki nedenleri olan) bir olgu olarak kabul edilecekse, o zaman bilimin bu doğal kökleri açıklaması gerekmektedir. Eğer bilim insanların niçin dine inandıkları ve dindar davranışlar sergilediklerine dair doğal bir temel ortaya çıkarabilirse, en azından bu konuda bilimsel bir izah yapabilirse, tüm dini davranışların boşa çıkacağı düşünülmektedir.[405] Burada yine şaşırtıcı olmayan bir şekilde yeni ateistler, dini inancın ve tüm dini davranışların bilimsel nihai açıklamasını teolojik açıklamaya ihtiyaç olmadan evrimsel biyolojiye ait kavramlarla yapılabileceğini savunmaktadırlar. İnancın ve dini fenomenlerin kaynağını açıklama konusunda evrime ait anahtar bir kavram olan doğal seçilim mekanizması burada da ön plana çıkmaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde dini olguların eleştirisine yönelik bir

---

[403]Ömer Türker, *Ahlak-Yeni bir Yaklaşım* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 50.
[404]Malik, *Islam and Evolution*, 54-55.
[405]Haught, *God and the New Atheism*, 55; Robert A. Hinde, *Why Gods Persist: A Scientific Approach to Religion* (London: Routledge, 2010), 166; Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 161; Daniel C Dennett., *Özgürlüğün Evrimi*, çev. Çağatay Tarhan (Istanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2016), 214-215.

tavır ve karşı duruş olarak bu olgulara yönelik açıklamaların evrimsel süreçlere atıfla nasıl yapıldığı üzerinde durulacaktır.

2.3.1. Tanrı Kavramının Oluşumuna Yönelik İddialar

Evrim teorisi, yalnızca biyolojik bir kuram olmakla kalmayıp, Tanrı kavramının kökenine dair indirgemeci yaklaşımları da desteklediği ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, dini inanç ve uygulamaların zamanla evrimleşmiş bilişsel, psikolojik ve kültürel süreçlerin bir ürünü olduğu iddia edilmiştir. Bu teori, Tanrı inancını insan zihninin gelişimiyle ilişkilendirerek, Tanrı kavramını, evrimsel mekanizmaların bir sonucu olarak yorumlamaktadır. Darwin'in teorisinin, Tanrı inancını bilimsel olarak yanlışlayabileceği düşüncesi, ateist düşünce çevrelerinde ciddi bir kabul görmüş ve Tanrı'nın yaratıcı gücüne karşı alternatif bir açıklama olarak evrim teorisini merkeze alınmaya başlanmıştır. Böylece evrim teorisi, canlılık ve Tanrı kavramı etrafında süregelen bilimsel ve teolojik tartışmaların temel taşlarından biri haline getirilmiştir.[406]

Evrimci psikolojik ve sosyolojik teoriler, başta Tanrı inancı olmak üzere dini inanç ve uygulamaların, insanların çevreye adaptasyon amaçlarına hizmet eden evrimsel süreçle gelişen insan beynindeki bilişsel mekanizmaların bir yan ürünü olarak zaman içinde ortaya çıktığını iddia etmekle başladı.[407] Bu teoriler, insanın müteâl varlıkla olan bağını insan bilincinin, evrim tarihindeki gelişimine bağladılar. Ayrıca biyolojik bir kavram olan adaptasyon (çevreye uyum) üzerinden dini inanç ve uygulamaları kişilerin lehine olan sonuçlar ortaya çıkardığı için pratik uygulamalarının yaygınlaştığını iddia ettiler. Dolayısıyla Tanrı ve din kavramı insanın yararına olan adaptasyon süreçlerinin ve çevreyle olan etkileşimlerinin bilişsel, duygusal ve maddi koşulları etkileyen karmaşık evrimsel mekanizmaların kültürel bir yan ürünü olarak yorumlanmaya başlandı. Böylece evrim kuramının yayınlanmasından itibaren Tanrı inancının bilimsel olarak yanlışlanabileceği düşüncesi daha sesli dillendirilmeye başlanmıştı.[408]

Ancak Tanrı inancı yadsındığı takdirde insan toplumlarında görülen Tanrı inancının nasıl oluştuğuna dair biyolojik temelli bir açıklamaya ihtiyaç duyulmuştu. Bu

---

[406]Dawkins, *The God Delusion,* 2006, 108-109.

[407]Ryan McKay - Harvey Whitehouse, "Religion and Morality.", *Psychological Bulletin* 141/2 (Mart 2015), 464.

[408]Scott Atran - Ara Norenzayan, "Religion's Evolutionary Landscape: Counterintuition, Commitment, Compassion, Communion", *Behavioral and Brain Sciences* 27/6 (2004), 713-730; Dawkins, *The God Delusion*, 2006, 108-109.

sorunun da diğer dini olgular gibi evrim mekanizmaları içerisinde açıklanması gerekmekteydi. Bu nedenle evrim teorisini merkeze alan psikoloji, evrimsel biyoloji, bilişsel bilim ve antropoloji gibi evrimle ilişkili bilim dallarından hareketle insanlardaki Tanrı inancının kökeni açıklanmalıydı.

Evrimci psikolojik ve sosyolojik teoriler, başta Tanrı inancı olmak üzere dini inanç ve uygulamaların, insanların çevreye adaptasyon amaçlarına hizmet eden evrimsel süreçle gelişen insan beynindeki bilişsel mekanizmaların bir yan ürünü olarak zaman içinde ortaya çıktığını iddia etmekle başladı.[409] Bu teoriler, insanın müteâl varlıkla olan bağını insan bilincinin, evrim tarihindeki gelişimine bağladılar. Ayrıca biyolojik bir kavram olan adaptasyon (çevreye uyum) üzerinden dini inanç ve uygulamaları kişilerin lehine olan sonuçlar ortaya çıkardığı için pratik uygulamalarının yaygınlaştığını iddia ettiler. Dolayısıyla Tanrı ve din kavramı insanın yararına olan adaptasyon süreçlerinin ve çevreyle olan etkileşimlerinin bilişsel, duygusal ve maddi koşulları etkileyen karmaşık evrimsel mekanizmaların kültürel bir yan ürünü olarak ortaya konuldu.[410]

Evrimsel psikoloji disiplini de başta Tanrı olmak üzere dini inançların kökenini açıklamada adaptasyon anahtar kavram olarak öne çıkarmaktadır. Bu inançların insanların çevreye uyum sağlamak için geliştirildiği çeşitli psikolojik sistemlerin bir yan ürünü olarak ortaya çıktığını öne sürmektedir. Bu yaklaşıma bağlı araştırmalara göre inançlar da dâhil olmak üzere insanların tercihleri, duygusal tepkileri ve inançlarını ortaya çıkışının nedenleri doğal süreçler içerisinde özel depolama alnına sahip zihinsel bir organ olarak insan beyninin evrimsel gelişiminde aranmaktadır. Ayrıca, Tanrı inancını nörolojik bir olgu olarak gören bu perspektif, dini inanç ve inançsızlığın kültürel, bilişsel ve evrimsel kökenleri olduğu evrimle bağlantılı kültürel öğrenme mekanizmalarının Tanrıya inanç üzerinde etkileri olduğunu ileri sürmektedir.[411]

Tanrı kavramına ilişkin evrimsel perspektifin diğer önemli bir iddiası da vahiy yoluyla peygamberler tarafından tebliğ edilen her şeye kadir, koruyup gözeten, lütufkâr ve aynı zamanda hak edene karşılığını veren bir Tanrı'ya olan imanın kültürel evrim yoluyla ortaya çıktığı fikridir.[412] Toplum içerisinde iş birliğini geliştirdiği düşünüldüğü

---

[409]McKay - Whitehouse, "Religion and Morality.", 464.
[410]Atran - Norenzayan, "Religion's Evolutionary Landscape", 713-730.
[411]Karen Van Der Merwe, "A Psychological Perspective on the Source and Function of Religion", *HTS Teologiese Studies / Theological Studies* 66/1 (19 Şubat 2010), 2.
[412]Kristin Laurin, "Belief in God: A Cultural Adaptation With Important Side Effects", *Current Directions in Psychological Science* 26/5 (13 Ekim 2017), 454.

için ahlaki normları önemseyen, insanları koruyup gözeten yarattığı varlıklarla ilişki kuran lütuf ve ihsan çerçevesinde ilişki kuran Tanrı inancının ortaya çıktığı düşünülmektedir.[413]

Evrim ve din arasındaki ilişkiyi, normatif davranış ve ahlak açısından inceleyenler Tanrı kavramını ahlakileştirmenin insan için kültürel bir başarı olduğunu ileri sürmektedirler. İnançla ilgili bu tür olguların insan toplulukları üzerindeki adaptif etkilerinden kaynaklandığına inanılmakta ve bu da ahlak ve dine ilişkin adaptasyoncu bir görüşü desteklemektedir.[414] Kültürel olarak yaygın Tanrı inancına sahip toplumların bu inançlarının kendi aralarındaki işbirliğini desteklemesi nedeniyle bu tür kavramlardan yoksun toplumları geride bıraktığı düşünülmektedir.[415] Bu bakış açısı, dini inanç ve uygulamaların gelişimi de dâhil olmak üzere insan davranışının şekillenmesinde evrimsel süreçlere rol biçmektedir. Tanrı inancına bu tarz evrimsel yaklaşım, insan kültüründe görülen her kavramı doğalcı bir açıklama ile evrimsel bir çerçevede fayda ve uyum bağlamında davranışlarla ilişkilendirmektedir.

Evrim kuramının asıl anahtar kavramı olan Darwin'in doğal seçilim kavramına gelindiğinde, türlerin çeşitliliğini ve hayatta kalmalarını sağlayan bir biyolojik evrimsel mekanizmanın sosyo-politik, ekonomi, tarih, antropoloji, ekonomi gibi beşeri faaliyetleri açıklamada kullanıldığı gibi insanlığın Allah ile bağını ve dini tecrübesini izah etmek için kullanım alanı genişletilmektedir.[416]

Hiç şüphesiz bilimsel kurama ait kavramların farklı bilimsel alanlarda kullanımı, o alandaki bilginin genişlemesine yeni anlayışlar ve bakış açılarının gelişmesine katkıda bulunabilir. Bunda karşı çıkılacak ya da itiraz edilecek bir durum yoktur. Ancak evrim teorisinden herhangi bir şekilde etkilenen sosyolojik ve psikolojik teoriler insanda bulunan Tanrı inancının ve dini olguların herhangi bir gerçekliğinin olmadığı yönündeki ateist iddiaları desteklemek için kullanıldığında yukarıda ifade ettiğimiz disiplinler arası kullanımın amacından sapabilir. Ateist düşünürlerin bilimsel disiplinlere ait kavramları ateist fikirleri açıklamak için kullanma eğilimleri bilimin toplum nezdindeki itibarından faydalanarak kendi inkârcı fikirlerinin bilimsel olarak destek bulduğunu gösterme çabası olarak görülebilir.

---

[413]Laurin, "Belief in God", 454.
[414]McKay - Whitehouse, "Religion and Morality.", 465.
[415]Atran - Norenzayan, "Religion's Evolutionary Landscape", 715.
[416]"Evolution - Modern conceptions", *Encyclopedia Britannica* (Erişim 11 Nisan 2021).

Bütün bunlara ek olarak pozitivist düşüncenin metafiziği ve teolojiyi dışlamasıyla bunlar üzerine kurulan ahlakî ve entelektüel birikim de doğal olarak dışlandığından toplumsal ilişkileri, ahlaki ve insanî bilimleri Tanrı'dan bağımsız bir şekilde temellendirme ihtiyacı doğmuş oldu. Bu nedenle çağdaş sosyoloji ve psikoloji Tanrısız bir toplum ve Tanrıdan bağımsız bir şekilde insan ilişkilerini ve toplumu oluşturan değerleri yeniden tanımlamayı ve düzenlemeyi gerektirmekteydi. Bu ilişkiler ağını açıklamada pozitif bilimin metodu esas alınmalıydı. Sosyal evrim ve ilerleme kavramaları bu konuda önemli bir destek sağlayabilirdi.[417]

Bu teorilerden özellikle Herbert Spencer ve Emile Durkheim'in sosyolojik teorileri[418] ve Freud'un Psikanaliz yöntemi modern düşüncenin determinizm ilkesiyle Darwin'in içgüdü ve evrim kavramlarını kullanarak dinin kaynağını bilimsel olarak açıkladıklarını düşünmüşlerdir.[419] Modern sosyoloji biliminin kurucusu kabul edilen Fransız sosyolog Durkheim, A.Comte ve Spencer dönemin pozitivist düşünce akımlarından etkilenerek sosyal değişmeyi evrimci ve determinist bakış açısıyla bir tür sosyal tekâmül şeklinde yorumlamışlardır.[420]

Sosyolojinin kurucusu kabul edilen Durkheim'e tekrar dönersek ona göre din, toplumu meydana getiren temel unsurlardan biridir. Ancak dini oluşturan kutsal ve değerler toplumun ortak onay, ideal ve kabulüne dayanır. Dinin neliği konusunda pozitivistlerin yolundan giden Durkheim kutsal kabul edilen şeylerin aslında bir cemaat dayanışmasının yansıması olduğunu söyleyerek Tanrı ve diğer kutsal şeylerin hakikatinin olmadığını sadece bir idealler yansıması olduğunu ileri sürmektedir. [421] Açıkça görülmektedir ki Durkheim ve takipçileri dini sosyal hayatın bir algısı olarak görmektedir.[422] Aslında bu yaklaşıma göre insan sonsuz güç ve irade sahibi bir zat olan Tanrı yerine toplumun dayattığı soyut bir fenomene ibadet etmektedir.

Bilim adına sunulan bu görüşü Mehmet Aydın şöyle eleştirmektedir:

> Kur'an'ın ilk inen surelerinde ifadesini bulan Tanrı'nın, Mekke toplumunun, özellikle, Mekke aristokrasisinin ideallerinin yanında değil, karşısında olduğu bilinen bir

---

[417]S.A.Sorokin - M.Münir Raşit Öymen, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994), 187.

[418]Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Osman Akınhay (Ankara: Bilim ve Sanat, 1998), 79.

[419]Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları XIX.Yüzyıl Sonu-XX.Yüzyıl Başı*, 51.

[420]Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 330.

[421]Émile Durkheim, *Sosyoloji Dersleri = Leçons de Sociologie*, çev. Ali Berktay (İstanbul: İletişim Yayınalrı, 2006), 12-14, 223.

[422]Günay, *Din Sosyolojisi*, 200-202.

> gerçektir. İlk Müslümanların kafalarına ve gönüllerine yerleştirilen dünya görüşü, Mekke toplumunun düşünce ve davranışlarının" dolayısıyla yaptırım gücünün sembolik bir ifadesi olmamış, tam tersine bu etki ve gücü temelinden sarsan bir faktör olmuştur. Eğer Tanrı, kılık değiştirmiş toplum olsaydı, Tanrısal güç, her halde kendi kuyusunu bizzat kendisi kazmazdı.[423]

Tanrı fikrinin kökenine ilişkin bilimsel olduğu iddia edilen ve günümüz ateizmine önemli bir destek sağlayan bir diğer yaklaşım, Psikanalizin kurucusu Sigmund Freud ile Ludwig Feuerbach'ın yazılarından esinlenen ve "Yansıtma Din Teorisi" olarak bilinen hipoteze dayanmaktadır. Bu teori, Tanrı inancının insan zihninin ihtiyaç ve arzularını yansıttığı bir yapı olarak ortaya çıktığını öne sürmektedir.[424]

Tanrı inancını iyi, âdil ve kuvvetli olan babanın himayesindeki çocukluğa özlemle bir geri dönüş olarak kabul eden bu teori ateizmin başka bir iddiasıdır. Ona göre din, insanın başa çıkmakta zorlandığı kendi içindeki ve dışındaki güçlerle başa çıkabilmek için henüz aklını tam olarak kullanamadığı ve bu güçlerle mücadele edebilmek için başka ruhsal güçleri olduğuna inandığı şeylerden yardım istemek mecburiyetinde hissettiği insanlığın ilk dönemlerinde ortaya çıkmıştır. İnsan aklını kullandıkça ve kendi yeteneklerinin farkına vardıkça bu fikirlerden kurtulacak ve tamamen özgürleşecektir.[425] Freud'un öğrencisi Eric From'a göre Tanrı'nın varlığına ya da bir dine inanç insanın kendini bir çocuk gibi hissetmesine ve sürekli güvensizlik ve korku içinde olmasına neden olan bir babaya bağımlılıkla karşı karşıya bırakmaktadır.[426]

Freud'a göre din denilen her şey baba-oğul ilişkisinden ibarettir. Ona göre Tanrı, yüceltilmiş baba figürüdür. İnsanın babaya duyduğu özlem, din ihtiyacının temelini oluşturmaktadır. Freud, insanın kendi elinde olmayan iç ve dış güçlere karşı çaresizliğinin ve bu güçlere karşı korunma ihtiyacının dini olguların kökenini açıkladığını düşünmüştür. Dolayısıyla çocuk babasından, ona duyduğu özlem ve hayranlık derecesinde korkar. İnsan büyüyüp olgunlaştıkça bilemediği üstün güçlere karşı korunmak için bu güçlere kendi baba figürünün özelliklerini aktarır ve korktuğu, yatıştırmaya çalıştığı ve kendi korunmasını emanet ettiği Tanrıları aslında kendi oluşturur. Freud'a göre, Tanrı, çocuksu çaresizliğe karşı geliştirilmiş bir savunmadır.[427]

---

[423]Aydin, "Ateizm ve Çıkmazları", 196.

[424]Eric,Fromm, *Psikanaliz ve Din (PsychoanalysisandReligion)*, çev. Erten Elif (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 32.

[425]Eric,Fromm, *Psikanaliz ve Din (PsychoanalysisandReligion)*, çev. Erten Elif (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 32.

[426]Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 60.

[427]Sigmund Freud, *Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları Bir Yanılsamanın Geleceği*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea, 2000), 25-28.

Freud'un teizmin aleyhine kullandığı baba-oğul figürü ateizmin ortaya çıkış sebebi için de kullanılabilir. Tanrı'nın inkâr edilmesini de oğlun baba otoritesine isyanı olarak değerlendirmek mümkündür. Babasından korkan, kıskanan, isteklerinden ve emirlerinden hoşlanmayan ve hatta onun salt varlığından rahatsız olan çocuk, bu durumlardan kurtulabilmek için babasının olmamasını isteyebilir. Ateistlerin yaptığı da çocukluk döneminden kalma nörotik bir kalıntı olabilir. Tanrı'yı inkâr etmekle çocuk babadan kurtulduğunu düşünebilir ancak o kadar alışmıştır ki baba imajına onun yerine bir siyasi liderin, bir düşünürün veya bir partinin otoritesini koyabilir.[428]

Durkheim'in Tanrı fikrini güncel bir ifadeyle toplumun mahalle baskısı olarak görmesi ve Feuerbach'ın yansıtma teorileri oldukça tutarsızdır. Örnek olarak Kur'an-ı Kerim'in tanıttığı Allah kavramını, Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemdeki Arapların ideallerinin yansıması olarak görmek, Feuerbach'ın iddiasının zayıflığını göstermesi açısından yeterlidir. Aydın'ın ifadesiyle söylersek,

> Neydi bu sıradan insanın idealleri, arayıp da bulamadığı şeyler? Bol servet, çok sayıda erkek çocuk, çok sayıda kadın v.s... Bu ve benzeri arzuların yansıması, olsa olsa muhteşem bir Arap şeyhinin özelliklerini oluştururdu, İslam'ın Tanrı anlayışını değil.[429]

Tanrı kavramının oluşumuyla ilgili evrime atıfla öne sürülen iddialar, Tanrı inancını evrimsel ve kültürel bir yan ürün olarak değerlendirmektedir. Bu tür yaklaşımlar, başta Tanrı kavramı olmak üzere dini olguları indirgemeci bir perspektifle ele almakta ve insanlığın metafizik ve manevi boyutunu göz ardı etmektedir. Burada görüldüğü kadarıyla pozitivist düşüncenin teoloji ve metafiziği dışlaması, başka bir ifadeyle dini olguları sosyal ve biyolojik bir kökene indirgeyip sırf fiziksel çerçevede anlamlandırma çabası, dini inancın birey ve toplum üzerindeki etkilerinin yok sayılmasından ileri geldiği söylenebilir. Diğer yandan, Psikanaliz yöntemi ve yansıtma teorileri gibi yaklaşımlar, insanın dini inançlarıyla münasebetini daha çok psikolojik bir ihtiyaç olarak görme eğilimi olarak durmaktadır. Bu açıklamaların da insanın manevi yönünü dikkate aldığını söylemek zordur. Bu nedenle Tanrı kavramına ilişkin bu tür zorlama izahlar yerine, insanın yaratıcısı ile kurmaya çalıştığı fıtri bağ hesaba katılarak daha geniş bir teolojik ve felsefi bağlamda incelenmesi daha doğru olacaktır.

---

[428]Aydın, *Din Felsefesi*, 223.
[429]Aydin, "Ateizm ve Çıkmazları", 198.

2.3.2. Dini Ritüellerin Oluşumuna Yönelik İddialar

İnsanlık bilim ve düşünce tarihinde dinle ilgili araştırma ve çalışmalar geleneksel olarak Felsefe ve Kelâm biliminin ilahiyat (teoloji) bölümlerinin temel konularından biri olarak değerlendirilmiştir. Aydınlanma döneminden sonra dinle ilgili araştırmalar psikoloji, sosyoloji ve kültürel antropoloji dini ve dini inancın inananlarda ortaya çıkan tezahürlerini bireysel ve sosyal bir olgu olarak ele alan disiplinler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, son birkaç on yılda insana dair evrimci bakış açısının etkisiyle evrimsel psikoloji, bilişsel bilim, bilişsel antropoloji ve zihin felsefesi gibi yeni disiplinler de insandaki dini duygunun ve yansımalarının kaynağını ve sebebini incelemeye başlamıştır. Özellikle son sayılan yeni disiplinler, Charles Darwin'in (1809-1882) doğal seçilim yoluyla Evrim Teorisi'ni kullanarak dinin kendisini anlamaya çalışmak için dinle ilgili çalışmalara yer vermişlerdir.[430]

Darwin'in evrim teorisini merkeze alan bu disiplinler, insan türünün ortak bir kavramı olan din ve dini davranışları doğal seçilim ve adaptasyon gibi biyolojik süreçleri anlamaya yardımcı olan anahtar kavramlar üzerinden izah etme çabası içerisine girmişlerdir. Dini davranışın evrimsel kökenini ve bağlantısını bulabilmek için genellikle Nobel ödüllü etolog (davranış biyologu) Niko Tinbergen'in, herhangi bir davranışı tam olarak anlamak için önerdiği davranışla ilgili dört soruya odaklanılmıştır. Bu sorular şunlardı: 1. Davranışın evrimsel geçmişi nedir? 2. Davranışın bireyin yaşam süresi boyunca gelişimsel geçmişi nedir? 3. Davranışın bireyin yaşam süresi içindeki nedenleri nelerdir? 4. Davranışın hayatta kalma değeri ya da uyum sağlama özelliği var mıdır? Dinle ilgili evrim teorisi kaynaklı açıklamalar bu dört soru etrafında dönmektedir.[431]

Darwinizm'in dine uygulanması, genellikle dinin hayatta kalma sürecine katkı sağlayıp sağlamadığını, evrimleşmiş zihinsel mekanizmaların bir ürünü olup olmadığını ve dini öğretilerin bir toplum içerisinde kültürel olarak evrimleşip evrimleşmediğini araştırmayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım, dini davranışların kökenini açık bir şekilde hayatta kalma ve çevresel uyum sağlama çabasıyla ilişkilendirme eğilimi göstermektedir.

---

[430]Jay Richard Feierman, *The Biology of Religious Behavior: The Evolutionary Origins of Faith and Religion* (Santa Barbara (Calif.): Praeger, 2009), XV.

[431]Jay Richard Feierman, "The Evolutionary History of Religious Behavior", *The Biology of Religious Behavior: The Evolutionary Origins of Faith and Religion* (Santa Barbara (Calif.): Praeger, 2009).

Dini davranışın işlevine dair diğer bir evrimci açıklama insanın maruz kaldığı ve çok fazla savunma mekanizması geliştiremediği stresi yönetme kapasitesine katkı sağladığı düşüncesidir. İnsanoğlu, bu dünyada kaçınılmaz olarak başına gelen stresten kurtulmak veya en azından azaltmak için dinin rahatlatıcı etkisinden faydalanmaktadır. Yeni baba olmuş bir insanın Tanrı'dan prematüre çocuğunun ölmesine izin vermemesi için dua etmesi ve bir din adamının annesi ölen bir kimseye annesinin artık yaratıcısıyla birlikte olduğunu söylemesiyle teselli vermesi dinin insanlar için iyi, yararlı ve rahatlatıcı olabileceği bazı örnek durumlar olarak gösterilmektedir.[432]

Din, hem biyolojik hem de sosyal olmak üzere çift anlamda evrimsel bir olgu olarak görülmektedir. Dini ritüellerin nörofizyolojik temelleri olduğunu iddia eden bazı araştırmacılar bu ritüellerin 30.000 yıl kadar önce, doğal seçilim yoluyla evrimleşerek ortaya çıkmış olabileceğine dair iddialar ortaya atmışlardır. Ayrıca bazı akademisyenler insan beyninde, insanları toplu dini ritüellere katılmaya güçlü bir şekilde yatkın kılan bir "ritüel modülü" olabilineceği, bu modül ile dini ritüellerin *Obsesif Kompulsif Bozukluk* olarak bilinen duygusal bozukluk arasında bir şekilde bir bağlantı olabileceğini ileri sürmüşlerdir.[433] Bu tür açıklamaları bilim ve felsefi topluluklar arasında giderek artan bir kabul gören felsefi bir dünya görüşü olan natüralizmin, doğal olmayanı metodolojik olarak reddetme anlayışı olarak görmek yanlış olmayacaktır. Doğanın işaret etiği failliğe ilişkin her açıklamanın natüralist bir yaklaşımla, bu tür niyet ve arzuların tamamen fiziksel bir organ olan beynin ortaya çıkan özellikleri olduğu savunulmaktadır.[434]

Çeşitli dini davranışların biyolojik temellerinin olduğu iddiasıyla birlikte insanın dini davranışlarının içerisinde yaşadıkları sosyo ekolojik bağlamdan büyük ölçüde etkilendiğini kabul etmişlerdir. Dine evrimsel kavramlarla yaklaşıldığında dinin Şamanizm'den tek Tanrılı dinlere doğru bir evrimsel süreç geçirdiği ileri sürülmektedir. Bu nedenle din, Şamanizm'den komünalizme, komünalizmden çok Tanrılı dinlere ve

---

[432]Lionel Tiger - Michael T. McGuire, "The Brain and Religious Adaptations", *The Biology of Religious Behavior: The Evolutionary Origins of Faith and Religion*, ed. Jay R. Feierman (Santa Barbara, Calif: Praeger/ABC-CLIO, 2009).

[433]Stephen K. Sanderson, "The Evolution of Religious Behavior in Its Socioecological Contexts", *The Biology of Religious Behavior: The Evolutionary Origins of Faith and Religion*, ed. Jay R. Feierman (Santa Barbara, Calif: Praeger/ABC-CLIO, 2009).

[434]Thomas B. Ellis, "Natural Gazes, Non-Natural Agents: The Biology of Religion's Ocular Behaviors", *The Biology of Religious Behavior: The Evolutionary Origins of Faith and Religion*, ed. Jay R. Feierman (Santa Barbara, Calif: Praeger/ABC-CLIO, 2009), 37.

çok Tanrılı dinlerden tek Tanrılı dinlere kadar bir dizi genel aşamadan geçerek sosyal olarak evrimleşmiştir. Dini evrimin tek Tanrılı dinlerinin ortaya çıkmasıyla sona ermediği söylense de yine de vahye dayalı dinler tek Tanrılı olarak kalmış ve dini evrimde yeni bir aşamaya ulaşılmamıştır.[435]

Aslında İnsanların yüksek bilişsel ve entelektüel kapasitelerinin nasıl ortaya çıkmış ve gelişmiş olabileceğine dair dini bir teori ortaya atılmıştır. Bu dini teori, e en azından bazı yüksek bilişsel ve entelektüel kapasitelerin, insanlar sadece dua etmeye değil, yaşamlarında bir tür anlam aramaya başladıkça ortaya çıkmış ve gelişmiş olabileceğini öne sürmektedir.[41]Bu üç teori birbirini dışlayan teoriler değildir.[436]

Bununla birlikte, dinin oluşumu ve toplum içerisinde yaygınlaşmasını çevreye uyum (adaptasyon) kavramıyla açıklamaya çalışan bakış açısına göre din ve dine bağlı ritüellerin kültürel evrim sürecinde bireylerin ve toplumların hayatta kalması için faydalı hale geldiği görüşüdür. Bu argüman, genellikle büyük ölçekli toplumların büyümesine uygulanmıştır. İnsanlar, büyük imparatorluklar ya da uluslar yerine avcı ve toplayıcı topluluklardan oluşan yüz yüze gruplar halinde yaşamak üzere evrimleşmiştir. Küçük grup psikolojisinin, büyük grup yaşamının pek çok zorluğuyla başa çıkmakta yetersiz kalacağı ileri sürülmüştür. Din, toplayıcılıktan çiftçiliğe, yerel topluluklardan devlet oluşumuna geçişi desteklemek için insanlara kültürel adaptasyonlar sağladığı düşünülmüştür. Ayrıca toplu ritüeller yaygınlaştıkça, bu dini ritüeller daha düzenli bir şekilde oluşmuş ve toplumu tanımlayan inançlar ve uygulamalar daha büyük nüfuslarda standartlaştırılabilmiştir; bu eğilim okuryazarlığın icadıyla pekiştirilmiştir.[437]

Sosyal bir kurum olarak kabul edilen dinin, insan evrimi boyunca biçimsel olduğu kadar işlevsel olarak da kültürel bir evrim geçirdiği kabul edilmektedir.

Avcı-toplayıcı toplumlardan büyük ölçekli sosyal gruplara geçişle birlikte hızlı ve büyük ölçekli şehirleşme meydana gelmeye başlamış böylece daha büyük çapta savaşlara ve yıkımlara neden olmuştur. Ayrıca kentleşmeyle birlikte insanların akrabalık bağları bozulmuş daha fazla yabancının olduğu bir sosyal ortamda yaşamak durumunda kalmışlardır. Hıristiyanlığın ortaya çıktığı dönemde kent yaşamı her yerde kargaşa, sefalet ve kriz oluşturmaktaydı.[42] Tüm bunlar insanda güvensizlik ve kaygı

[435]Sanderson, "The Evolution of Religious Behavior in Its Socioecological Contexts", 16.
[436]Feierman, "The Evolutionary History of Religious Behavior", 82.
[437]McKay - Whitehouse, "Religion and Morality.", 468-469.

düzeylerinin artmasına yol açtı ve her şeye gücü yeten, sevgi dolu bir Tanrı, insanların yeni tehdit ve tehlike duygusu için mükemmel bir çare olarak ortaya çıkmıştı.[438]

Evrime dayanarak dini duyguların ve davranışların kökenine ilişkin yapılmaya çalışılan bu tür natüralist açıklamalar, İslam açısından değerlendirildiğinde ilahi hikmeti ve insanın yaratılış gayesini göz ardı ettiğinden yetersiz durmaktadır. Bu yaklaşımların arkasında insanın manevi yönünü ihmal eden insanı biyolojik bir formdan ibaret gören kavrayış bulunmaktadır. İnsanın din duygusunun fiziksel temeli bulunabilir. Ancak sadece bu fiziksel açıklamayla sınırlı kalarak insandaki manevi yönü ihmal etmek evrensel din olgusunun bilimsel anlamda izah etmede pozitivist bir yorum olarak görülebilir.

[438]Sanderson, "The Evolution of Religious Behavior in Its Socioecological Contexts", 13.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EVRİM TEORİSİNE YÖNELİK TEOLOJİK YAKLAŞIMLAR

3.1. Yaratılışçılık Görüşü

Çalışmamızın bu bölümünde evrim teorisine alternatif bir çözüm olarak sunulan yaratma görüşü ele alınacaktır. Yaratılış bilimi veya bilimsel yaratılışçılık[439] olarak isimlendirilen bu görüş evrime teistik bakış açısını yansıtmaktadır. Bu görüşe göre tüm varlık Allah tarafından yaratılmıştır. Canlı varlıklar bundan istisna edilemeyeceğinden onları da var eden/yaratan Allah'tır. Bu bakış açısına göre evrim kuramı ve evrimi açıklamak için ortaya atılan mekanizmalar yaratma inancına yer vermediği için reddedilmelidir.

Canlılığın ortaya çıkışı ve detaylı izahında herkesin mutabık olduğu ortak bir yaratılış görüşü bulunmamaktadır. Evrime alternatif olarak öne sürülen bu görüş oluşumda/yaratılışta kademeli değişim ve dönüşümün aksine tüm canlıların bugünkü halleriyle birbirinden bağımsız olarak yaratıldığını savunulmaktadır. Zaman içerisinde bir kısım canlıların nesli tükenmiş yerine yeni canlılar yaratılmıştır. Evrim kuramına alternatif olarak sunulan ve ilk önce Yahudi ve Hıristiyan ilahiyatçılarca savunulan yaratılışçılık görüşü, evrenin, dünyanın ve yeryüzündeki yaşamın kaynağını ve oluşumunu doğrudan bir yaratıcıya, Tanrı'ya dayandırmaktadır. Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarında geçen yaratılış bölümlerine dayanan bu görüş kutsal metinlerdeki açıklamalara uymadığı için evrim teorisine karşı çıkmaktadır. Bu nedenle yaratma düşüncesinin asıl kaynağı dini metinlere dayandırılmaktadır.[440]

İslam dini söz konusu olduğunda yaratma düşüncesi Kur'an ve hadislerden çıkarılmaktadır. Yaratılış düşüncesinin şekillenmesinde öncelikli olarak bu iki kaynaktan elde edilen verilere başvurulmalıdır. Canlılığın oluşumunda ortak ataya vurgu yapan basitten karmaşıklığa tedrici süreçleri ön gören evrim teorisine kutsal kitaplarda geçen yaratma kavramına aykırı düştüğü için karşı çıkılmaktadır.[441]

Canlı ve cansız evrendeki tüm varlıkların bir yaratıcısının olduğu vahiy kaynaklı (ilahî) dinlerin ortak inancını oluşturmaktadır. Canlıların Allah'ın dilemesi ve takdiriyle

---

[439]"Creationism | Definitions, History, & Facts | Britannica" (Erişim 30 Mayıs 2024).
[440]Henry M. Morris, *Creation and the Modern Christian* (El Cajon, Calif.: Master Books Publishers, 1985), 2-4.
[441]Adem Tatlı, *Evrim ve Yaratılış* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2008), 274-275.

birden bire yaratıldığı konusunda genel bir kabul bulunmaktadır. Ancak evrim fikrine karşı canlılığın nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı, türlerin oluşumu ve yeryüzündeki yayılımı ile ilgili ortaya atılan yaratılışçılık düşüncesinde dinler arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bu görüşü fiziksel bir izah olarak evrim teorisine alternatif bir açıklama olarak ilk ortaya atan ve şekillendiren Yahudi ve Hıristiyan inancına mensup din ve bilim adamları olmuştur. Daha sonra bu görüş bilimsel bir açıklama olarak İslam dünyasını da etkilemiş ve fiziksel bir izah olarak yaratma düşüncesinin evrim teorisinden daha makul olduğu kabul görmeye başlamıştır. Bu düşüncenin tarihi seyrine ve ortaya çıkış şartlarına baktığımızda bu görüşün arka planı daha iyi anlaşılacaktır.

Darwin'in türlerin kökeni kitabını yayınlamasından sonraki tartışmalar biyoloji alanıyla sınırlı kalmayarak hemen metafizik alana taşındığı ve yaratma düşüncesine meydan okuduğu ileri sürülmüştür. Toplum ve bilim üzerindeki baskısı eskisi gibi olmasa da Kilisenin o dönemde hala hatırı sayılır bir etkisi bulunduğundan evrim düşüncesine kayıtsız kalamamıştır.[442] Öncelikle kilise tarafından kutsal kitaplar ve bunlar üzerine kurulu Hıristiyan teolojisiyle uyumlu bir yaratma düşüncesine karşı evrim teorisindeki kademeli oluş fikri ciddi bir tehdit olarak algılandı. Kilise bu nedenle evrim teorisine karşı hemen harekete geçerek Darwin'i evrim kuramına ait görüşlerini savunmak üzere Oxford üniversitesine davet etmiştir. Bu toplantıya hastalığı sebebiyle Darwin'in kendisi bizzat katılamamış arkadaşı Haxley'i göndermek zorunda kalmıştı.[443]

Evrim konusunun tartışıldığı toplantı dönemin İngiltere Kilisesi'nde oldukça önemli bir yeri olan Oxford Piskoposu Samuel Wilberforce (1805-1873) ve Huxley arasında gerçekleşmişti. Tartışmada Wilberforce, teolojik eğitiminin tüm gücünü İncil'deki yaratılış fikrini savunmaya ve Darwin'in doğal seçilim yoluyla evrim teorisini çürütmeye çalışmıştı. Tartışma ilerledikçe Wilberforce'un, Huxley'e evrime atıfla maymun ataları konusunda sataştığı ve Huxley'in buna karşılık:

> "O zaman bana, zavallı bir maymun atadan mı yoksa çok yetenekli ve insanları etkileyebilen birinin ciddiyetten uzak bir şekilde bilimsel tartışmayı alay konusu yapmak amacıyla kullanan bir adamın soyundan mı gelmek istediğim sorulursa, tereddüt etmeden maymundan yana tercihimi belirtirim.'"diye cevap verdiği söylenir.[444]

---

[442]O dönemde Kilisenin etkisi ve evrime karşı tutumu ileilgili bk. Bilgili, "Viktoryan İngiltere'de Evrim ve Toplum", 448 vd.

[443]Ruse, *Darwinism as Religion*, 51-52.

[444]Bu tartışmayla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Museum of Natural History, "The Great Debate", Science (07 Aralık 2024); Frank Parkinson, *Science & Religion at the Crossroads* (Exeter: Imprint

Kiliseye mensup din adamları önünde yapılan ve entelektüel çevrenin yanı sıra sıradan insanların da yoğun ilgi gösterdiği bu toplantıdan sonra sular durulmamış başta yaratma kavramı olmak üzere günümüze kadar metafizik tartışmaların odağı olmaya devam etmiştir.

Yaratılışçılık görüşünü daha iyi değerlendirebilmek için bu görüşün canlılığa dair temel iddialarını ana hatlarıyla izah etmemiz gerekmektedir. Yaratılışçılar, evrenin, yeryüzünün ve tüm canlıların doğrudan kısa bir zaman içinde Tanrı tarafından yaratıldığını savunulmaktadır. Dünyamız, gökyüzü ve içindeki tüm galaksiler yeryüzünde yaşayan canlılar her biri 24 saatlik altı yaratma gününde oluşmuştur. Ayrıca evrenin mevcut kozmolojinin aksine 13.7 milyar yıllık uzun biz zaman diliminde değil binlerce yıllık çok daha kısa bir geçmişi olduğu savunulmaktadır. Yaratılış görüşünü benimseyenler evrim teorisinin canlı türlerinin oluşumuna dair ileri sürdüğü ortak ata ve kademeli evrim kavramını reddederler; bunun yerine her türün bağımsız olarak yaratıldığını kabul etmektedirler.[445] Ancak yaratılış görüşünü savunanlar genellikle makro evrimi veya yeni türlerin ortaya çıkışı fikrini reddederken[446], mikro evrimi yani tür içinde küçük değişikliklerin olabileceğini kabul ederler.[447]

Bu yaratma sürecinde canlılar ilk yaratıldıkları şekil ve özellikleriyle günümüze kadar değişmeden gelmiştir. Evrenin ve dünyanın yaşının birkaç bin yıl ile sınırlı olduğu görüşü İncil'deki soyağaçlarına dayanan hesaplamalardan dolayı Hıristiyan yaratılışçılar arasında genel kabul görmektedir. Varlığın oluşumuna dair bu iddialar, yaratılışçılık görüşünün ana hatlarını oluşturmakta ve evrim teorisine karşı alternatif bir açıklama olarak sunulmaktadır.[448]

Acad, 2009); Richard J. Helmstadter - Bernard Lightmand, *Victorian Faith in Crisis: Essays on Continuity and Change in Nineteenth-Century Religious Belief* (London: Palgrave Macmillan UK, 1990); Alice Beck Kehoe, "Niçin Hedef Evrimdir? Otorite Problemi", çev. Çağatay Tarhan vd., *Yaratılış mı Evrim mi? Bilim insanları Yaratılışçılığı Tartışıyor*, ed. Andrew J. Petto - Laurie R. Godfrey (Ayrıntı Yayınları, 2017), 388.

[445]Eugenie C. Scott, "Evrimi Yok Etmek, Yaratılış Bilimini İcat Etmek", çev. Özden Şahin, *Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi* (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009), 234.

[446]Godfrey - Petto, *Yaratılış mı Evrim mi?*, 94.

[447]Henry M. Morris, *Bilimsel Yaratılış Modeli* (Arkansas: Institute for Creation Research (ICR), 2000), 70; Ayrıca bkz. İsmail Kocaçalışkan, "Türler Arası Evrime Karşı Biyolojik Engeller", *Yaratılışın Gaye Ve Hikmetleri (Yaratıcıyı Tanıma Ve Anlama)*, ed. Âdem Tatlı vd. (I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri, Şanlıurfa, 2018), 717; Recep Alpyağıl, "Yaratılışçılık ve Akıllı Tasarım 'Giriş'", *Evrim ve Tasarım Gelen-eksel ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 600; Murat Ünal - Lütfi Behçet, "Tür İçi Değişimin Devamlılığı Ve Türler Arası Geçişin İmkânsızlığı", *Evrimci Görüşün Sorgulanması* (I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018), 723-736.

[448]yaratılışçılığın temel görüşleri için bkz. Morris, *Bilimsel Yaratılış Modeli*.

Yaratılış görüşünü savunanlar tarafından yaratılışın nasıl gerçekleştiği veya devam edip etmediği gibi sorulara cevap verme sorumluluğunun ve hakkının dinlerde olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle yaratılışçılar, Evrim Teorileri'nin izaha çalıştığı ana problemleri, kendilerinin de açıklayabileceğini ve hatta bu izahların daha isabetli ve haklı olduğunu ileri sürmektedir. Ancak yaratılış görüşü canlılığa dair alternatif bilimsel izahlar yapmak yerine evrim teorisine karşı reoksiyoner bir tavır olarak gözükmektedir. Çünkü bilimsel bir metot içerisinde evrim teorisine alternatif ayrıntılı bir açıklama henüz ortaya konamamıştır. Burada yeni bir teoriden ziyade daha çok yaratılış görüşünü ispat için evrimcilerin ileri sürdükleri açıklamalara karşı fosil kayıtlarının eksikliği, ara türlerin bulunmaması ve karmaşık biyolojik yapıların evrimle açıklanamayacağı gibi argümanlar öne sürerek evrim teorisini çürütülmeye çalışılmaktadır.[449]

Yaratılış görüşünü destekleyenler, organizmalardaki biyolojik sistemlerin karmaşıklığının, bilinçsiz, yönlendirilmemiş doğal süreçler yoluyla ortaya çıkmasının mümkün olmadığını ileri sürmektedirler. Canlı organizmaların yapısında bulunan bu karmaşıklık ve tasarım ilahi bir kudretin eseri olarak görülmektedir. Bu nedenle aslında teolojik bir duruş, daha üst bir açıklama olan yaratılış olgusu fiziksel izahlar ve kabullerden dolayı ister istemez bilimsel inceleme konusuna dönüşmektedir.

Yaratılış görüşü ilahi dinlerin ortak kabulüdür. Allah'ın tüm varlığın ve her şeyin yaratıcısı olması, tüm varlığı yoktan var etmesi ve var ettiği her şeyin imkân ve kanunlarını koyması zaten teist düşüncenin ana fikridir. Canlılığa dair yaratılış açıklaması ilk bakışta metafizik bir açıklama olarak kabul edilse de biraz yakından bakıldığında canlılığın oluşumuna dair fiziksel bir iddia taşıdığı fark edilmektedir. Ancak evrim teorisine alternatif olarak ileri sürülen yaratılışçılık görüşü fiziksel bir teori iddiasıyla ortaya çıkmaktadır.[450].

Biyolojiye dair fiziksel açıklama iddiası olsa da yaratılış biliminin ya da görüşünün ortaya konulmasında detaylandırılmasında sınırlarının çizilmesinde biyolojik özelliklerin yorumlanmasında üzerinde ittifak edilmiş herkesin aynı şekilde anladığı ya da kabul ettiği bir yaratılış modelinden söz etmek pek mümkün gözükmemektedir.[451]

---

[449]Adem Tatlı, *Evrim ve Yaratılış* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2008), 274.
[450]"Creationism | Definitions, History, & Facts | Britannica".
[451]Jeffrey Koperski, "Creationism", *Science, Religion, and Society: An Encyclopedia of History, Culture, and Controversy*, (01 Ocak 2006), 6.

Her şeyden önce yaratılışı savunan farklı din mensupları kendi kutsal kitap ve inançlarına göre yaratılışla ilgili farklı yorumlar ve duruşlar sergilemektedirler.[452]

Hıristiyan din ve bilim adamları özellikle yüksek yapılı varlıkların aniden bir anda bütün karmaşıklığı ve olgunluğu ile mükemmeliyetiyle ortaya çıktığını savunurlar. Onlara göre yaratma kavramı daima aracısız bir şekilde kısa zaman içerisinde aniden olmalıdır.[453] Bu nedenle kademeli değişimi ya da tedrici gelişmeyi reddederler. Zira tedrici bir oluşum anlayışının yaratma mefhumuna tezat oluşturacağını düşünmektedirler. Başka bir ifadeyle yaratma kavramına verdikleri anlamdan dolayı türlerin birbirinden bağımsız birdenbire mucizevî şekilde ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bu türlerin bir kısmı zamanla hayat sahnesinden çekilmiş onların yerine yenileri gelmiştir. Bu da ancak Allah'ın ilahi takdiriyle olmaktadır.

Hıristiyan yaratılış görüşünün diğer bir iddiası ise ilk canlının meydana gelişi, evrenin ve yerkürenin yaşı ve Tufan Olayı ile ilgilidir. Tüm bu hususlar Hıristiyan kaynaklarında nasıl geçmişse bilimsel olarak da öyle gerçekleştiğine inanılmaktadır. Bilim her ne olursa olsun Yahudi ve Hıristiyan kutsal kaynaklarında ileri sürülen yaratılışa ait fikirlerle çelişmemelidir. O nedenle eğer bilim Tevrat ve İncil'deki yaratılışa matuf ayetlerle çelişirse o görüş reddedilmeli, bilimsel bir görüş olarak da kabul edilmemelidir.[454]

Yaratılışla ilgili bütün bu kabullerin dini gerekçeleri bulunmaktadır. Batı da ilk ortaya atıldığı dönemden günümüze kadarki tarihi süreçte Hıristiyan dünyasındaki evrime karşı dini kaynaklı reaksiyonun en önemli nedeni evrimin yukarıda işaret edilen konularda Hıristiyan dini metinleriyle uyumsuz olduğu düşüncesi gelmektedir. Evrim teorisine karşı kutsal kaynaklı bu reoksiyener tavrın ortaya çıkmasında ve yaratılış düşüncesinin küresel çapta desteklenmesinde Martin Luther'in (1483-1546) Tanrı'nın sözünün bütün insanların sözünden daha geçerli olduğu düşüncesini temele alan reformist hareketinden sonra ortaya çıkan Protestanlık mezhebine mensup olan[455] ve ABD'nin en etkili ve en büyük dini cemaati olarak görülen evanjeliklerin katkısı çok büyük olmuştur. ABD de çok etkili olan bu topluluk kutsal kitapta yazılanların

---

[452]Mustafa Alici, "İlahi Dinlerde Yaratılış- Evrim Tartışmaları", *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 6/14 (01 Ocak 2018), 529-545.
[453]Godfrey - Petto, *Yaratılış mı Evrim mi?*, 104.
[454]Morris, *Creation and the Modern Christian*, 232-236.
[455]Hakan Olgun, "Protestanlık", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları İlmî eserler serisi, 680 117 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2016), 121.

kesinlikle doğru olduğunu ve kutsal kitapla çelişen bu tür bilimsel teorilerin zamanla değişeceğini iddia etmektedir. Kutsal kitabın anlaşılıp yorumlanmasında büyük ölçüde literalist bir yaklaşımı benimseyen bu grup kutsal kitabın yorumlanmasına karşı çıkmaktadır.[456]

Darwinizm ve Marksizm ideolojilerinin etkisiyle kutsal kitaba yönelik itirazlarla birlikte evanjelizmin halk nazarındaki etkisi giderek azalsa da özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra eğitimden sağlığa uzanan ciddi bir kurumsallaşmayla birlikte halk üzerinde tekrar güçlü bir itibar kazandığı görülmektedir.[457] Bu elde edilen ekonomik güç ve toplumsal itibar sayesinde kutsal kitapla uyuşmayan teorilere karşı durulması gerektiği fikri daha güçlü savunulmaya başlandı. Karşı çıkılması gereken bilimsel teorilerin başında hiç şüphesiz evrim gelmekteydi. Çünkü bu teori Hıristiyan kutsal kitabına taban tabana zıt olarak algılanıyordu. Bu sebeple kutsal kitapla uyumlu ve evrime alternatif olabilecek bir açıklamaya ihtiyaç duyuldu. Buna da yaratılış bilimi adı verilerek evrime alternatif bilimsel bir görüş olarak sunma gayretine girildi.

Bunun için öncelikle bilimsel bir metotla bu düşüncelerin kabul görmesi toplumun evrime karşı ikna edilmesi için Yaratılış Araştırmaları Enstitüsü (Institute for Creation Research - ICR) adı altında 1972 yılında ABD 'de Henry Morris ile Timothy La Haye'nin öncülüğünde bir enstitü kuruldu. Kuruluş misyonlarını, Tevrat[458] ve İncil'de[459] geçen sözlerle Yaradan'ın varlığına işaret etmenin bir yolu olarak kökenlerin yaratılış modeline uygun olduğunu doğrulayan orijinal araştırmaları sürdürmek ve desteklemek olarak açıkladılar.[460] Bu enstitü Kitab-ı Mukaddes'te yazanları bilimsel olarak desteklendiği intibaını uyandırmak için içerisinde yaratılışın yedi günde gerçekleştiğini gösteren sunular, Nuh tufanını ve Nuh'un yaptırdığı gemide kaç hayvanın taşındığıyla ilgili hesaplamalar sunan bir müze kurmuştur.[461]

---

[456]Şinasi Gündüz, "Evangelizm (Evanjelikalizm)", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları İlmî eserler serisi, 680 117 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2016), 159.
[457]Gündüz, "Evangelizm (Evanjelikalizm)", 158.
[458]*Kitab-ı Mukaddes*, 2019, Çıkış, 20 :11.
[459]*Kitab-ı Mukaddes*, Koloseliler 1: 15-16.
[460]The Creation Research Society, "About CRS", *https://www.creationresearch.org* (Erişim 11 Mayıs 2021).
[461]Scott, "Evrimi Yok Etmek, Yaratılış Bilimini İcat Etmek", 235.

Kendilerini bilimsel yaratılışçı olarak tanımlayan bu grup ICR'ye üye olmak isteyenlerden aynı zamanda Yaratılışçılık Bilimi'nin temel görüşleri olarak ifade edilen aşağıdaki dört maddelik inanç şartlarını baştan kabul edip imzalaması istenmektedir.[462]

1. Tanrı'nın yazılı sözü olan Kutsal Kitap başından beri vahiy ürünü olduğu için, tüm iddiaları tarihsel ve bilimsel olarak doğrudur. İnanan için bu, Yaratılış'taki köken açıklamasının basit tarihsel olguların gerçeklere dayalı bir sunumu olduğu anlamına gelir.
2. İnsan dâhil tüm canlı türleri, Kutsal Kitab'ın Yaratılış bölümünde anlatılan Yaratılış Haftası sırasında doğrudan Tanrı'nın yaratıcı eylemleri tarafından yapılmıştır. Yaratılış Haftası'ndan bu yana meydana gelen biyolojik değişiklikler ne olursa olsun, yalnızca orijinal yaratılan türler içinde değişiklikleri kapsamaktadır.
3. Genesis'te anlatılan Nuh Tufanı (NoachianFlood) olarak anılan büyük sel, kapsamı ve etkisi bakımından dünya çapında gerçekleşen tarihi bir olaydır.
4. Bizler, İsa Mesih'i Rabbimiz ve Kurtarıcımız olarak kabul eden Hıristiyan bilim adamlarından ve kadınlarından oluşan bir organizasyonuz. Âdem ve Havva'nın bir erkek ve bir kadın olarak özel yaratılışı ve ardından günaha düşmeleri, tüm insanlık için bir Kurtarıcı'nın gerekliliğine olan inancımızın temelini oluşturur. Bu nedenle, kurtuluş ancak İsa Mesih'i Kurtarıcımız olarak kabul ederek sağlanabilir.[463]

Yaratılışçılık görüşünün İslam dünyasına yansımalarına baktığımızda aynı şekilde tüm türlerin birbirinden bağımsız mevcut halleriyle evrimleşmeden yaratıldığı kabul edilmektedir. Bu görüşü savunan Müslüman düşünürlere göre her bir tür önceki formlardan evrimleşmek yerine, şu anki mevcut haliyle özel olarak yaratılmışlardır. Yani yaratılış görüşünü savunan Müslümanlar evrim teorisini tamamen reddetmektedir.[464]Ayrıca yeryüzünde mevcut bütün yaşam formlarının bir anda

[462]The Creation Research Society, "Statement of Belief", *https://www.creationresearch.org* (Erişim 11 Mayıs 2021).
[463]The Creation Research Society, "Statement of Belief".
[464]Shoaib Ahmed Malik, "A Historical Introduction to Islam, Science, and Evolution: The Book Symposium on 'Islam and Evolution: Al-Ghazālī and the Modern Evolutionary Paradigm", *Theology and Science* 21/4 (02 Ekim 2023), 7.

yaratılmasının mümkün olduğu gibi süreç içerisinde tedrici bir sıralama esasına göre de yaratılmış olabileceği imkân dâhilinde değerlendirilmektedir.[465]

Türlerin nasıl yaratıldığı sorusuna gelince, her biyolojik türün ilk ataları mevcut doğal yasaların ötesinde başlangıçta çiftler halinde, Allah tarafından meydana getirildiği belirtilmektedir. Bu ilk bireyler, üreme yasalarına tabi olarak çoğalmış ve yeryüzüne dağılmışlardır. Canlı türleri ilk yaratıldıklarından itibaren zamanın akışı içerisinde çeşitli değişikliklere maruz kalmışlardır. Bu değişiklikler yaşadığı çevrenin etkilerine maruz kalmaları sonucu canlılarda adaptasyonlar meydana gelebilir. Bu durum ana karakteri değiştiren evrimsel bir süreçten ziyade, deney yoluyla doğrulanmış tür içi tali özelliklerdeki değişimler olarak görülmektedir. Yeni tür oluşturan evrimsel açıklamalar hem İslam'la hem de bilimle uyuşmadığı için karşı çıkılmaktadır.[466]

Müslüman düşünürlere göre mikro-evrim ihtimal dâhilindedir. Ancak makro-evrim olasılık dışındadır. İnsanların ten farklılığı, uzak doğuda yaşayan insanların gözlerinin çekik olması vs insan formunun imkânları dâhilindedir. Bu tür bir evrim mümkündür. Çünkü bu tür değişim makro evrim değildir; bu tek bir tür içindeki evrimdir. Her türün bir genişliği, bir aralığı, o türdeki belirli bir bireyden daha büyük bir gerçekliği vardır. Dolayısıyla, bir tür başka bir türe dönüşmeden, o türde başka özelliklere sahip başka bireyler ortaya çıkabilir ve hatta çevre koşullarına göre değişebilir. Bunda herhangi bir sakınca görülmemektedir.[467]

Makro evrime İslam düşüncesi açısından karşı çıkışta evrim teorisinin yaşamın ortaya çıkışı ve gelişmesinde maddi dünyadan başka hiçbir gerçekliğin olmadığı imasının ve kompleks canlıların daha düşük yaşam formlarından evrimleşerek geliştiği açıklamasının katkısı çok büyük olmuştur. Yani her şeyi natüralist ve maddi yapıya indirgeyerek açıklama potansiyelinden dolayı materyalist bir teoriye dönüşmüştür. Bu yaklaşım Müslümanların evrim teorisini kabulünde ciddi sorunlar oluşturmaktadır. Bu düşüncenin karşısında ise Allah'ın mutlak yaratma gücü kabul edilerek bu ilahî gücün canlı formları da dâhil olmak üzere her şeyi yaratabileceğini, onlara hayat vereceğini ve ayrıca insanlara ruh bahşedebileceğini kabul etmek daha emin bir yol olarak görülmektedir.[468]

---

[465]Kocaçalışkan, "Türler Arası Evrime Karşı Biyolojik Engeller", 2018, 717.
[466]Kocaçalışkan, "Türler Arası Evrime Karşı Biyolojik Engeller", 2018, 717-718.
[467]Malik, *Islam and Evolution*, 115.
[468]Malik, *Islam and Evolution*, 116.

Müslüman yaratılışçıların evrim düşüncesine karşı çıkmasının diğer bir sebebi ise Kur'an'da yeni bir tür oluşumuna götüren evrim fikrine dair hiçbir işaretin olmadığı inancıdır. Aşağıdaki ilgili ayetler insanın ortak atadan evrildiği iddiasını reddetmektedir.

Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretip yayan rabbinize itaatsizlikten sakının.

Adını anarak birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuz Allah'a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.[469]

O yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır. Sonra onun neslini önemsenmeyen bir suyun özünden yaratıp sürdürmüştür.[470]

Ayrıca bu yaklaşıma göre, bu ayetlerde Allah insanın yaratılışının diğer canlılardan farklı olduğunu haber vermektedir. İlgili ayetlerde geçen tek nefis (nefs-i vahide) ve eşinden maksat Hz. Âdem ve Hz. Havva'dır. "Nesluhu" ifadesinin de onların soyundan gelen diğer insanlara işaret ettiği açıktır. Başka türlü yoruma uygun değildir.[471]

Özellikle, Kur'an'da geçen Hz. Âdem'in yaratılış kıssasının[472]tevil edilmesinin doğru bulunmayarak lâfzî (hiçbir tevile gidilmeden) anlaşılmasının daha doğru olduğu savunulmaktadır. Yaratılışla ilgili kıssaların evrime paralel yorumlanmasının Kur'an'ın bütününe uymadığı ve Müslümanların son 1.400 yıldır yaygın olarak sahip oldukları anlayışa ters düştüğü için eleştirilmektedir.[473]

Yaratılışın nasıl olduğunu Kur'an-ı Kerim'e referans vererek açıklayan ve evrime bu nedenle karşı çıkan birçok düşünür ve akademisyen bulunmaktadır.[474] İnsanın ve özellikle Hz. Âdem'in nasıl yaratıldığına dair Kur'an bağlamında örnek bir değerlendirme konunun daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır.

---

[469]Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), en-Nisa 4/1.

[470]es-Secde 32/7-8.

[471]Zeki Keskin, "Ayetler Işığında İnsanın Yaratılışı", *Kur'an Işığında Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi* (I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018), 383-386.

[472]Özellikle Bakara Suresi 30-33 ayetler il Araf suresi 19. ayetlerde anlatılan kıssalar. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*.

[473]Malik, *Islam and Evolution*, 117.

[474]bkz. Ahmet Özdemir, "Kur'ân ve Bazı İslam Âlimleri Açısından Yaratılış ve Evrimci Görüş", *Bitlis İslamiyat Dergisi* 2/1 (15 Haziran 2020), 61-76; Abdülmecit Okçu, "Kur'ân ve Evrim açısından Canlıların Oluşumu", *EKEV Akademi Dergisi* 56 (2013), 155-173.

Bu konuyu Kur'an-ı Kerim bağlamında gündeme getirip değerlendirilenden Mehmet Okuyan insanın yaratılış süreci ile ilgili kaleme aldığı "*Kıssalar Ne Söyler Yaratılış ve Hz. Âdem"* adlı eserinde insanın birden bire değil bir süreçten geçirilerek yaratıldığını ileri sürmektedir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de bu yaratılış sürecinin elementer kökeni ve biyolojik/ embriyolojik süreçler olmak üzere iki temel aşamadan geçtiğini ifade eder. İnsanın canlı hale gelmeden önceki fiziki süreçler ifade etmek için elementer yaratılış süreci kavramını kullanır. Bu elementer süreç yedi aşamadan meydana gelmektedir. İnsanın yaratılışında elementer süreç geçildikten sonra bu sefer yedi aşamalı biyolojik canlılığa geçiş süreci başlamaktadır. Bu süreçlerin her bir aşaması Kur'an-ı Kerim'den ilgili ayetlerle açıklanmaktadır.[475]

İlgili eserinde Okuyan, Hz. Âdem'in yaratılışı ile ilgili dikkat çekici açıklamalarda bulunmaktadır. Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın aynı ortak kökeni paylaştığını ve Kur'an-ı Kerim'de geçen nefs-i vahide kavramının Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yaratıldığı ana madde olduğunu ifade etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Âdem'in, diğer peygamberlerin ve İmran soyunun seçildiğinden söz eden ayetlere atıfta bulunarak Hz. Âdem'in de seçildiği bu seçilmenin olması için de alternatif başka insanların var olması gerektiğini çıkarmaktadır. Burada Okuyan'a göre insan soyunun devamı konusunda tek bir anne babadan değil daha birçok insanın varlığından bahsetmek mümkündür. Ancak herhangi bir şekilde Kur'an-ı Kerim'in hiçbir yerinde yaratılışla ilgili evrimden veya ara türlerden kesinlikle söz edilmemektedir. İnsan ilk aşamadan itibaren zaten insan olarak yaratılmıştır.[476]

Burada evrime atıfta bulunulmasa da bu tür ayetlerin Hz. Âdem'le birlikte aynı anda başka insanların da var olabileceği şeklinde yorumlanması eleştirilmektedir. Bu tarz çıkarımlarım tevilden öte tüm kuralları yok sayan sembolik bir yorum biçimi olduğu ileri sürülmektedir. Yaratılışın evrim vasıtasıyla olabileceğini iddia etmenin bilimsel bir tavırdan öte bir itikat sapması olarak görülmektedir. Bu yaklaşıma göre yaratılış bir inanç meselesi olduğundan bir Müslüman kesinlikle evrimi savunmamalıdır. Kur'an ayetleri ve sahih hadisler bu konuda çok net ve açıktır. Eğer

---

[475]Mehmet Okuyan - Mehmet Okuyan, *Kıssalar Ne Söyler I: Yaratılış ve Hz. Âdem* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2018), 68-76; Ayrıca benzer bir değerlendirme için bkz. Cahit Karaalp, "Hz. Âdem'in Yaratılışı, İnsanlığın Çoğalması ve Diğer Yaratılış Meselelerinin Kur'ân Açısından Değerlendirilmesi", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (30 Mayıs 2021), 32-44.

[476]Okuyan - Okuyan, *Yaratılış ve Hz. Âdem*, 76-87.

evrim teorisinin ortak ata iddiası kabul edilirse Hz. Âdem peygamberin ve onun soyundan gelen diğer peygamberlerin hiçbir ahlaki özelliği olmayan bir hayvanın soyundan geldiği kabul edilmiş olacak ki bu hiçbir şekilde kabul edilemez.[477]

Ayrıca Kur'an'da açıkça beyan edilen Hazreti Âdem'in cennette yaratılıp daha sonra dünyaya gönderilmesi de evrim teorisini çürütmektedir. Çünkü evrim yeryüzünde geçirilmesi gereken bir süreçtir. Kur'an ayetleri açıkça Hz. Âdem'in topraktan eşi Hz. Havva'nın ise Hz. Âdem'in bir parçasından yaratıldığına (vücudunun herhangi bir yerinden) işaret etmektedir. Burada kadına yönelik bir hakaret ya da aşağılama anlamı çıkarılamayacağı düşünülmektedir. Çünkü Allah yaratmayı insan ve kadını bu şekilde yaratmayı murat etmiştir.[478]

Son dönemlerde yaratılış konusuna Türkiye'de akademik alanda ilginin giderek arttığını görmekteyiz. Bunun en somut örneklerinden biri son yıllarda düzenlenen Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongreleridir. Bilim adamları tarafından düzenlenen bu kongrelerde çok sayıda bilimsel tebliğ ve makaleler sunulmaktadır. Bu kongrelerin amacı yaratılış olgusunun sadece teolojik bir inanç olmayıp aynı zamanda bilimsel ve felsefi ilgiyi hak ettiğini vurgulamak, bunun için yaratılışa disiplinler arası külli bir bakış geliştirmek, bilimle inanç arasında bir köprü kurmak, evreni ve insanı anlamak için fiziğin yanında metafiziğin de gerekli olduğunu göstermek, İslam'ın bilimle uyumunu ortaya koymak ve nihayetinde evrim fikrinin bilimsel bir teori olmayıp ateizme hizmet eden felsefi bir iddia olduğunu bilimsel olarak ortaya koymak şeklinde özetlenebilir.[479]

Diğer Müslüman ülkelere bakıldığında oralarda da yaratılış düşüncesinin daha baskın olduğu söylenebilir. Son dönem bu konuyu gündeme getirip yaratılış görüşünüsavunanlar arasında isim zikretmek gerekirse Darussalam Üniversitesi'nden Şeyh Mabud, Kur'an'ı Kerim'in bitkiler, hayvanlar ve insanların aşamalı olmayan,

---

[477]Erkılıç, "Evrimsiz Yaratılışının Delilleri", 159-169.

[478]Erkılıç, "Evrimsiz Yaratılışının Delilleri", 159,169.

[479]Tatlı vd., *I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri*; "'VIII. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi' sonuç bildirgesi açıklandı!", *üha*, (2024); Güllüce, "Kur'an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi"; "Yaratılış Kongresi" (Erişim 08 Aralık 2024); Fatih Satıl, "Bitkilerde Su İletim Borularındaki Tasarımın Yaratılış Ve Evrim Açısından Değerlendirilmesi", *Bölüm I Müsbet Bilimler Işığında Yaratılış Gerçeği*İ, ed. Âdem Tatlı vd. (I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018); İsmail Kocaçalışkan, "Türler Arası Evrime Karşı Biyolojik Engeller", *Evrimci Görüşün Sorgulanması*, ed. Veysel Güllüce vd. (I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018); Adem Tatlı, "Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi"nden Beklenenler", *I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri*, ed. Adem Tatlı vd. (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018).

kendine özgü yaratılışları olduğunu belirttiğini ileri sürmektedir. Mabud, Kur'an'da evrime atıfta bulunan hiçbir ayet olmadığını, bundan dolayı tüm canlı türlerinin birbirinden bağımsız ayrı ayrı yaratıldığını iddia etmektedir. Ayrıca, hayvanların ve insanların evrimleşmediğini, bunun yerine mucizevî bir şekilde yaratıldığını savunmaktadır. Şamlı meşhur âlim Muhammed Sa'îd Ramaḍân el-Būṭî (1929-2013) ise evrimi hem naslar açısından hem de bilimsel açıdan değerlendirmiş, insanın değerini ve asaletini vurgulayan ayetlere dayanarak, insanın evrimsel süreçlerin sonucu olamayacağını savunmuştur. Din ve modern bilim arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda kitap yazan Muhammed Şihabuddin Nadvi (1931-2002) ise evrimi bir efsane olarak tanımlayarak bunun gizli bir Siyonist gündemin parçası olduğunu ileri sürmüştür. Nadvi, Hz. Âdem'in tarihsel bir olgu olduğunu ve Kur'an'ın bunu açıkça ifade ettiğini belirterek, Hz. Âdem'in yaratılışının yorumlanmasının, İslam'daki diğer peygamberlerin de efsanevi olarak yorumlanmasına yol açabileceği endişesini dile getirmiştir.[480]

Buraya kadar görüleceği üzere İslam âlimlerinin evrim teorisi eleştirilerinde bilimsel, felsefi, teolojik, hermonotik ve sosyo-politik birçok neden bulunmaktadır. Her düşünür farklı disiplinlerden konuya yaklaşmışlar eleştirilerin seviyesini yaratma düşüncesine meydan okuma düzeyine göre şekillendirmişlerdir. Ancak şunu hemen belirtmeliyiz ki Hıristiyan kutsal kitaplarında yaratılışla ilgili bilgilerin bazı Hıristiyanlar tarafından literal olarak okunması ve kabul görmesi, eldeki mevcut bilimsel veriler açısından ciddi eleştirilere maruz kalmaktadır. Hıristiyanlık kaynaklı yaratılış anlayışını öne sürenlere karşı yükselen itirazların Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarına dayanan yaratılış anlayışına yönelik olduğunun fark edilmesi gerekmektedir. Çünkü Hıristiyan düşünce geleneğine baktığımızda, Hıristiyanların çoğunun İncil'de geçen varlığa ve insanın yaratılışının kökenine dair açıklamaları gerçek tarihi olayların bire bir kaydı olarak anlaşıldığını ortaya koymaktadır.[481] Bu nedenle Müslümanların, Yahudi ve Hıristiyanların kutsal kitap kaynaklı kendi teolojik yüklerini İslam dininin üzerine bindirmemeleri önemlidir. İslam dininin ana kaynağı olması dolayısıyla yaratılışa ait inançla uyumlu bir görüş ortaya konulacaksa temele alınması gereken asıl kaynak da Kur'an olmalıdır.

---

[480]Malik, *Islam and Evolution*, 115-120.

[481]Denis O. Lamoureux, "Evolutionary Creation: Moving Beyond the Evolution Versus Creation Debate", *Christian Higher Education* 9/1 (2009), 34.

İslam Dini'nin ve Kur'an-ı Kerim'in yaratılışa bakışını diğer dinlerden ayrı değerlendirmek ve incelemek durumundayız. Yahudi ve Hıristiyan din ve bilim adamlarının evrim teorisine karşı kendi kutsal kaynaklarını savunmak üzere geliştirdikleri argümanları Kur'an-ı Kerim ve İslam düşünce süzgecinden geçirmeden kabul edildiğinde hem bilimsel hem de teolojik olarak gereksiz bir zorluk İslam dünyasına taşınmış olmaktadır.

Yaratılışçılık bilimi ve evrim teorisi üzerine yapılan bu tartışmalardan sonra özellikle evrenin ve dünyanın yaşı konusunu merkeze alan "Genç Dünya Yaratılışçılığı" ve evrendeki karmaşıklık ve düzenin tesadüflerle açıklanamayacağını, bunun yerine bilinçli bir güç tarafından tasarlandığını savun "Bilinçli Tasarım Görüşü"ne değinilecektir. Bu görüşlerin temel argümanları, yaratılışçı yaklaşımlar bağlamında değerlendirilecek ve bu yaklaşımların temel görüşleri incelenecektir.

3.1.1. Genç Dünya Yaratılışçılığı

Özellikle "Genç Dünya Yaratılışçılığı" olarak adlandırılan bir anlayış (*young earth creationism)*, antik çağlardan on dokuzuncu yüzyıla kadar Yahudi ve Hıristiyanlar arasında kahir ekseriyetin görüşünü yansıtmaktaydı. O döneme kadar hâkim bilimsel anlayışın ve evrenle ilgili teorilerin yaslandığı çok az bilimsel kanıt olduğundan, evrenin ve canlılığın oluşumu ve kökeniyle ilgili mevcut kaynaklar Kutsal Kitaplar ve geleneklerdi. Bu nedenle Tevrat'ın yaratılış kitabı dünyanın öncesi ve erken dönem tarihinin gerçek bir belgesi olarak kabul edilmesi gerektiğine inanılıyordu. Buna göre yaratılış haftası mevcut takvimin bir haftası olarak düşünülmekteydi. Bu da bir birini takip eden 24 saatlik dönemlerin toplamı altı takvim gününe denk gelmekteydi. Eski Ahit soy kütüklerindeki boşluklar da hesaba katıldığında, evrenin 10.000 ila 20.000 yıl önce yaratıldığına kesin gözüyle bakılıyordu. Ayrıca Nuh tufanının dünya çapında gerçekleştiği, bulunan fosil kayıtları ve jeolojik verilerin bu tufanın küresel çapta gerçekleştiği yönünde anlaşılması gerektiği savunulmaktaydı.[482]

Bu tür net tarihli yorumlar, kutsal kitabın herhangi bir metafor veya sembolizm içermeyen basit ve herkes tarafından anlaşılabilir bir açıklaması olarak görülmekteydi.

[482]Koperski, "Creationism", 3-4.

Her günün uzunluğu (yôm), İncil'in başka yerlerinde bulunan herhangi bir günün uzunluğuyla aynı kabul edilmektedir.[483]

İnsanın ortaya çıkışı ve sonuyla ilgili (kıyamet) çok dikkat çekici bilgiler verilmektedir. Ülkemizde yaratılış konusunun anlaşılması ve yaygınlaşmasında büyük emek veren Biyoloji Profesörü Âdem Tatlı, Hz. Âdem (a.s.) ve Hz. Havva'nın yeryüzüne ne zaman gelip aile kurdukları ne kadar ömür sürdükleri ile ilgili klasik İslam kaynaklarında geçen bilgileri paylaşarak onların 930 veya 1.000 sene yaşadıklarını, iki kişi ile başlayan insanlık serüvenin o dönemde tahminen 40.000 civarına ulaştığını bildirmektedir.[484] Hz. Âdem'(as) den kıyamete kadar İnsanlığın yeryüzündeki toplam kalma süresiyle ilgili de Peygamberimizin bir hadisinden naklen 7.000 yıl olarak hesap etmektedir.[485] İnsanlığın yeryüzündeki yaşamına ait bu tarihlendirmeyi daha detaylı olarak şöyle ifade etmektedir:

> ….insanlık tarihinin 7 bin sene olduğu farz edilirse, Milattan sonra yaklaşık 2150 yıl, Milattan önce ise 4850 yıla kadar uzandığı söylenebilir. Buradan, Hz. Âdem'in Milattan yaklaşık 4850 yıl önce yeryüzüne gönderildiği anlaşılıyor. Bir hadiste Hz. Âdem'in 940 sene yaşadığı belirtilir. Yazının icadı, Milattan önce 4000 seneye kadar geriye götürülebildiğine göre, Hz. Âdem'le, yani ilk insanla yazı başlamış olmalıdır.[486]

Bu hesaplamalarda yer alan dünyanın yaşının ve insanlığın atası olan Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yeryüzüne gönderildiği 7–8 bin yıl öncesine dayanan tarihin, tarih bilimi tarafından teyit edildiğini ifade etmektedir. Bu sebeple, Darwin'in evrim görüşünün geçerli olamayacağı değerlendirmesini yapmaktadır.[487]

Hıristiyanlar da özellikle ortaçağ boyunca dünyanın çok kısa ve değişmez bir geçmişi olduğuna inanıyorlardı. Bu görüşün oluşmasında Aristo felsefesiyle uyumlu bir şekilde Kutsal Kitapta yer alan ifadelerin literal okunmasının etkisi olduğu bilinmektedir. Ancak evrenin ve dünyanın yaşı ile ilgili 1800'lü yıllardan itibaren önemli bilimsel gelişmeler yaşanmaya başladı. Özellikle Jeoloji ayrı bir bilim olarak ortaya çıkmaya başlayınca, orta Fransa'daki sönmüş yanardağlar ve jeolojik katmanlardaki fosiller arasındaki tutarlı düzen dâhil olmak üzere beklenmedik veriler

---

[483]Koperski, "Creationism", 3-4.

[484]Türkiye'de ilki 2017 de başlayan ve 2023 de 6.sı düzenlenen Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi düzenlenmektedir. Âdem Tatlı vd. (ed.), *I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018).

[485]Âdem Tatlı, "İlk İnsanın Yaratılışından İtibaren Geçen Zaman Ne Kadardır?", *III. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Bildiriler Kitabı* (III. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi, Iğdır: Iğdır Üniversitesi Yayınları, 2019), 19-20.

[486]Tatlı, "İlk İnsanın Yaratılışı", 23.

[487]Tatlı, "İlk İnsanın Yaratılışı", 26.

gelmeye başladı.[488] Bu veriler o zamana kadar genel kabul gören genç dünya anlayışına karşı şüphe oluşmasına neden oldu. İlerleyen dönemde modern jeolojinin bulgularıyla dünyanın çok yaşlı olduğunun ortaya çıkması ve nesli tükenmiş hayvan fosillerinin bulunmasıyla dünyada mevcut canlıların ilk yaratılıştan beri değişmemiş olduğuna olan inanç da sorgulanmaya başlandı.[489] Bütün bu gelişmelerden sonra genç dünya yaratılışçılığı görüşü bilimsel zeminini kaybetmeye başladı.

Evrenin ve dünyanın yaşı ile ilgili ortaya çıkan bilimsel hesaplamalar neticesinde, klasik yaratılışçılıktan farklı olarak doğrudan kutsal kitaplara referans vermeden biyolojik ve matematik argümanlarla desteklenen yeni bir yaratılış görüşü ortaya çıkmıştır. Bilinçli tasarım adı verilen bu yaklaşım bilimsel bir teori olmaktan ziyade felsefi veya dini bir görüş olarak görüldüğünden bilim adamları arasında geniş kabul görmemiştir. Bu yaklaşımı da açıklamak konumuzun bütünlüğü açısından faydalı olacaktır.

3.1.2. Bilinçli Tasarım Görüşü

Son dönemde ortaya çıkan yaratılışla uyumlu "Bilinçli Tasarım" (Intelligent Design) adı verilen bir açıklama da 1990'lı yıllarda Biyokimya Profesörü Michael J. Behe'nin önderliğinde bir grup Amerikalı bilim adamı tarafından ortaya atılmıştır. Behe, Darwin'in yaşadığı dönemde canlı hücrelerinin içeriğinin tam olarak bilinmediği için bir "kara kutu" olarak düşünüldüğünü ancak hücreyle ilgili detaylar bilindikçe burada çok kompleks bir tasarım görüldüğünü ifade etmiştir.[490]

Böyle bir karmaşık yapının bilinçsiz mekanizmalar olan doğal seçilim ve mutasyonla oluşmasının imkânsız olduğunu savunmuştur. Behe böyle karmaşık yapıların ancak üstün bir akıl tarafından bilinçli bir şekilde tasarlanabileceği sonucunu çıkarmıştır. Bir resmi veya yazıyı gördüğümüzde ressâmı ya da yazarını tanımasak da bu eserlerin tasarlandığı hakkındaki kanaatimizde hiçbir değişiklik olmayacağından ona göre tasarım hakkındaki kanaatimiz, tasarımcının kim olduğuyla ilgili kanaatimizden

[488]Koperski, "Creationism", 3-4.
[489]Ernst Mayr, *Biyoloji Budur: Canlı Dünyanın Bilimi*, çev. Afife İzbırak (Ankara: TÜBİTAK, 2008), 254-255.
[490]Behe, *Darwin's Black Box*, 193.

daha güçlüdür.[491] Bu nedenle tasarım kavramı bilimin bizzat içerisinde olmasına rağmen tasarımcının kim olduğu sorusunun cevabı bilimin dışındadır.[492]

Akıllı tasarım teorisi, evrenin ve canlıların belirli özelliklerinin, doğal seçilim gibi yönlendirilmemiş tesadüfî bir süreçle değil, bilinçli bir sebeple en iyi şekilde açıklanabileceğini savunmaktadır. Bu görüşü savunan bilim adamları bu sonuca bilimden gelen verileri kullanarak vardıkları "Akıllı Tasarım" görüşü canlılığın oluşumuna dair bilimsel bir teori olarak görülmektedir.

Akıllı tasarıma dair ileri sürülen bilimsel destek, Fizik ve Kozmoloji, Biyoloji ve Yaşamın Kökeni olmak üzere üç ana alandan gelmektedir.[493]Fizik ve kimya yasalarının yeryüzünde yaşama imkân tanıyacak şekilde hassas dengesi ve ince ayarı, doğadaki son derece yüksek bilinçli tasarım örneği olarak kabul edilmektedir. Kozmologlar, yaşama uygun bir evrenin tesadüfen ortaya çıkma olasılığının 10 $^{10x123'te}$ birden az olduğunu hesaplamaktadırlar. Böyle bir oran, ardından gelen 123 sıfır ile ifade edilen, 10'un 10 üzeri gibi muazzam bir büyüklüğü temsil etmektedir. Evrenin yasaları, bu tür olağanüstü bir karmaşıklığın oluşmasını, ihtimaller dâhilinde neredeyse imkânsız olarak değerlendirmektedir. Ancak aynı yasalar, yaşamın yeryüzünde gelişebilmesi için gereken hassas dengeyi de son derece kesin bir şekilde düzenlemiştir. Bu hassas düzen, evrenin işleyişindeki tutarlılık ve ince ayarın ne denli hayranlık uyandırıcı olduğunu gözler önüne sermektedir. Kozmolog Fred Hoyle'un gözlemlediği gibi, *"gerçeklerin sağduyulu bir şekilde yorumlanması, süper zekânın kimya ve biyolojinin yanı sıra fizikle de oyun oynadığını göstermektedir."*[494]Mesele şu ki, evrende yaşamın ortaya çıkabilmesi için, organizmalar her ne şekilde olursa olsun, evrendeki sabitelerin ve ölçülerin bir şekilde ince ayarlanmış olmasını gerektirmektedir. Böyle bir ince ayarın yokluğunda, yaşamın evrimleşebileceği gezegenlerden bahsetmek bir yana, maddenin ya da kimyanın bile var olamayacağı bilinmektedir. Evrenin bu ince ayarının ne fiziksel zorunluluktan ne de tesadüften kaynaklanması makul görünmektedir. Bundan dolayı

---

[491]Behe, *Darwin's Black Box*, 196.

[492]Ali Gören, "Yaşamın Kökeni Hakkında Yeni Bir Yaklaşım :Bilinçli Tasarım", *TÜBİTAK Popüler Bilim Yayınları* 408 (Kasım 2001), 44-45.

[493]1991 yılında ABD de kurulan Discovery Institute adlı bir kuruluş bulunmaktadır. Bu kuruluş akıllı tasarım görüşünü yaygınlaştırmak ve bu alanda çalışmalar yapmak için fizik, astronomi, kimya, moleküler ve hücresel biyoloji, biyokimya, mikrobiyoloji gibi alanlarda dünyanın saygın üniversitelerinde çalışan 40 bilim adamı ve akademisyenden oluşan üyesi bulunmaktadır. Bu bilim adamları akıllı tasarım görüşüyle ilgili bilimsel yayınlar ve araştırmalar yapmaktadır.(https://www.discovery.org/about/contact/) "Discovery Institute" (15 Haziran 2024).

[494]https://www.discovery.org/a/9761/"Discovery Institute" (15 Haziran 2024).

biyolojideki çalışmalar indirgenemez karmaşıklığı gösterdiği için bu tür yaşam formlarının tasarımdan kaynaklandığı sonucuna varılmaktadır.[495]

Canlılığın oluşumuna dair ileri sürülen Akıllı Tasarım görüşü, diğer yaratılışçı görüşlere göre nispeten daha geç ortaya çıkmıştır. Çünkü biyoloji ve canlılıkla ilgili araştırmalar bilimsel seviye açısından Avrupa'da o zamana kadar pek iç açıcı değildi. Hayatı oluşturan fonksiyonlar ve yaşama dair izler genellikle hayvanların ya da organizmaların dış görünümlerinde ve organlarında aranmaktaydı. Mikroskopların icadından önce hayvanların oldukça basit canlılar oldukları ve böceklerin iç organlarının olmadığı düşünülüyordu. Hatta bazı böceklerin yiyecek artıklarından oluştuğu iddia edilmekteydi. Ancak biyoloji bilimi geliştikçe ve yapılan deneyler arttıkça yemek artıklarının ya da bozulmuş gıdaların herhangi bir organizma meydana getiremeyeceği ortaya çıkmış oldu. Ayrıca Darwin'in döneminde yaşamın moleküler düzeyi çok fazla açığa çıkmamıştı. Çünkü hayvan ve bitkilerin yapıları karşısında hayran kalan ve bunları oluşturan sistemleri ve bu sistemlerin işlevlerini merak edip incelemeye çalışan bilim adamları bunları inceleyecek ve gözlem yapacak mikroskop gibi teknolojik araçlardan yoksundu. Bu nedenle hiç kimse mevcut canlıların işlevlerinin en açık yönlerini bile izah edemiyorlardı.[496]

Biyokimya Profesörü Michael J. Behe anılan sebeplerle canlılığın asıl gerçekleştiği moleküler düzeyin ve yasam fonksiyonlarının kaynağı olan hücrelerin yapısının bilinmediği için bu yapı (hücre) Darwin ve çağdaşı bilim adamları tarafından kara kutu olarak görüldüğünü aktarmaktadır.[497] Darwin'in evrim teorisine yönelik ana itiraz notlarından birisi de buradan kaynaklanmaktadır. O bir biyokimyacı olarak yaşamı oluşturan, canlılığı meydana getiren parçaların gözle idrak edilemeyecek kadar küçük olduğunu, yaşamın hayvanların dış görünümünde ve organlarında değil o organları da oluşturan daha alt seviyede yani moleküler düzeyde bir açıklamaya ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştü.[498]

Yaşamın temellerini inceleyen bir bilim dalı olan biyokimyanın gelişmesi ile dokular, hücre, bağışıklık sistemi, sindirim sistemi ve fotosentez gibi birçok işlemin

---

[495]William Lane Craig, "Theistic Critiques of Atheism", *The Cambridge Companion to Atheism*, ed. Michael Martin, Cambridge companions to philosophy (New York: Cambridge University Press, 2007), 80-82.
[496]Behe, *Darwin's Black Box*, 32.
[497]Behe, *Darwin's Black Box*, 9.
[498]Behe, *Darwin's Black Box*, 4.

kimyasal reaksiyonlarla ve moleküler düzeyde gerçekleştiği ortaya konulmuştur.[499] Behe kitabında Darwin'in evrim teorisini canlıların dış görünüşlerini açıklamada başarılı olabileceğini ama yaşamın başlangıcı konusunda çok da fazla açıklama yeteneğinin olmadığını ileri sürdü. Behe XXI. yy da bilim adamlarının ışık mikroskobunu kullanarak hücrenin karmaşıklığını gördüklerinde yaşadıkları heyecana vurgu yaparak hücre içerisindeki açığa çıkan muazzam karmaşıklığın evrimleşme basamaklarıyla açıklanamayacağını gündeme getirdi.[500]

Behe'nin burada yapmaya çalıştığı şey canlılığa dair dış görünüş ve organlardan ziyade organları oluşturan moleküler seviyedeki canlılığın biyokimyasında ortaya çıkan fonksiyonların karmaşık yapısının ancak bir tasarımcıyla açıklanabileceğini öne sürerek akıllı tasarım adını verdiği yeni bir kavram geliştirdi. Çünkü Behe'ye göre bir sistemin tasarlanıp tasarlanmadığı, sistemin kendisi incelenerek anlaşılabilir. [501]

Akıllı Tasarım görüşünü savunanların başında gelen Behe ilgili kitabında Darwin'in evrim mekanizması yoluyla açıklanmasının mümkün olmadığını ileri sürdüğü bilinçli tasarıma götüren bu kompleks sistemlere dair birçok örnek vermektedir. Bunların en bilinenleri arasında insan gözünün anatomisi, bakterinin kamçısı (flagella), bombardıman böceği, biyokimyasal düzenek, DNA replikasyonunda görev yapan enzimler, retina hücrelerindeki karmaşıklık, tek yönlü ve daimi nefes akışını sağlayan özgün kuş akciğerlerini sayabiliriz.[502]

Darwin gözün oluşumunu evrimin doğal seleksiyon mekanizması yoluyla izah edilmesinin zorluğunun farkındaydı. Türlerin Kökeni adlı kitabında bu konuyla ilgili bir bölüm açarak son derece kusursuz yetkinlikte ve karmaşıklıktaki organlar ismini vermiştir. Burada teorisinin nasıl yanlışlaşacağını göstermiştir. Eğer bir birini takip eden çok sayıda küçük adımlarla aşamalı değişikliklerle oluşamayacak kompleks bir organın varlığı gösterilebilirse ancak o zaman teorisinin kesinlikle çökeceğini söylemişti.[503] Ama böyle bir durumun olmadığını iddia etmişti. Darwin'in fikrine göre Evrim böyle karmaşık organları tek bir aşamada veya birkaç aşamada oluşturması mümkün değildi

[499]Behe, *Darwin's Black Box*, 160.
[500]Behe, *Darwin's Black Box*, 9-10.
[501]Behe, *Darwin's Black Box*, 196.
[502]Behe, *Darwin's Black Box*, 187-330.
[503]Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Öner Ünalan (Ankara: Özyurt Matbaası, 1976), 216.

ama Darwin bu tarz yeniliklerin çok uzun bir süreçte nesiller boyunca çok küçük sıçramalarla oluşabileceğini öne sürdü.[504]

Ancak insan gözünün zamanla, aşama aşama gelişmiş olması Behe'ye göre imkânsız görünmektedir. Çünkü göz gibi organlarda pek çok karmaşık özelliklerin birbiriyle bağlantısı vardır ve bu aşama aşama oluşması fikri ile çelişmektedir. Bu nedenle Behe William Paley'in geliştirdiği tasarıma dair saat analojisini daha da derinleştirerek canlılıktaki tasarıma dair fikirleri güçlendirmiştir. Behe, William Paley'in ortaya attığı saat analojisinde saatten önce onu oluşturan cam, metal gibi aksamlarının daha derin bir izahının yapılması gerektiğini göstermeye çalışmaktadır.

Modern dönemde evrimle ilgili ciddi bilimsel çalışmaları olan bazı önemli bilim adamları bazı karmaşık yapıların ve organların oluşumunda ileri sürülen Behe'nin işaret ettiği aşamalılık izahının sorunlu olduğunun farkına varmışlardı. Bu bilim adamlarından Niles Eldredge ve Stephen Jay Gould, Darwin'in türlerin değişimi için ileri sürdüğü çok uzun zaman dilimini kapsayan kademeli değişim fikrine, fosil kayıtlarının bunu desteklemediği gerekçesiyle şüpheyle yaklaşmışlardır. Hızlı ve büyük çaplı değişimlerin açıklanması konusunda doğal seleksiyonun yeterli olmadığını ileri sürerek *Noktalanmış Denge (Punctuated Equilibrium)* adını verdikleri yeni bir teori geliştirmişlerdir. Bu bilim adamları türlerdeki değişimin kademeli ve çok uzun zaman diliminde değil, ani ve yıkıcı bir şekilde gerçekleştiğini öne sürdüler. Bu teoriye göre yeryüzünde bir denge durumu devam ederken yok olma gibi çok büyük bir değişiklik gerçekleştiğinde yeni bir denge durumu oluşuyor. Aniden ortaya çıkan bu yeni dengeye uyum sağlayan türler hayatta kalırken uyum sağlayamayan türler yok oluyor. Bu hem göz ve DNA gibi kompleks yapıların oluşumunu açıklıyor hem de uzun süren denge durumunun ani değişimlerle kesintiye uğradığını izah etmek için uygun bir açıklama sağlıyordu.[505]

Akıllı tasarımı destekleyen diğer bir argüman ise birbiriyle uyumlu ve birbirlerine sıkı sıkıya bağlı ilişkilere sahip parçaları olan ve her bir parçanın fonksiyonunu yerine getirebilmesi için diğer parçaların da aynı anda hazır ve çalışır halde bulunması gereken sistemlerin varlığına dayanmaktadır. Eksiltilemez ya da indirgenemez karmaşıklık (Irreducible Complexity) adını verdikleri bu organlarda herhangi bir parçanın devreden çıkarılması organizmanın ya da ilgili organın işlevinin tamamen yitirilmesine sebep

[504]Darwin, *Türlerin Kökeni*, 216-217.
[505]Stephen Jay Gould, *Punctuated Equilibrium* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2007), 39-57.

olacaktır. Böyle eksiltilemez karmaşıklıktaki sistemlerin küçük ilerlemelerle ilkelden gelişmişe doğru değişimler ile meydana gelmesi mümkün görülmemektedir. Çünkü sistemde bir parça eksik olursa o sistemin fonksiyonun devam etmesi mümkün değildir. Evrim Teorisi'nin ana mekanizması olan doğal seleksiyonun bu tür karmaşık sistemlerin oluşumunda yeterli bir açıklama olamayacağı ileri sürülmektedir. Doğal seçilim mekanizmasının ancak daha önce çalışır halde olan bir sistem olduğunda devreye girip harekete geçeceği iddia edilmektedir. Şayet biyolojik sistem süreç içerisinde yavaş yavaş gelişemiyor ve işlevini yerine getiremiyorsa o zaman bütün sistem olarak meydana gelmiş olması gerekmektedir. Bu durumda doğal seleksiyonun bir anlamı da olmayacaktır.[506] Bundan dolayı bu tür karmaşık biyolojik sistemler Darwinci evrime karşı bir meydan okuma olarak görülmektedir.

Biyoloji alanındaki çalışmalar derinleştikçe bir yaşam formunu oluşturan parçaların karmaşıklığının daha da anlaşılacağı ve canlıların aşamalı yoldan oluşma ihtimalinin tamamen ortadan kalkacağından Darwin'in evrim teorisinin canlılığı açıklamasına dair güvenin azalacağını düşünmektedirler.

Burada canlıları oluşturan moleküler düzeydeki işlevselliğin ve organizmaların fonksiyonlarındaki indirgenemez karmaşıklığın açıklamasında kontrolsüz, tesadüfe bağlı doğal etkiler ile Paley'in ortaya attığı tasarım görüşü arasında bir seçim yapmak gerekirse evrende ve canlılıkta akıllı bir tasarım olduğunu öne sürmek çok daha makul bir açıklama olmaktadır.[507] Daha açık bir örnek vermek gerekirse bir ormanda bir heykele rastladığınızda, bu heykelin doğal faktörler tarafından oluşmuş olma ihtimalinin son derece düşük olduğu sonucuna varırsınız. Bu nedenle, heykelin bir tasarım ürünü olduğu çıkarımına ulaşırsınız. Bilinçli tasarım savunucuları, canlıların karmaşık mekanizmalarının, bir ormanda bulunan heykelden çok daha belirgin bir şekilde "tasarım kanıtı" sunduğunu öne sürmekte ve canlı organizmaların karmaşıklığı ve düzeni, bilinçli bir tasarımcının varlığına işaret etmektedir.[508]

Evrim teorisine alternatif bir açıklama olarak sunulan yaratılış görüşü ya da yaratılış bilimi yakından incelendiğinde hayatın başlangıcı, bitki ve hayvanların oluşumuna dair kapsamlı bir bilimsel görüş ortaya koyamadığı görülmektedir. Varlığın oluşumuna dair doğal süreçlerin izahından ziyade felsefi ya da teolojik bir tavır olarak

---

[506]Behe, *Darwin's Black Box*, 39.
[507]Behe, *Darwin's Black Box*, 218.
[508]Gören, "Yaşamın Kökeni Hakkında Yeni Bir Yaklaşım :Bilinçli Tasarım", 44.

değerlendirmek daha doğru olabilir. O nedenle yaratılış konusunda çalışmalarıyla bilinen akademisyenlerinden Âdem Tatlı'nın ifadesiyle evrim teorisinin alternatifi yaratılışçılık değildir.[509] Canlı ya da cansız varlığın oluşumuna dair evrim veya başka herhangi bir teori ancak Allah'ın nasıl yarattığının bir cevabı olabilir. Yaratma Allah'a nispet edildiğinde en üst çatı kavramdır. Allah'ın yaratması tek bir şekilde değildir. O bir şeyi yoktan var ederek, önceden bir örneği olmadan bir şeyi yarattığı gibi (ibdâ) kendi yarattığı örneğe uygun olarak eşyaya yapı kazandırarak (inşâ) ve "yaratılması istenen şeyin ölçülerin imkân ve kabiliyetlerini belirleyerek (takdir), bir şeyden başka bir şey oluşturmak her bir varlığa özel bir sûret vermek, başka varlıklardan ayırt edilmesini sağlayan bir yapı kazandırmak" (vücud) suretiyle de yaratabilir. [510]

Konuyu İslam açısından değerlendirdiğimizde evanjelik grupların savunduğu yaratılış öğretisi her ne kadar adına yaratılış bilimi dense de Kur'an'ın yaratılış anlayışıyla birebir örtüşmemektedir. Sırf dini bir karakter taşıdığı için Kutsal kitaba dayalı bu iddiaları savunmak ve evrim teorilerine karşı tavır almak ateist düşünürlerin de desteklediği bir yaklaşım olup İslam'ın anlaşılmasına zarar vereceği düşüncesindeyiz.

Kur'an, Allah'ın tüm varlığı hem yoktan hem de evrenin işleyişine koyduğu kanunlar vasıtasıyla var olanlardan yarattığını insana hatırlatmaktadır. Ancak bu yaratmanın nasıl bir süreçte gerçekleştiğinden ayrıntılı bir şekilde bahsetmemektedir. Bu konuyu insanların merakına ve bilmenin yöntemi olan insan aklı ve zekâsının ürünü olarak ortaya çıkan bilimin araştırma sahasına bırakılmıştır.[511] Konumuz açısından Ankebût suresinde geçen ayetler bu duruma işaret etmektedir:

> *Peki, onlar, Allah'ın yaratmayı nasıl başlattığını, sonra onu ardı ardına sürdürdüğünü görmezler mi? Kuşkusuz bu, Allah için kolaydır. (Resulüm!) De ki: "Yeryüzünde gezip dolaşın ve Allah'ın ilk yaratılışı nasıl başlatıp devam ettirdiğini görün. Allah, daha sonra ikinci hayatı da işte böyle gerçekleştirecektir; Allah her şeye kâdirdir.*[512]

Bu ayetler insana varlığı, yaşamı ve oluşu başlatanın da devam ettirenin de Allah olduğunu hatırlatır. Bu hakikatin *"... görmezler mi?"* şeklinde soru işaretiyle ifade edilmesi insanın hayatın başlangıcı konusundaki merakının duyuları vasıtasıyla yeryüzünde gözlem yaparak ve zihin melekesini kullanarak giderilebileceğine açık bir

---

[509]Adem Tatlı, "Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi"nden Beklenenler", *I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri*, ed. Adem Tatlı vd. (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018), 54.

[510]Mustafa Çağrıcı, "Yaratma", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 13 Nisan 2021).

[511]Namık Kemâl Okumuş, "Gençliğin Ateizmle İmtihanı ya da Bizi Bu Sorular Mahvetti Serzenişi", *İslâm Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, ed. Cemalettin Erdemci vd. (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 141.

[512]*Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), Ankebut 29/ 19-20.

şekilde işaret etmektedir.[513] Bu bakımdan evrim teorisine karşı tepkisel tavırlar geliştirmek yerine tabiat ve canlı türleri üzerinde bilimsel araştırmalar yapmak daha isabetli bir yol olabilir.

Şunu da ifa edelim ki eğer evrim karşı çıkılması gereken bir kuram olarak düşünülüyorsa ve buna alternatif üretilecekse sırf Kur'an'ın literal ifadelerinden yola çıkıp bilimsel hakikat üretme yönteminden sakınılması gerekmektedir. Canlılıkla ilgili alternatif teoriler ancak Kur'an-ı Kerim ayetlerinin işaret ettiği şekilde Müslüman bilim adamları tarafından canlıların bilimsel yöntemler vasıtasıyla incelenmesiyle mümkün olabilir.

Bilinçli tasarım görüşü, bilimsel ve felsefi bir yaklaşımı birleştirmeyi amaçlasa da, bu yaklaşımın tasarımcıyı bilimsel bağlamdan çıkararak felsefi bir kavrama dönüştürmesi, teorinin bilimsel bir hipotezden ziyade metafizik bir önerme olarak görülmesine yol açmaktadır. İslam kelâmı açısından, bilinçli tasarım görüşünün doğadaki düzen ve inceliklere dayalı argümanları Allah'ın yaratma fiiline işaret etmektedir; ancak bu görüşün modern bilimsel yöntemlerle tam anlamıyla bütünleşememesi, onu bilim dünyasında tartışmalı bir durumda bırakmaktadır. Yine Kelâm geleneği açısından baktığımızda Allah'ın yaratma fiilinin yalnızca karmaşık biyolojik yapılarda gözlemlenen bir düzenle sınırlı olmadığını, evrendeki her varlığın Allah'ın varlığını ve kudretini gösterdiğini unutmamak gerekir. Kur'an, insanın yalnızca biyolojik karmaşıklığı üzerinden değil, manevi ve ahlaki sorumlulukları üzerinden de Allah'a bağını vurgulamaktadır.

3.2. Evrimle Dini İnançları Birleştiren Görüşler

Çalışmamızın yaratılışçılık bölümünde evrim teorisine alternatif olduğu düşünülen yaratılış görüşlerini ve bu görüşün bilimsel bir yorumu olan akıllı tasarım yaklaşımlarını inceledik. Ancak bu bölümün tamamlanması için modern dönem Müslüman düşünürlerin evrim teorisine yaklaşımlarının tespit edilmesi gerekmektedir. Bunun evrimin İslam açısından anlaşılmasına katkı sunan Müslümanların fikirlerini anlama ve bu düşünürlerin teorinin hangi yönlerine itiraz ettiklerinin gösterilmesi açısından önemli olduğu düşünmekteyiz. Çünkü bilim-din ilişkisi üzerinde çalışan birçok batılı akademisyen ve düşünür çoğu zaman Yahudilik, Hıristiyanlık bağlamında

[513] *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2018, IV/263-264.

din-bilim ilişkisi üzerine yaptıkları tetkikleri, eleştirileri, bu alanda ortaya çıkan zorluk ve imkânları kaba bir genelleme ile İslam dini için de geçerli olduğunu varsaymaktadırlar. Bu üç semavi dinin ebetteki bazı ortak noktaları olmakla birlikte din-bilim ilişkisi söz konusu olduğunda İslam dininin daha ayrıcalıklı ve müspet bir tarihi olduğu açıktır. Bu nedenle ayrı bir değerlendirmeyi hak etmektedir.

Müslüman düşünürler, İslam'ın evrim teorisine bakışı (uyumluluk- uyumsuzluk) konusunda çok çeşitli fikirler ve yaklaşımlar geliştirmişleridir. İslam ve evrim söz konusu olduğunda Müslüman düşünürler, İslam inanç esaslarının zedelenmemesine ve naslarda geçen yaratılışa ve yaratıcıya ait açık beyanların aksine bir iddia ortaya konulmamasına çok dikkat etmişlerdir. Özellikle Kur'an'da geçen yaratılışa ait ayetlerin işaret ettiği alandan çıkılmaması evrimle ilgili değerlendirmelerde en önemli ölçü olarak gözetilmektedir.

Evrim ve İslam ilişkisi konusunda Müslüman düşünürlerin yaklaşımını ikiye ayırabiliriz. Birincisi yaratılışçılık, ikincisi ise evrimle uyumlu teistik evrim yaklaşımıdır. Fakat bu konuyla ilgili daha analitik olarak değerlendirdiğimizde Shoaib Ahmed Malik'in İslam dünyasında evrimci düşüncenin durumuyla ilgili güncel akademik çalışmasında ortaya koyduğu dört yaklaşımın incelenmesinin konumuzun anlaşılması açısından daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Malik'in işaret ettiği birbirinden farklı bu dört yaklaşımın her birinde yukarıda Kur'an'da geçen yaratılışla ilgili ayetlerin öncelenmesi esasının gözetildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu dört yaklaşımı ana hatlarıyla şöyle sıralayabiliriz:

1. Yaratılışçılık – Her şey Allah tarafından ayrı ayrı yaratılmıştır. Bu yaklaşım evrimi tamamen reddetmektedir.
2. İnsan istisnacılığı – Bitki ve hayvanlar evrim süreçleriyle yaratılmıştır, insanlık bu sürecin dışındadır.
3. Âdem istisnacılığı – Bitki Hayvan ve insan evrim süreciyle yaratılmış olabilir. Ancak Hz. Âdem ve Hz. Havva evrim süreciyle yaratılmamıştır.
4. İstisna yoktur – Allah her şeyi evrim süreciyle yaratmıştır.[514]

Yaratılışçılık görüşü daha önce üçüncü bölümün girişinde detaylı bir şekilde ele alındığı için burada yeniden değerlendirilmesine gerek duyulmamaktadır. Bu nedenle,

[514]Malik, *Islam and Evolution*, 11.

tekrarın önüne geçmek amacıyla, ikinci görüşten başlayarak diğer yaklaşımlar sırayla ele alınacaktır

3.2.1. İnsanın Evrimsel Süreçten İstisna Olduğu Düşüncesi

Evrim söylemi bağlamında Müslüman düşünürlerin ileri sürdüğü diğer bir görüş de insanın mükerrem ve vahye muhatap bir varlık olduğundan onun yaratılışının herhangi bir evrimsel süreç olmaksızın ilahi kudretin eseri olduğu düşüncesidir. İnsan hariç diğer tüm türlerin evrimsel süreçlerini kabul edilir ancak insanın bir istisna olduğu ve doğrudan Allah tarafından yaratıldığı kabul edilir. Hayvanlar ve bitkiler zaman içinde evrimleşmiş olsa da, insanların diğer türlerle ortak ataları paylaşmadığı ve bunun yerine benzersiz ve doğrudan bir yaratım olduğu savunulmaktadır.

Bu yaklaşıma göre insanın kökeni söz konusu olduğunda, Kur'an'ın tamamında birçok ayet[515] ve hadiste[516] öylesine açık beyanlar bulunmaktadır ki, Allah'ın inanmamızı istediği şeyin bu olduğunu kabul etmekten başka bir seçenek yoktur. Kullanılan isimlerin, sıfatların ve fiillerin çokluğu ve çeşitliliği, herhangi bir te'vili zorlaştırmaktadır. Bu arada, tüm kıssaları sembolik veya alegorik olarak tanımlama girişimleri bazı çağdaş Müslüman bilim insanları için cazip olabilir, ancak bu mantıksal olarak tutarsız teolojik sonuçlara yol açabilir ve Kur'an'ın bu anlatıların kelimenin tam anlamıyla gerçek anlatılar olduğuna dair kendi vurgusuyla çelişir.[517]

Burada evrimle uyumlu ama insanın yaratılışını bu süreçten istisna eden farklı ve kayda değer bir açıklamaya yer vermek yerinde olacaktır. Türkiye'de Zooloji Profesörü Hüseyin Özdikmen'in *"Varlığın Kökeni MUN"* adlı eserinde Kur'an-ı Kerim'in ortaya koyduğunu iddia ettiği ayrıca modern evrimsel biyoloji verileri üzerine kurulu "Kararlılık Seviyeleri Kuramı" [518]adını verdiği bu açıklamaya göre Hz. Âdem'in yaratılışı benzersiz bir şekilde dünya dışında gerçekleşmiştir. Bu özel yaratılış için

---

[515]el-Bakara 2/30, el-Âraf7/89, el-Furkan 25/54, el-Mü'min 40/67, es-Sâd 38/71-74, el-Fâtır 36/11 es-Secde 32/7.

[516]Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî (Kahire: y.y., 1405/1985), I-VI/II 232, 244, 251, 311, 315, 323; IV, 400, 406; V, 178-179, 265; Mehmet Emin Özafşar vd. (ed.), *Hadislerle İslâm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013), VI/25-36.

[517]Yasir Qadhi - Nazir Khan, "Human Origins - Part 1: Theological Conclusions and Empirical Limitations", *Yaqeen Institute for Islamic Research* (Erişim 12 Haziran 2024), 11; Güllüce, "Kur'an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi".

[518]Bu kuramın ayrıntıları için bkz. Hüseyin Özdikmen, *Varlığın Kökeni "MUN"* (Ankara: Bilimadamı Yayınları, 2004).

gerekli olan toprak ve su yeryüzünden alınmıştır. Hz. Âdem tekrar dünyaya gönderilmiş ve böylece tüm insanların atası olmuştur. Özdikmen ayrıca evrim görüşüne uygun olarak Hz. Âdem'den önce var olan hominidlerin yaşadığını kabul ederek onların da biyolojik olarak şu an mevcut insanlardan bir farkı olmadığını söylemektedir. Ancak ona göre bu hominidlerin nasıl ortadan kalktıkları bilimsel olarak hala çözülememiş bir konudur. Günümüz modern insanı hominidlerin ortadan kalktığı bir dönemde hayatta kalan tek bir atanın neslinin devamıdır. Bu yaklaşım evrimsel biyolojinin insanın ortaya çıkışı ile ilgili iddialarıyla da örtüşmektedir. Yani zamanlama o kadar pürüzsüz bir şekilde denk gelmiştir ki hominidler ortadan kalkarken Hz. Âdem ortaya çıkmış, bu da Hz. Âdem'in hominidlerin devamı olarak evrimsel süreçte geliştiği intibaı vermiştir. Bu görüş evrim teorisini reddetmeden Hz. Âdem'in yaratılışını ve insan neslinin devamını özel bir yaratımla izah etmektedir.[519]

İnsanın evrim sürecinden istisna olduğunu savunan bu görüşe göre insanın yaratılışı istisna tutulduktan sonra diğer bitki ve hayvanların tamamı için Allah tarafından bir ilk örnek yaratılıp bu türlerin farklı türlere evrilmesi ya da yeni türlerin bu ilk örnekten çeşitlenmesinde evrimsel süreçlerin etkisinin olabileceğini söylemenin İslam'a ya da yaratma olgusuna bir zararının olmayacağı kabul edilmektedir.

3.2.2. Sadece Hz. Âdem'in Evrimsel Süreçten İstisna Olduğu Düşüncesi

Bu bakış açısı, evrimsel süreçlerin tarih öncesi insan benzeri türler de dâhil olmak üzere tüm canlıları kapsadığını savunur. İnsanları da kapsayan tüm canlı türlerin evrimsel süreçler yoluyla tedrici olarak yaratıldığı kabul edilir. Ancak Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yaratılışına geldiğinde evrimsel mekanizmalar devre dışı bırakılır. Bu, Âdem, Havva ve onların soyundan gelenler dışında tüm türlerin evrim yoluyla yaratıldığı görüşünü, yani insan istisnacılığını temsil etmektedir.[520] Bu, daha önce insana benzer türler olmuş olsa da, modern insanın soyunun mucizevî bir şekilde yaratılmış Hz. Âdem ile başladığı anlamına gelmektedir.[521]

İnsan istisnacılığından daha özel bir bakış açısı gerektiren Hz. Âdem'in tüm evrimsel süreçlerden istisna olduğu düşüncesi, öncelikle Kur'an'da anlatılan Hz. Âdem ile ilgili yaratılış kıssalarının tevilini gerekli kılmamaktadır. Bununla birlikte evrimi

[519]Özdikmen, *Varlığın Kökeni "MUN"*, 161-180.
[520]Malik, "A Historical Introduction to Islam, Science, and Evolution", 1-20.
[521]Malik, "A Historical Introduction to Islam, Science, and Evolution", 1-20.

dünyadaki yaşamın çeşitliliğinden sorumlu olan ilahi yasa olarak kabul edilmesinde herhangi bir sakınca oluşturmamaktadır. Hz. Âdem yaratılışı özel ilahi bir müdahale sonucu gerçekleşmiştir. Bu nedenle Hz. Âdem önceki yaşam formlarından evrimleşmemiş, doğrudan ve mucizevî bir şekilde Allah tarafından yaratılmıştır.

2016 yılında günümüz Müslüman toplumlarını etkileyen konularda araştırma yapmak için kurulmuş olan Yaqeen İnstitute[522] adlı kuruluş için konuyla ilgili bir makale yazan Nazir Khan ve Yasir Qadhi adlı akademisyenler tarafından Hz. Âdem'in evrimsel süreçlerden istisna olduğunu ileri sürerek Kur'an-ı Kerim'de geçen insanın yaratılışına dair kıssalarla evrimsel süreci uyumlu hale getirerek ilk insanın yaratılış kökenine dair teolojik bir çözüm sunmak amacıyla gündeme getirilmiştir. İsmi geçen akademisyenlere göre Kur'an'ın hiçbir yerinde evrimle ilgili terimler olan doğal seçilim, abiyogenez, genetik mutasyon ve çeşitlilik, hominid türlerin varlığı veya ortak ata kavramlarını açıkça reddeden hiçbir şey yoktur. Dahası, bu yazarlara göre insansı türlerin (hominidler) yeryüzünde yavaş yavaş evrimleştiği ve evrimcilerin modern insanın ortaya çıkacağını öngördüğü bir zaman diliminde Allah'ın mucizevî bir şekilde Hz. Âdem'i yarattığı iddia edilmektedir.[523] İlginç olan nokta ise görünüşte Hz. Âdem'in yaratılışında evrimsel süreçlerin işlediği düşünülse de Hz. Âdem önceki türlerin evrimsel devamı değil tamamen ayrı bir tür olarak yaratıldığı ileri sürülmektedir.[524]Bu yaklaşıma bilimsel olarak da itiraz edilmeyeceğini düşünmektedirler. Çünkü Hz. Âdem'in yaratılışı doğrudan gözlem alanının içerisinde değildir. Onların bakış açısına göre, doğrudan gözlemlere dayanan tüm önermeler deneysel (ampirik) olarak yeterlidir ve dolayısıyla doğrulukla aynıdır. Ancak dolaylı gözlemler, deneysel olarak yeterli olmadığından yorum ve çıkarıma açıktır.[525]

Hz. Adem'in yaratılış süreciyle ilgili yapılan Ontoloji, Bilgi Ve İman Bakımından İlk İnsan Olarak Âdem adlı doktora çalışmasında Ümit Elsöz Hz. Âdem'in yaratılışını ve insan türünün evrimsel bir gelişim sürecinden geçtiğini ileri sürmektedir. Kur'an'da geçen "Âdem" kavramı hem insan türünün atası hem de peygamberlik verilen birey olarak iki farklı anlamda ele alınmaktadır. Çalışmada, insanın yaratılış sürecinin toprak, balçık ve organik hücreler gibi aşamalardan geçtiği, bu sürecin doğal kanunlar

[522]"Https://Yaqeeninstitute.Org", *Yaqeen Institute for Islamic Research* (Erişim 13 Haziran 2024).
[523]Qadhi - Khan, "Human Origins", 12.
[524]Qadhi - Khan, "Human Origins", 12.
[525]Qadhi - Khan, "Human Origins", 15.

(Âdetullah) çerçevesinde işlediği ve nihayetinde akıl ve irade kazanan ilk bireyin "Âdem" olarak isimlendirildiği belirtilmektedir. İnsanlığın bir tür olarak kendi içerisinde mi yetkinleştiği yada farklı türlerden dönüşerek mevcut tekamül seviyesine ulaştığı konusunda net bir görüş ortaya konulmasa da, "*nefs-i vâhide*" kavramı, insan türünün ortak atasına işaret eden bir terim olarak, insanın başlangıçta organik yapıdan gelişerek akıl ve irade sahibi bir varlığa evrimleştiğini destekleyen bir çerçevede yorumlanmaktadır. Yazar, evrim ve yaratılış kavramlarının birbiriyle çelişmediğini, aksine teistik evrim anlayışının İslamî öğretilerle uyumlu bir açıklama sunduğunu ileri sürmektedir.[526]

Hz. Âdem'in özel olarak yaratılmasıyla ilgili farklı bir görüş daha bulunmaktadır. Bu görüşe göre, Hz. Âdem'in yaratılışı ile insanlığın başlangıcı arasında direk bir bağ bulunmamaktadır. Hz. Âdem cennetten yeryüzüne indiğinde yeryüzünde insanların olabileceği, Kur'an-ı Kerim'in de Hz. Âdem'in yeryüzüne gönderildiğinde orada insanlar olduğu fikrini ne onayladığı ne de reddettiği belirtilir. Bu yaklaşıma göre İslam ile evrim arasında özünde teolojik bir çatışma yoktur. Sadece Âdem ve Havva'nın mucizevî yaratılışlar olduğundan ancak İslami kutsal kitaplarda evrimin ürünü olabilecek Âdem öncesi/sonrası insanların var olma ihtimalini reddeden hiçbir şey olmadığı savunulmaktadır. Böyle bir ihtimalden dolayı Âdem ve Havva'nın soyundan gelenler diğer insanlarla bütünleşmiş ve böylece evrimsel bir geçmişe sahip bir insan soyu oluşturmuş olabileceği ileri sürülmektedir. Onlara göre Müslümanlar için Hz. Âdem ve Hz. Havva evrim sürecinin dışında kabul edildiği sürece evrimi kabul etmelerinde bir sakınca yoktur.[527]

Yani evrimsel biyoloji açısından Hz. Âdem'in yaratılışı bir istisna oluşturmamaktadır. Ancak bu yaratılışa teolojik bir perspektiften bakıldığında bu istisna fark edilebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında doğru zamanda evrimin insana geçiş evresinde özel olarak yaratılmış ve bu da Hz. Âdem'in evrim sürecinin kusursuz bir parçası olduğu izlenimini vermiştir.

Bu bakış açısına göre genel olarak insanlık özel olarak da Hz. Âdem evrim sürecinden istisna tutulmazsa bu durum insanın yaratılışı ile ilgili bazı Kur'an ayetleri ve

---

[526]Ümit Elsöz, *Ontoloji, Bilgi Ve İman Bakımından İlk İnsan Olarak Âdem* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 101,119-127, 221-222.

[527]David Solomon Jalajel, "Tawaqquf and Acceptance of Human Evolution.", *Yaqeen Institute* (2018), 17-26.

hadislerle çelişiyor gibi göründüğü için teolojik zorluklar ortaya çıkmaktadır.[528]İnsanın yaratılışı istisna tutulduktan sonra diğer bitki ve hayvanların tamamı için Allah'ın bir ilk örnek yaratılıp bu türlerin farklı türlere evrilmesi ya da yeni türlerin bu ilk örnekten çeşitlenmesinde evrimsel süreçlerin etkisinin olabileceğini söylemenin İslam'a bir zararı olmayacağı kabul edilmektedir. İnsan soyunun Hz. Âdem ve eşi Havva'ya Hz. Âdem'in ayrı özel bir yaratım süreci olduğunu kabul edenler tarafından bilimsel metodoloji ve Eş'arîlik çerçevesinde sürdürülebilecek en iyi İslam-evrim uyumun Hz. Âdem istisnacılığı olduğuna inanılmaktadır.[529] Böylece bir taraftan Kur'an'da Hz. Âdem'in yaratılışı kıssasıyla ters düşülmeyecek diğer taraftan da bilimsel bir teori olarak evrim teorisi bütünüyle reddedilmemiş olacaktır.

3.2.3. İstisnasız Evrim Görüşü

Bu görüşü savunanlar, evrim sürecinde hiçbir istisna olmadığını iddia etmektedir. Bitkiler, hayvanlar, Hz. Âdem ve Hz. Havva dâhil tüm insanların ortak bir atadan evrimleşerek yaratılmış olmasına dini gerekçelerle itiraz etmenin bir gereği bulunmamaktadır. Evrim sürecini ve mekanizmalarını yöneten Allah'tır. Allah doğayı ve canlıları bu yöntemle yaratmasında herhangi bir sorun görülmemektedir.

Burada anahtar kavram yaratmadır. Yaratma kelimesi mutlaka yoktan birden bire var etme anlamına gelmemektedir. Belirli bir zaman dilimi içinde kademeli oluş da yaratma kavramı içerisinde yorumlanabilir. Örneğin Müslümanların güneşin ve yıldızların yaratılmasının milyarlarca yıl sürmesiyle ilgili bir sorunları yoktur. Ancak konu canlıların, özellikle de insanların yaratılmasına gelince süreç kavramı hoş karşılanmamaktadır. İnorganik dünyanın oluşum süreçlerine bir karşı çıkış görülmediğine göre canlılığın yaratılmasının milyonlarca yıl sürmesinin de sorun olmaması lazımdır. Zaman bir boyuttur ve Allah tüm boyutların üstündedir. Dolayısıyla Allah zaman tarafından yönetilmez. Bu nedenle, Müslümanların yaratılışın uzun zaman almasıyla ilgili bir endişesi olmaması gerekir.

Türkiye'de İslam ve Evrim ilişkisi konusunda ciddi çalışmaları olan diğer bir akademisyen Caner Taslaman ise evrim teorisinin bilimsel doğruluğu ile ilgili herhangi bir tartışmaya girmeden bir Müslüman açısından evrim teorisinin kabul edilip

---

[528]Malik, "A Historical Introduction to Islam, Science, and Evolution", 1-20.
[529]Malik, *Islam and Evolution*, 13.

edilemeyeceğinin tartışılması gerektiğini söylemektedir. Ona göre Allah inancıyla canlıların ortaya çıkma sürecini anlatan evrim teorisi arasında herhangi bir itiraz noktası bulunmamaktadır. Bundan dolayı bir Müslüman'ın evrimi kabul etmesinde herhangi bir sakınca görmemektedir.[530]

Ancak canlılığın tarihi ve türlerin nasıl ortaya çıktığıyla ilgili mevcut bilimsel teoriler arasında en başarılı açıklama olarak bu teoriyi kabul etse de Kur'an açısından bakıldığında, Kur'an'da evrime açık işaretler olduğu kanaatini taşıyanların aksine, bir Müslüman'ın evrimi kabul etmek zorunda olmadığını ifade etmektedir. Çünkü ona göre Kur'an-ı Kerim'de en açık anlamlarıyla bakıldığında dahi evrimin kabulüne veya reddine yönelik herhangi bir ayet bulunmamaktadır. Hadislere gelince, canlılar ve evrenin yaratılışı ile ilgili rivayetlerin çoğu peygamberimiz tarafından söylenmediği halde "İsrailiyat" nevinden doğru olmayan Yahudi ve Hıristiyanların arasında yaygın olan hikâyelere dayanmaktadır. Ona göre bu tür hadisler, evren ve canlılar hakkında yanıltıcı bilgiler içerebilir ve bu nedenle dikkatli bir şekilde ele alınması gerekmektedir.[531] Bu nedenle evrim teorisine karşı agnostik (bilinemezci) bir duruş sergilemenin en doğru yol olacağını ifade etmektedir.[532]

Kelâm perspektifinden istisnasız evrim görüşü ele alındığında, yaratılış ile evrim teorisi arasında herhangi bir çatışma olmadığını savunabilmek için yaratma kavramının daha geniş bir bağlamda değerlendirilmesi gerekmektedir. Taslaman'ın da belirttiği gibi, Kur'an-ı Kerim'de evrimi açıkça onaylayan veya reddeden bir beyan bulunmamakla birlikte, yaratılışın kademeli bir süreçle gerçekleşebileceği anlayışının dışlanmadığı söylenebilir. Bu doğrultuda, kelâm bilimi, evrim sürecini Allah'ın iradesi ve hikmetinin bir yansıması olarak yorumlama imkânını tamamen dışlamamaktadır. Evrim teorisine yönelik önerilen agnostik duruş, canlılar âlemindeki düzen ve süreçlerin ilahi bir gayeye matuf işlediği inancına herhangi bir tezat oluşturmayacağı ifade edilebilir.

Kelâmî açıdan değerlendirildiğinde, evrim teorisi ile İslam arasında farklı düzeylerdeki uyumluluk yaklaşımlarının temelinde, yaratılış kavramının nasıl anlaşıldığı ve insana verilen teklif ve sorumluluk bağlamında verilen manevi değerin onun maddi yaratılışının da da geçerli olduğu ve özel bir yaratım gerektirdiği düşüncesi

---

[530]Caner Taslaman, *Bir Müslüman Evrimci Olabilir Mi?* (İstanbul: Destek Yayınları, 2017), 39-40.
[531]Taslaman, *Bir Müslüman Evrimci Olabilir Mi?*, 38.
[532]Taslaman, *Bir Müslüman Evrimci Olabilir Mi?*, 163-164.

perspektifinde yorumlanması yatmaktadır. İslam düşüncesinde yaratma (halk) ve özellikle insanın yaratımı ile ilgili ayetlerin daha çok teolojik anlamlar içerdiğinden tevil edilmesi veya mecazi olarak yorumlanması gerektiği düşüncesi, evrimle dini inançların bağdaştırılmasında önemli bir metodolojik çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda, yaratılışı varlıkların bir süreç içerisinde aşamalı şekilde yaratılmasını kabul eden görüşler, kelâmî çerçevede daha esnek bir yorum imkânı tanımaktadır. Ancak burada en büyük zorluk, Hz. Âdem'in yaratılışıyla ilgili Kur'ân ayetlerinin literal mi yoksa mecazî mi anlaşılması gerektiği konusudur. Klasik kelâm geleneği açısından bakıldığında, Hz. Âdem'in evrimsel süreçten istisna tutulması gerektiğini savunan görüşlerin, kelâmî açıdan daha fazla destek gördüğü söylenebilir. Ancak evrimsel sürecin tüm varlıklarda geçerli olduğu ve Allah'ın yaratmayı belirli doğal mekanizmalar üzerinden gerçekleştirdiğini savunan görüşler de, Allah'ın kudret ve hikmeti bağlamında değerlendirildiğinde kelâmî bir tutarsızlık arz etmediğini söyleyebiliriz.

SONUÇ

Bu çalışmada, yeryüzündeki canlı türlerin biyolojik özellikleri, yaşam formlarının çeşitliliği ve bu çeşitliliğin nasıl oluştuğuna dair bir açıklama olan evrim teorisinin pozitivist-materyalist bir bakış açısıyla hangi alanlarda ateist iddialara bilimsel bir temel olarak kullanıldığı araştırılmıştır.

Evrim teorisi, ortaya çıktığı dönemin bilim ve felsefe anlayışının etkisiyle, ateist düşünürler tarafından Tanrı inancına karşı bir argüman olarak kullanılmıştır. Özellikle, yaşamın inorganik maddeden, ilahi müdahale olmaksızın kendiliğinden ortaya çıktığını savunan materyalist görüşlere bilimsel dayanak sağladığı iddia edilmiştir. Canlılardaki çeşitliliğin ilahi bir amaçtan bağımsız ve tamamen tesadüfî süreçlerle oluştuğu düşüncesi, bu teori aracılığıyla bilimsel bir gerçeklik gibi sunulmuştur. Bu perspektiften bakıldığında, evrim teorisinin Allah'ın varlığı ve inanç konularının yadsınmasına yönelik önemli felsefi bir dayanak oluşturduğu kabul edilebilir. Ancak burada asıl ele alınması gereken mesele, ateist düşüncenin evrim teorisinin inanç konularının yadsınmasına yönelik bu iddialarının, teorinin bizzat kendisinden mi yoksa üzerine yapılan felsefeden mi kaynaklandığının tespitinin yapılmasıdır. Bizim bu çalışmada ulaştığımız en önemli sonuç teorinin kendisinin bizzat ateist bir dünya görüşü veya felsefi natüralizm önermediği ancak ateist düşünürler tarafından üzerinde yapılan felsefi yorumların bu imalara yol açtığıdır. Yine tespit edebildiğimiz kadarıyla ateist düşünce bu felsefi imaları evrim teorisinin kabulünün zorunlu bilimsel bileşenleriymiş gibi teorinin içine dâhil etmeye çalışmaktadır.

Özellikle Yahudi ve Hıristiyan teologlar, evrimi ateist bir felsefe olarak değerlendirip, teorinin kutsal metinlerle çeliştiği gerekçesiyle sert bir şekilde eleştirmiştir. Ancak bu karşı çıkışlar, beklenenin aksine, ateist argümanları zayıflatmak yerine güçlendirmiş ve evrim teorisinin ateizm lehine daha sıkı bir şekilde savunulmasına neden olmuştur. Dini metinlerden kaynaklanan bu itirazlar, evrim karşıtlığı zemininde yaratılışçılık anlayışının gelişmesine katkı sağlamış ve özellikle XIX. yüzyılda evrim teorisine alternatif bir açıklama olarak "yaratılışçılık bilimi" ortaya çıkartmıştır. Bu yaklaşım, canlıların kısa bir sürede birbirinden bağımsız olarak yaratıldığını savunmakta ve büyük ölçüde Tevrat ile İncil'in literal yorumlarına dayanmaktadır. Bu tür yaratılışçılık anlayışının, evrim teorisine bilimsel bir alternatif geliştirmekten çok, teorinin dayanaklarını çürütmeye odaklandığı görülmektedir.

Evrim teorisinin ilahî yaratma inancına değil, türlerin ayrı ayrı yaratıldığı düşüncesine yönelik bir itiraz olarak değerlendirilmesi daha makul durmaktadır. Bu anlamda, Hıristiyan ilahiyatçılar tarafından yaratılış bağlamında evrime yönelik geliştirilen eleştiriler bağlamından koparılarak gündeme getirilmiş ve ülkemizdeki evrime bakışı etkilediği görülmüştür. Ancak, farklı dini çevrelerin kendi iç dinamiklerinden hareketle geliştirdikleri bu eleştiriler, yaratılış teorisinin Tanrı ve yaratma kavramlarına yaptığı vurgu, bu yaklaşımın İslam'ın yaratma anlayışıyla tam olarak örtüştüğü anlamına gelmemektedir.

Evrim teorisinin ateist düşünce tarafından Tanrı-tabiat ilişkisine yönelik ileri sürdüğü temel argümanlar arasında, Hudûs (Kozmolojik) ve Nizam ve Gaye (Teleolojik) delillerin evrim kuramıyla geçersiz kılındığı iddiası önemli bir yer tutmaktadır. Ateistlere göre, evrim kuramı canlıların doğal bir ortamda, tesadüfen ve ilahi müdahale olmadan ortaya çıktığını imâ etmektedir. Evrimsel mekanizmaların fiziki oluşuma yönelik bir bilinç sunduğu ileri sürülerek evrenin oluşum ve düzenine yönelik eleştiri getirilebileceği iddiası bilimsel bir yaklaşım değildir. Tesadüf kavramı burada, felsefi bir araç olarak Tanrı'nın varlığını dışlamak için kullanılmaktadır. Teleolojik delil bağlamında, evrim sürecinin bir gaye taşımadığı ve hangi türlerin oluşacağı ya da biyolojik yapıların nasıl gelişeceğinin bilimsel olarak öngörülemez olduğu iddia edilmektedir. Ancak, bilimsel bağlamda "tesadüf" yalnızca öngörülemezliği veya tahmin edilemezliği ifade ederken, ateist düşünce bu terime felsefi anlamlar yükleyerek gaye ve amaç kavramlarını reddetmeye çalışmaktadır. Bilimsel açıklamalarda teleolojik bir vurgu olmaması anlaşılabilir olsa da, bu eksikliğin ilahi bir müdahaleyi dışlayan felsefi çıkarımlara dönüştürülmesi, bilimsel natüralizmden felsefi natüralizme geçişe yol açmaktadır. Bu nedenle, evrim teorisinin bilimsel açıklamaları ile felsefi yorumlar arasındaki ayrımın yapılması, teoriye dair sağlıklı bir değerlendirme için elzem bir tavır olarak durmaktadır.

Evrimle ilişkilendirilen bir diğer ateist iddia, kötülük kavramıyla bağlantılıdır. Doğal seçilim mekanizmasının canlılar arasında acımasız bir mücadeleye dayandığı ve doğal yaşamı merhametten yoksun bir mücadele alanı olarak tasvir ettiği ileri sürülmektedir. Bu anlayışa göre, böylesine bir düzenin hüküm sürdüğü bir tabiatta, merhametli bir Tanrı inancını savunmak mümkün değildir. Bu yorum, evrim teorisinin hem reel kötülüğün kaynağını açıklamada hem de bu kötülüğe anlam kazandırmada bir

bilimsel temel olarak kullanılmasına yol açmıştır. Ateist düşüncenin kötülük argümanını evrim teorisiyle ilişkilendirerek Tanrı'nın varlığına yönelik bir delil gibi sunması, teolojik ve felsefi olarak eksik ve tek taraflı bir değerlendirmedir. İslam düşüncesine göre, evrendeki her olay bir hikmet içerir ve insanın algıladığı kötülük, daha geniş bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, ilahi adalet ve hikmetin bir parçası olarak görülebilir. Bu nedenle, kötülük problemini mutlak bir Tanrı'nın yokluğuna kanıt olarak sunmak, teolojik açıdan temelsiz bir iddiadır.

Evrim teorisinin insanın evrimsel kökenine dair sunduğu açıklamaların, metafizik bir yaratılış izahına gerek bırakmadığı iddiası, insanın manevi yönünü reddetmeye yönelik felsefi bir yorumdur. İnsanın biyolojik kökenine dair bilimsel açıklamaların, onun manevi değerini ve Allah ile olan bağını çürüttüğü iddiası, bilimsel bir tespitten ziyade önyargılı ateistik bir yorumdur. Bilimsel teorilerin teolojik perspektifle ilişkilendirilmesinde, bilimin fiziksel süreçleri ele aldığı, insanın anlam arayışının ise metafizik bir bağlamda değerlendirilmesi gerektiği unutulmamalıdır. İnsan, yalnızca biyolojik bir varlık değil, aynı zamanda ilahi bir amaca sahip özgün bir yaratılışa sahiptir. Bu nedenle, evrim teorisinin insanın Allah'a kul olarak varoluşsal değerini ortadan kaldıran bir araç olarak görülmesi, taraflı felsefi bir tavırdır.

Evrimsel yaklaşımlar, Tanrı, ahlak ve diğer dini kavramların, insan zihninde gelişen bilişsel mekanizmaların bir yan ürünü olarak evrimsel süreçte ortaya çıktığını öne sürmektedir. Bu yaklaşıma göre, Tanrı inancı, insanın çaresizlikle başa çıkma ve kontrol edemediği dış güçlere karşı korunma ihtiyacının bir yansıması olarak değerlendirilmekte; bazı sosyologlar tarafından ise toplumun mahalle baskısının bir tezahürü ve doğal seçilim ile adaptasyon süreçlerinin bir sonucu olarak görülmektedir. Tanrı, ahlak ve dini kavramların fiziksel ya da nörofizyolojik bir temele dayanması elbette mümkündür, ancak bu olguları yalnızca fiziksel süreçlerle açıklamaya indirgemek eksik ve yanıltıcı olmaktadır. Bu yaklaşımlar, dini inancın vahiy bağlantısını göz ardı ederek, onu salt nörofizyolojik bir fenomen olarak ele alma eğilimindedir. Özellikle evrimsel psikoloji, Tanrı kavramı ve diğer dini inançların, insanların çevrelerine uyum sağlamak için geliştirdiği psikolojik mekanizmaların bir ürünü olduğunu iddia ederek, dini kavramların adaptasyon sürecinin bir parçası olduğunu savunmaktadır. Ancak bu bakış açısı, Tanrı, ahlak ve dini olguların metafizik

ve teolojik boyutlarını dikkate almayarak ya da görmezden gelerek daha geniş bakış açısını kaçırmaktadır.

Müslüman düşünürler, canlılar dünyasında gözlem ve araştırmayı Allah'ın bir emri olarak telakki etmiş ve başta bitki ile hayvanlar olmak üzerinde doğa üzerinde yaptıkları incelemelerle yaratılışın bir süreç (tekâmül) içerisinde gerçekleştiği sonucuna ulaşmışlardır. Ancak bu süreçte, yaratılışın gerçek faili olarak Allah'ın varlığı kabul edilmiş ve yaratılanlar ile Yaratan arasındaki bağın koparılmasına izin verilmemiştir. Ateist düşünce ise evrim teorisini, ilahi müdahaleyi dışlayan tek bilimsel açıklama olarak görerek, bu tartışmayı ideolojik bir zemine taşımaktadır. Müslüman âlimler, evrimi veya alternatif açıklamaları, Allah'ın yaratma yöntemlerinden biri olarak değerlendirmekte; evrim teorisinin doğrulanmasının, Allah'ın varlığını reddetmek anlamına gelmeyeceğini ifade etmektedir. Buradan hareketle, canlıların çeşitliliğine ilişkin araştırmaların bilimsel yöntemlere dayalı olarak yürütülmesi ve hakikatin keşfinin, vahiy ile doğal dünyayı bir araya getiren bir yaklaşımla ele alınmasının daha isabetli sonuçlar vereceği söylenebilir.

Canlıların oluşumu aslında Allah'ın yaratma sıfatıyla doğrudan ilgili olduğu için Biyolojinin olduğu kadar bütüncül bakış açısıyla Kelâm İlmi'nin de ilgi alanına girmektedir. Bu nedenle, canlılara dair yorumlar yapılırken hem Kur'an'ın rehberliği hem de biyolojik veriler dikkate alınmalıdır. Bu konuda biyoloji ilminin verilerinin göz ardı edilemeyeceği açıktır. Yaratılışın evrim süreciyle mi yoksa başka mekanizmalar yoluyla mı gerçekleştiği, ayrıca biyolojik dünyanın tahlil ve tasviri biyologların ilgi alanına girmektedir. Burada biyoloji biliminin dışında bilimsel bilgi mahiyetinde fiziksel alanla ilgili metafizik izahlarda bulunmanın sosyal bilimler alanında özellikle ilahiyat disiplini için sakıncalı olacağını düşünmekteyiz. Bu anlamda Müslümanların, yaratılışla ilgili bakış açılarını Yahudi ve Hıristiyan dünyasının yaratılış anlayışına dayalı tevarüslerden bağımsız olarak, kendi tarihi birikim ve insan-doğa anlayışına göre geliştirmeleri daha doğru durmaktadır. Çünkü çalışmamızda işaret ettiğimiz gibi Hıristiyan ve Müslüman yaratılışçılığı arasında önemli farklar vardır. Bu farklılıklar ortadayken Müslümanların Hıristiyan yaratılışçılığını ve argümanlarını aynen kabul etmesi anlaşılabilir bir durum değildir.

İslam düşünce geleneği ve tarihi bu teolojik ve fiziksel izahlar arasında çelişki olduğu düşünülen alanları aşabilecek derinliğe ve bilgi birikimine sahiptir. Bu gelenek

içerisinde hiç şüphesiz Kelâm çok önemli bir rol oynayabilir. Çünkü Kelâm geleneği açısından bakıldığında akıl ve vahiy birbirini dışlayan değil birbirini tamamlayan iki alan olarak görülmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, Kelâm'ın doğa bilimleri karşısında statik bir savunmacı tutum sergileyen bir yapı olarak değil, bilimsel verileri teolojik çerçevede anlamlandıran dinamik bir düşünce sistemi olarak ele alınması gerektiğidir. Gaye ve nizam delili ile Hudûs delili gibi klasik kozmolojik argümanların, günümüzde bilimsel keşiflerle nasıl ilişkilendirileceği meselesi, İslam düşüncesinin bu alanda nasıl bir epistemolojik esneklik gösterebileceğini belirleyecektir.

İslam düşüncesi açısından evrimin reddi veya kabulü, yaratılışın Allah'a nispet edilmesi ilkesine dayalıdır; dolayısıyla evrim teorisi, ilahi irade ve kudret bağlamında ele alındığında, mutlak anlamda İslam'la çelişen bir kavram olarak değerlendirilmesi doğru durmamaktadır. Bu sebeple, evrim teorisi ile İslam arasındaki ilişkiyi tartışırken, biyolojik süreçlerin varlık nedeni olarak değil, ilahi yaratmanın bir yöntemi olarak görülmesi, kelâmî açıdan daha tutarlı bir yaklaşım olabileceği kanaatindeyiz.

Evrim teorisinin kelâm literatüründeki âdetullah kavramı çerçevesinde ele alınması, bu teoriye ilişkin pozitivist-materyalist yorumların ötesine geçmeyi mümkün kılmaktadır. Âdetullah, Allah'ın evreni düzenli, hikmetli ve değişmez kanunlarla yarattığını ifade eder. Bu bağlamda, evrim teorisi, canlılardaki biyolojik çeşitliliği ve değişimi açıklayan bir bilimsel süreç olarak, âdetullah düşüncesinin biyolojik alandaki bir yansıması şeklinde değerlendirilebilir. Çalışmada da vurgulandığı üzere, evrim teorisinin ateist bir dünya görüşü içermediği, bu tür iddiaların daha çok materyalist felsefi yorumlardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, evrim teorisi Allah'ın yaratma fiilinin bir parçası olarak, tabiatta işleyen ilahi düzenin (sünnetullah) bir tezahürü şeklinde yorumlanabilir ve bu teori, Allah'ın varlığı ile çelişmek yerine O'nun hikmetli yaratışının delillerinden biri olarak görülebilir.

Mü'min bireyin elinde Allah'ın varlığına işaret eden ciddi kanıtlar bulunmaktadır. İnsanın hayatı boyunca eşya ile kurduğu ilişkiden öğrendiği en temel gerçek, her şeyin bir sebebe dayandığı, hiçbir şeyin kendiliğinden veya tesadüfen oluşmadığıdır. İnsan en küçük bir nesneyi üretmek için onlarca eşyayı bir araya getirip, onlara bir nizam vermesi gerekirken, evrendeki bu mükemmel düzenin ve yeryüzündeki canlıların kendiliğinden tesadüf sonucu meydana gelmesi mümkün değildir. Akl-ı selîm buna ikna olamaz.

KAYNAKÇA

A. Roe, Shirley. "Biology, atheism, and Politics in Eighteenth-Century France". *Biology and ideology from Descartes to Dawkins*. ed. Ronald L. Numbers. Chicago ; London: The University of Chicago Press, 2010.

Abdülhadı Ebû Rîde. *İbrahim En-Nazzâm'da Tabiat Anlayışı*. Malatya: Atılım Yayıncılık, 2001.

Abdülhamid, İrfan. *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*. çev. Mustafa Saim Yeprem. Ankara: TDV Yayınları, 5., 2020.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî. VI Cilt. Kahire: y.y., 1405/1985.

Ahmed Malik, Shoaib. "Old Texts, New Masks: A Crıtıcal Revıew Of Mısreadıng Evolutıon Onto Hıstorıcal Islamıc Texts". *Zygon* 54/2 (Haziran 2019), 501-522. https://doi.org/10.1111/zygo.12519

Alberts, Bruce vd. *Molecular Biology of the Cell*. New York, NY London: W. W. Norton & Company, 6. edition, International student edition., 2022.

Alexander, Denis R. - Ronald L. Numbers (ed.). *Biology and Ideology From Descartes to Dawkins*. Chicago London: The University of Chicago Press, 2010.

Ali İbn Muhammed, es-Seyyid eş-Şerif Cürcani. *Tarifât*. İstanbul: Bahar yayınları, 1. Basım, ts.

Alice Beck Kehoe. "Niçin Hedef Evrimdir? Otorite Problemi". çev. Çağatay Tarhan vd. *Yaratılış mı Evrim mi? Bilim insanları Yaratılışçılığı Tartışıyor*. ed. Andrew J. Petto - Laurie R. Godfrey. Ayrıntı Yayınları, 2017.

Alici, Mustafa. "İlahi Dinlerde Yaratılış- Evrim Tartışmaları". *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 6/14 (01 Ocak 2018), 59-89. https://doi.org/10.31126/akrajournal.370483

Alpagut, Berna. "Evrimde İnsanın Yeri". *TÜBİTAK Popüler Bilim Yayınları* 182 (1983).

Alpyağıl, Recep (ed.). *Evrim ve Tasarım*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Alpyağıl, Recep. "Giriş Kavarmasal Açıklığa Doğru". *Evrim ve Tasarım Gelen-eksel ve Çağdaş Seçkisi*. ed. Recep Alpyağıl. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Alpyağıl, Recep. "Yaratılışçılık ve Akıllı Tasarım 'Giriş'". *Evrim ve Tasarım Geleneksel ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. ed. Recep Alpyağıl. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Altın, Süleyman. *Günümüz Din Felsefesinde Kozmolojik Delil Tartışması*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2023.

Altıntaş, Hayrani. "Dehriyye - TDV İslâm Ansiklopedisi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 12 Ocak 2021. /dehriyye

Amarasingam, Amarnath vd. *Religion and the New Atheism: A Critical Appraisal*. BRILL, 2010. https://doi.org/10.1163/ej.9789004185579.i-253

Ardoğan, Recep. "Evrimcilik ve Darvinizm". *Günümüz Kelam Problemleri*. ed. Recep Ardoğan. İstanbul: Klm Yayınları, 2018.

Arslan, Hulusi. "Doğal Felaket Ve Istıraplar Konusunda Kelamcıların Görüşleri -Tahlil, Tenkid ve Öneriler-". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/2 (01 Ekim 2002), 19-34.

Arslan, Hulusi. "Kelam İlminde Kötülük Probleminin Yeniden Yorumlanması". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (Aralık 2023), 17-32.

Arslan, Hulusi. "Mu'tezile'nin Dehriyye Eleştirisi". *İslâm Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*. ed. Cemalettin Erdemci vd. 329-342. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Arslan, Hulusi. "Tanrı Hakkında Konuşmanın Kelâmî Bir Metodu Olarak el-İstidlâl bi'ş-Şâhid Ale'l-Gâib (Kadı Abdulcebbar Örneği)". *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji* III/9 (2003), 65-85.

Ateş, Avnullah Enes. "Kur'an'da İnsanların Yaratılışı Meselesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (30 Aralık 2016), 353-369. https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.285726

Ateş, Kenan. *Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009.

Ateş, Süleyman. "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX (1972), 127-146.

Ateş, Süleyman. "Kur'ân-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1-4 (01 Temmuz 1975), 127-146.

Atran, Scott - Norenzayan, Ara. "Religion's Evolutionary Landscape: Counterintuition, Commitment, Compassion, Communion". *Behavioral and Brain Sciences* 27/6 (2004). https://doi.org/10.1017/s0140525x04000172

Ayala, Francisco J. *Am I a Monkey? Six Big Questions About Evolution*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010.

Ayala, Francisco J. *Ben Maymun Muyum?* çev. ferit Burak Aydar. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2014.

Ayala, Francisco J. *Teleological Explanations*. ed. Theodosius Dobzhansky. San Frencisco: W. H. Freeman and Company, 1977.

Ayala, Francisco José (ed.). *Evolution, Explanation, Ethics and Aesthetics: Towards a Philosophy of Biology*. London, United Kingdom: Academic Press is an imprint of Elsevier, 2016.

Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2002.

Aydın, Suavi. "Darwin Kavramlarının Yanlış ve Kötüye Kullanımları Üzerine ya da Darwin Sosyal Darwinist miydi?" *Cogito* 60-61 (2009), 393-413.

Aydin, Hüseyin. *İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik: Teleoloji*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, DİB Yayınları, 7. baskı., 2012.

Aydin, Mehmet. "Ateizm ve Çıkmazları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (01 Ağustos 1981), 187-204. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000596

Bakar, Osman. "Tabiat ve Evrim Teorisinin Eleştirisinin Kapsamı". *Evrim ve Tasarım-Gelen-eksel ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. ed. Recep Alpyağıl. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013. Basım, ts.

Başıbüyük, Enes. *Evrim Teorisi Ateizm İlişkisi Richard Dawkins Örneği*. Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

Bayrakdar, Mehmet. *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*. Ankara: Otto Yayınları, 2., 2020.

Behe, Michael J. *Darwin's Black Box: The Biochemical Challenge to Evolution*. New York: Free Press, 1996.

Berry, Andrew. "Evrim Bir Düşüncenin Serüveni". çev. Ayşe Turak. *TÜBİTAK Popüler Bilim Yayınları* 400 (2001), 46-52.

Berry, Andrew. "Evrim Rastlantı Değil Ki..." *TÜBİTAK Popüler Bilim Yayınları* 408 (2001), 46-48.

Bilgili, Alper. "Bilim Ne Değildir? Yeni Ateist Bilim Anlayışının Felsefi ve Sosyolojik Analizi". *Doğu Kitabevi*.

Bilgili, Alper. *Bilim Ne Değildir? Yeni-Ateist Bilim Anlayışının Felsefi ve Sosyolojik Analizi*. İstanbul: Doğu Kitapevi, 2017.

Bilgili, Alper. *Darwin ve Osmanlılar: Bilim Tarihi Yazıları*. İstanbul: Vadi Yayınları, 1. basım., 2018.

Bilgili, Alper. "Viktoryan İngiltere'de Evrim ve Toplum". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları* 37 (2018).

Bilgili, Alper. "Yeni Ateizm ve Eleştirisi". *Güncel Kelam Tartışmaları II*. ed. Mehmet Bulgen - Enis Doko. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2021.

Bilmen, Ömer Nasuhî. *Muvazzah İlmi Kelâm*. İstanbul: Yeni Matbaa, 3., 1959.

Bonazzi, Mauro. "Stanford Encyclopedia of Philosophy". *Protagoras*. ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman. Metaphysics Research Lab,Stanfor University, 2024. https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/protagoras/>.

Bozcuk, Ali Nihat vd. (ed.). *Biyoloji Eğitiminde Evrim Sempozyumu*. Malatya: İnönü Üniversitesi, 2007.

Brink, Gijsbert Van Den vd. "The Epistemic Status of Evolutionary Theory". *Theology and Science* 15/4 (02 Ekim 2017), 454-472. https://doi.org/10.1080/14746700.2017.1369759

Brooks, Michel. *Fizik, Zamanda Seyahat Edebilir Miyiz? Ve Diğer Büyük Sorular*. çev. Ebru Kılıç. Versus, 2012.

Bullivant, Stephen Sebastian - Graham Oppy (ed.). "Arguments for Atheism". *The Oxford Handbook of Atheism*. Oxford handbooks. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, First edition published in 2013., 2013.

Bury, John B. - Beard, Charles Austin. *The Idea of Progress: An İnquiry into Its Origin and Growth*. New York: Dover, Repr. der Ausgabe London 1932., 1960.

Câhız, Amr b. Bahr. *Kitâbü'l-Hayevân*. 8 Cilt. Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1965.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma, Gözden geçirilmiş ilâveli 8. baskı., 2013.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma, Gözden geçirilmiş ilâveli 8. baskı., 2013.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 1. Basım, 2009.

Cevizci, Ahmet. *İlkçağ Felsefesi*. Istanbul: Öncel Matbacılık, 10., 2016.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005.

Classen, C.Joachim. "Anaximander and Anaximenes: The Earliest Greek Theories of Change?" *Phronesis* 22 (1977), 89-100.

Cragun, Ryan. "Who Are the 'New Atheists'?" *Atheist Identities - Spaces and Social Contexts*. 2/195-211, 2015. https://doi.org/10.1007/978-3-319-09602-5_12

Craig, William Lane. *The Cosmological Argument from Plato to Leibniz*. Oregon: Wipf and Stock Publishers, 1980.

Craig, William Lane. "Theistic Critiques of Atheism". *The Cambridge Companion to Atheism*. ed. Michael Martin. Cambridge companions to philosophy. New York: Cambridge University Press, 2007.

Cushing, James T. *Fizikte Felsefi Kavramlar*. çev. B. Özgür. Sarıoğlu. İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2003.

Cürcânî, Seyyid eş-Şerîf el-. *Ta'rifât*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1993.

Çağlayan, Harun. "Müslüman Kültürü Açısından Yaratılış ve Evrim Konularına Bir Bakış". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/2 (20 Temmuz 2020), 480-507.

Çakmak, Mustafa. "Evrim Teorisi Tanrının Varlığı İçin Gerçek Bir Tehdit midir?" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/2 (07 Nisan 2015), 55-81.

Çankı, Mustafa Namık. *Büyük Felsefe Lûgatı*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.

Çetinkaya, Bayram Ali. "İhvan-ı Safa Düşüncesinde Sosyal, Dinsel ve Kozmolojik Evrim". *Evrim ve Tasarım Gelen-eksel ve Çağdaş Seçkisi*. ed. Recep Alpyağıl. 243-253. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Çil, Yunus Emre. *İslam Düşünce Atlası*. ed. İbrahim Halil Üçer. İstanbul: İlem İlmi Etüdler Derneği, 2017.

Darwin, Charles. *İnsanın Türeyişi*. çev. Öner Ünalan. Ankara, 2. Basım, 1975.

Darwin, Charles vd. *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. Princeton, N.J: Univ. Pr, Photoreprod. of the 1871 ed., 1981.

Darwin, Charles. *The Origin of Species*. New York: P. F. Collier & Son, 1909.

Darwin, Charles. *The Origin of Species (Aslu'l-Enva)*. çev. İsmail Mazhar. United Kingdom: Müessesetu'l- Hindavî, 2018.

Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni*. çev. Öner Ünalan. Ankara: Özyurt Matbaası, 1976.

Darwin, Francis (ed.). *Charles Darwin'in Öz yaşam Öyküsü*. çev. Elif Gazioğlu - Selin Dingillioğlu. İstanbul: Dactylos, 2009.

Darwin, Francis (ed.). *The Autobiography of Charles Darwin,*. London: Bibliolis Books, 2010.

Davies, Brian. *An İntroduction to the Philosophy of Religion*. New York: Oxford University Press, Fourth edition., 2021.

Dawkins, Richard. *Bir Şeytan'ın Papazı*. ed. Latha Menon. çev. Tunç Tuncay Bilgin - Uygar Polat. İstanbul: Kuzey Yayınları, 2008.

Dawkins, Richard. *Gen Bencildir*. çev. Asuman Ü Müftüoğlu. Ankara: Tübitak, 1995.

Dawkins, Richard. *Kör Saatçi*. ed. Tunç Tuncay Bilgin. çev. Melisa Miiler vd. İstanbul: Kuzey Yayınları, 2. Basım, 2018.

Dawkins, Richard. *Tanrı Yanılgısı*. çev. Tunç Tuncay Bilgin. İstanbul: Kuzey Yayınları, 10. Basım, 2010.

Dawkins, Richard. *The Bind Watchmaker: Why the Evidence of Evolution Reveals a Universe without Design*. New York: Norton, 1996.

Dawkins, Richard. *The God Delusion*. London: Bantam Press, 2006.

Dawkins, Richard. *The God Delusion*. London: Bantam Press, 2006.

Dawkins, Richard. *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press, 30th Anniversary ed., 2006.

Dawkins, Richard. *Yeryüzündeki En Büyük Gösteri: Evrimin Kanıtları*. çev. İstem Fer vd. İstanbul: Kuzey Yayınları, 2010.

Demirel, Arzu. "Antik Yunan'da Biyolojik Evrim Düşüncesi". *Folklor/Edebiyat* 18/68 (2011), 53-60.

Demirel, Arzu. "Antik Yunan'da Biyolojik Evrim Düşüncesi" 17/18 (2011).

Demirsoy, Ali. *Evrim- Atom Altı Parçacıktan İnsana Türlerin Görkemli Yolculuğu ...* İstanbul: Asi Kitap, İnkılap Kitabevi Matbaacılık., 2017.

Demirsoy, Ali. *Evrim Atom Altı Parçacıktan İnsana Türlerin Görkemli Yolculuğu .. .* İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1. Basım, 2017.

Dennett, D. C. *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*. New York, NY: Penguin Books, 2007.

Dennett., Daniel C. "Atheism and Evolution". *The Cambridge Companion to Atheism*. ed. Michael Martin. New York: Cambridge University Press, 2007.

Dennett., Daniel C. “Atheism and Evolution”. *The Cambridge Companion to Atheism*. ed. Michael Martin. Cambridge companions to philosophy. New York: Cambridge University Press, 2007.

Dennett., Daniel C. *Özgürlüğün Evrimi*. çev. Çağatay Tarhan. Istanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2016.

Devillers, Ch - Tintant, Henri. *Evrim Kuramı Üzerine Sorular- Questions Sur la Theorie de L’evolution*. ed. Mustafa Hazım. Bayka - Berna Akkıyal. çev. İsmail Yerguz. İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Baskı 2009, İstanbul., 2009.

Doko, Enis. “Modern Fizik Açısından Ateizmin Eleştirisi”. *İslâm Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*. ed. Cemalettin Erdemci vd. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Dorman, Emre. “‘Bilimsel Ateizm’e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler”. *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 480-497. https://doi.org/10.20981/kaygi.612803

Dorman, Emre. “‘Bilimsel Ateizm’e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler”. *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 18/2 (30 Eylül 2019), 480-497. https://doi.org/10.20981/kaygi.612803

Düzgün, Şaban Ali. “Din-Bilim İlişkisi”. *Kelam: El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 8. baskı., 2019.

Düzgün, Şaban Ali (ed.). *Kelam El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. baskı., 2015.

Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî. *Te’vılatu’l-Kur’an Tercümesi*. ed. Y. Şevki Yavuz. çev. S.Kemal Sandıkçı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.

Ebul Hasen Ali bin Muhammed Bin Ali es-Seyyid eş-Şerif Cürcanî. *Şerhul Mevakıf*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.

Ebu-l Muîn en-Nesefî. *Tabsırat-ül Edille fî Usul-i Din*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.

Ebü’l-Hasan el-Eş’arî. *Makâlâtü’l- islâmiyyîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Ömer Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Edis, Taner. “Evrim ve Tanrı’nın Varlığı Sorusu”. *Bilim ve Gelecek* 145 (01 Mart 2016). https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2016/03/01/evrim-ve-tanrinin-varligi-sorusu/

el-Eş'ârî Ebu'l Hasan. *el- İbâne ve Usûlü Ehli's-Sünnet: Eş'arî Akaidi*. çev. Ramazan Biçer. Esenler, İstanbul: Gelenek, Birinci basım., 2010.

Eliş, Veysel. *Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Evrimin İmkânı*. Siirt: Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2023.

Ellis, Thomas B. "Natural Gazes, Non-Natural Agents: The Biology of Religion's Ocular Behaviors". *The Biology of Religious Behavior: The Evolutionary Origins of Faith and Religion*. ed. Jay R. Feierman. Santa Barbara, Calif: Praeger/ABC-CLIO, 2009.

Elsöz, Ümit. *Ontoloji, Bilgi Ve İman Bakımından İlk İnsan Olarak Âdem*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Erkılıç, Fırat. "Kur'an Ayetlerinde İnsanın Evrimsiz Yaratılışının Delilleri ve Ayetlerin Yanlış Yorumlarına Cevaplar". *Teistik Evrim Düşüncesinin Eleştirisi*. kitap editörü Fatih Buğra Sarper. İstanbul: Aktaş Yayıncılık, 2021.

Ertan, Haluk. "Biyoloji Eğitiminde Moleküler Evrim". *Biyoloji Eğitiminde Evrim*. ed. Ali Nihat Bozcuk vd. Malatya: İnönü Üniversitesi, 2007.

Erzurumlu İbrahim Hakkı. *Mârifetnâme*. Istanbul: Bedir Yayınları, 1999.

Erzurumlu İbrahim Hakkı. *Marifetnâme*. İstanbul: Ataç Yayınları, I., 2013.

Fahreddin er-Râzî. *Me'âlimü Usûli'd-Dîn Kelâm İlminin Esasları*. çev. Muhammet Altaytaş. Istanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019.

Fahreddin er-Râzî. *Me'âlimü Usûli'd-Dîn: Kelâm İlminin Esaslari*. çev. Muhammet Altaytaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1 Baskı., 2019.

Fatih, Özgökman. "Yaşamın Kökeni, Evrim ve Tanrı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54/2 (2013), 49-76. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001390

Feierman, Jay Richard. *The Biology of Religious Behavior: The Evolutionary Origins of Faith and Religion*. Santa Barbara (Calif.): Praeger, 2009.

Feierman, Jay Richard. "The Evolutionary History of Religious Behavior". *The Biology of Religious Behavior: The Evolutionary Origins of Faith and Religion*. Santa Barbara (Calif.): Praeger, 2009.

Fowler, Thomas B. - Kuebler, Daniel. *The Evolution Controversy: A Survey of Competing Theories*. Grand Rapids, Mich: Baker Academic, 2007.

Freud, Sigmund. *Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları Bir Yanılsamanın Geleceği*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea, 2000.

Fromm, Eric. *Psikanaliz ve Din (Psychoanalysis and Religion)*. çev. Erten Elif. İstanbul: Say Yayınları, 2010.

Gazzalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *İhyâ Ulûm ed-Din*. Mısır: İstigamat Matbaası, ts.

Gijsbert van den Brink vd. "Evrim Teorisinin Epistemik Statüsü". çev. Gülay Parlak. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 16/2 (2018), 537-563.

Godfrey, Laurie R. - Petto, Andrew J. *Yaratılış mı Evrim mi?: Bilim İnsanları Yaratılışçılığı Tartışıyor*. İstanbul, 2017.

Gould, Stephen Jay. *Darwin ve Sonrası: Doğa Tarihi Üzerine Düşünceler*. çev. Ceyhan Temürcü. Ankara: TÜBİTAK, 2005.

Gören, Ali. "Yaşamın Kökeni Hakkında Yeni Bir Yaklaşım :Bilinçli Tasarım". *TÜBİTAK Popüler Bilim Yayınları* 408 (Kasım 2001), 45-46.

Görgün, Tahsin. "Dini İliınlerin Teşekkülü ve Ilk Dönem Âlimlerin Tipleri". *İslam Düşünce Atlası*. İstanbul: İlem İlmi Etüdler Derneği, 2017.

Guessoum, Nidhal. "Kelâmın Modern Bilimle Meşgul Olmasının Gerekliliği". çev. Mehmet Bulgen. *Güncel Kelâm Tartışmaları*. ed. Mehmet Bulgen - Enis Doko. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2020.

Güllüce, Veysel. "Kur'an Işığında Evrimci Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi". *I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri*. ed. Adem Tatlı vd. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018.

Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.

Gündoğan, Saim. "Richard Dawkins'in Tanrı'nın Varlığına Yönelik Eleştirisinin Çıkmazları". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (14 Temmuz 2022), 815-847.

Hamrick, J.L - Godt, M.J.W. "Effects of Life History Traits on Genetic Diversity in Plant Species". *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences* 351/1345 (1996). https://doi.org/10.1098/rstb.1996.0112

Hançerlioğlu, Orhan. "Evrim Kuramı". *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*. C. II. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1976.

Harari, Yuval N. *Hayvanlardan Tanrılara: Sapiens : İnsan Türünün Kısa bir Tarihi*. çev. Cihan Kara. İstanbul: Kolektif Kitap, 2. Basım, 2015.

Haught, John F. *God and the New Atheism: A Critical Response to Dawkins, Harris, and Hitchens*. Louisville (Ky.): Westminster John Knox press, 2008.

Hawking, Stephen W. *A Brief History of Time: From the Big Bang to Black Holes*. Toronto: Bantam Books, 1988.

Hayyât, Ebu'l Huseyn el-. *Kitabü'l-İntisar Mu'tezile Savunusu*. Ankara: Ankara Okulu, 2018. https://www.ravzakitap.com/el-intisar

Helmstadter, Richard J. - Lightmand, Bernard. *Victorian Faith in Crisis: Essays on Continuity and Change in Nineteenth-Century Religious Belief*. London: Palgrave Macmillan UK, 1st ed. 1990., 1990. https://doi.org/10.1007/978-1-349-10974-6

Hinde, Robert A. *Why Gods Persist: A Scientific Approach to Religion*. London: Routledge, 2nd ed., 2010.

Hodge, Michael J. S. (ed.). "Darwin, Social Darwinism and Eugenics". *The Cambridge Companion to Darwin*. Cambridge Companion to Major Philosophers. Cambridge: Cambridge Univ. Press, Transferred to digital print., 2006.

Hoffmann, Peter M. *Yaşamın Kökeni Moleküler Makineler Karmaşadan Düzene Nasıl Ulaşır?* çev. Mehmet Ali Döke. Ankara: Say Yayınları, 1. Basım, 2016.

Hume, David. *Din Üstüne*. çev. Mete Tuncay. Ankara: Imge, 3. baskı., 1995.

Hume, David. *insan Doğası Uzerine Bir inceleme*. çev. Ergün Baylan. Ankara: Bilgesu yayıncılık, 2009.

İbn Haldun. *Mukaddime*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.

İbn Miskeveyh. "Evrendeki Varlıkların Mertebeleri ve İnsan Oluş". çev. Mustafa Kaya. *Evrim ve Tasarım Gelen-eksel ve Çağdaş Seçkisi*. ed. Recep Alpyağıl. 218-224. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

İbn Sînâ, vd. "El İşârat ve't Tenbihat". *Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*. 2014. Erişim 13 Kasım 2024. http://esatis.yek.gov.tr/urun/el-isarat-ve-t-tenbihat_572.aspx

İbn Sînâ. *İbn Sînâ Risaleler*. ed. M.Sait Hatipoğlu. çev. Alpaslan Açıkgenç - Hayri Kırbaşoğlu. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2004.

İbn Sînâ vd. *Kitabu'ş-Şifa Metafizik*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Basım, 2022. https://www.kitapyurdu.com/kitap/kitabussifa-metafizik-/444200.html

İpekdal, Kahraman - Şafak, Mert. "Biyolojik Evrim ve Evrim Kuramı". *Darwin Devrimi: Evrim* 60-61 (2009).

İsfahani, Ebu-l Kasım Rağıb el-. *Tafsil el-Neş'eteyn ve Tafsıl el-Sa'adeteyn (Mutluluğun Kazanılması)*. çev. Lütfi Doğan. İstanbul: Yurt Ofset, IV., 1998.

İsfahani, Rağıb el-. *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra, 2017.

İzmirli, İsmail Hakkı. *İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5., 1977.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmi Kelam- İkinci Kitap*. İstanbul: Darul Fünun İlahiyat Fakültesi Neşriyatı, Matbaa-i Âmire., 1340.

J. Stenger, Victor. *Başarısız Hipotez: Tanrı Bilim Tanrı'nın Var Olmadığını Nasıl Gösteriyor*. çev. Algan Sezgintüredi. İstanbul: Aylak Kitap, 3. Basım, 2017.

Jalajel, David Solomon. "Tawaqquf and Acceptance of Human Evolution." *Yaqeen Institute*. 2018. Erişim 13 Haziran 2024. https://yaqeeninstitute.org/dr-david-solomon-jalajel/tawaqquf-and-acceptance-of-human-evolution/#.Xgw_HxczbPA

Jose Ayala, Francisco. "Evolution | Definition, History, Types, & Examples". *Encyclopedia Britannica*. Erişim 03 Mayıs 2021. https://www.britannica.com/science/evolution-scientific-theory

Kādî Abdülcebbâr b. Ahmed. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'Tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. baskı., 2013.

Kai E. Nielsen. "Atheism | Definition, Philosophy, & Comparison to Agnosticism". *Encyclopedia Britannica*. 27 Nisan 2020. Erişim 15 Mayıs 2020. https://www.britannica.com/topic/atheism

Karaalp, Cahit. "Hz. Âdem'in Yaratılışı, İnsanlığın Çoğalması ve Diğer Yaratılış Meselelerinin Kur'ân Açısından Değerlendirilmesi". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (30 Mayıs 2021), 27-63. https://doi.org/10.33931/abuifd.891864

Karaman, Fikret. *İslam İnanç Esasları*. Ankara, Tedvin Yayın Mat., 2019.

Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. baskı., 2007.

Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2.baskı., 2007. https://kuran.diyanet.gov.tr

Karataş, İbrahim Ethem. "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Maarifetname'sinde Anasır-ı Erbaa (Dört Unsur)". *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 33 (01 Aralık 2014), 104-122.

Kaya, Asım. *Teistik Evrimde Anakronizm Sorunu: Câhız Ve İbn Miskeveyh Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Kaya, Mahmut. "İmkân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000. https://islamansiklopedisi.org.tr/imkan

Kaya, Mahmut. "Râzî, Ebû Bekir". *TDV İslam Ansiklopedisi*, ts. https://islamansiklopedisi.org.tr/razi-ebu-bekir

Kaya, M.Cüneyt. "Felsefenin Klasik Çağı". *İslam Düşünce Atlası*. İstanbul: İlem İlmi Etüdler Derneği, 2017.

Kazanç, Fethi Kerim. "Düşünce Tarihinde Ateizme Götüren Bir Neden Olarak Kötülük Sorunu: Kelâmî Açıdan Eleştirel Bir Değerlendirme". *İslâm Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*. ed. Cemalettin Erdemci vd. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Kenneth Einar Himma. "Design Arguments for the Existence of God | Internet Encyclopedia of Philosophy". Erişim 20 Kasım 2024. https://iep.utm.edu/design-arguments-for-existence-of-god/

Keskin, Zeki. "Ayetler Işığında İnsanın Yaratılışı". *Kur'an Işığında Yaratılış Görüşünün Değerlendirilmesi*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018.

Kılavuz, Ulvi Murat. *İslâm Kelâmında Kozmolojik Delil (Hudûs - İmkân)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2007.

Kocaçalışkan, İsmail. "Türler Arası Evrime Karşı Biyolojik Engeller". *Yaratılışın Gaye Ve Hikmetleri (Yaratıcıyı Tanıma Ve Anlama)*. ed. Âdem Tatlı vd. Şanlıurfa, 2018.

Kocaçalışkan, İsmail. "Türler Arası Evrime Karşı Biyolojik Engeller". *Evrimci Görüşün Sorgulanması*. ed. Veysel Güllüce vd. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018.

Komay, Talha. *Evrim Teorisi Ve Kelam Açısından Değerlendirilmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Kors, Alan Charles. *D'Holbach's Coterie: An Enlightenment in Paris:* Princeton University Press, 2015. https://doi.org/10.1515/9781400869909

Kurtulan, ildeniz - Kartoğlu, Ümit. *Yazıyla Çiziyle Darwin ve Evrim Kuramı*. Ankara: Haziran Yayınları, 1987.

Kutluer, İlhan. "İbnü'r-Râvendî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 21, 2000. https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnur-ravendi

Kutluer, İlhan. "İlhâd". *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV). 22/93-96, 2000. https://islamansiklopedisi.org.tr/ilhad#2-islam-dusuncesi

Laurin, Kristin. "Belief in God: A Cultural Adaptation With Important Side Effects". *Current Directions in Psychological Science* 26/5 (13 Ekim 2017). https://doi.org/10.1177/0963721417709811

Mahmoud M. Ayoub. "İslam DüşüncesindeKötülük Sorunu". çev. Hüsnü Aydeniz. *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi III*. ed. Recep Alpyağıl. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

Malik, Shoaib Ahmed. "A Historical Introduction to Islam, Science, and Evolution: The Book Symposium on 'Islam and Evolution: Al-Ghazālī and the Modern Evolutionary Paradigm". *Theology and Science* 21/4 (02 Ekim 2023), 564-587. https://doi.org/10.1080/14746700.2023.2255945

Malik, Shoaib Ahmed. *Islam and Evolution: Al-Ghazālī and The Modern Evolutionary Paradigm*. Abingdon New York (N.Y.): Routledge, 2021.

Martin, Michael (ed.). *The Cambridge Companion to Atheism*. New York: Cambridge University Press, 2007.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 3. baskı., 2005.

Mayr, Ernst. *Biyoloji Budur: Canlı Dünyanın Bilimi*. çev. Afife İzbırak. Ankara: TÜBİTAK, 2008.

Mayr, Ernst. *Evrim Nedir? (What Evolution Is)*. çev. Nurdan Soysal. İstanbul: Say Yayınları, 2016.

Mayr, Ernst. *One Long Argument Charles Darwin and the Genesis of Modern Evolutionary Thought*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1. pr., 1991.

McKay, Ryan - Whitehouse, Harvey. "Religion and Morality." *Psychological Bulletin* 141/2 (Mart 2015), 447-473. https://doi.org/10.1037/a0038455

Meyer, Stephen - Keas, Michael. “The Meanings of Evolution”.

Milam, Erika Lorraine. “Beauty and the Beast? Conceptualizing Sex in Evolutionary Narratives”. *Biology and Ideology from Descartes to Dawkins*. ed. Denis Alexander - Ronald L. Numbers. Chicago ; London: The University of Chicago Press, 2010.

Morris, Henry M. *Bilimsel Yaratılış Modeli*. Arkansas: Institute for Creation Research (ICR), III., 2000.

Kur’an Mesajı: Meal-Tefsir. çev. Muhammed Esed vd. Ankara: İşaret Yayınları, 2002.

Museum of Natural History. “The Great Debate”. Science. 07 Aralık 2024. https://oumnh.ox.ac.uk/great-debate

Mustafa, Sinanoğlu. “İlhâd”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/90-92. TDV, 2000. https://islamansiklopedisi.org.tr/ilhad#1

Nesefî, Ebü’l-Muîn. *Tebsıratü’l Edille fî Usûli’d-Dîn*. ed. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. Ankara: Diyanet İşleri Başkanliği, 2003.

Okçu, Abdülmecit. “Kur’ân ve Evrim açısından Canlıların Oluşumu”. *EKEV Akademi Dergisi* 56 (2013), 151-178.

Okumuş, Namık Kemâl. “Gençliğin Ateizmle İmtihanı ya da Bizi Bu Sorular Mahvetti Serzenişi”. *İslâm Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*. ed. Cemalettin Erdemci vd. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Okuyan, Mehmet - Okuyan, Mehmet. *Kıssalar Ne Söyler I: Yaratılış ve Hz. Âdem*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 5. baskı., 2018.

Örs, Yaman. “Evrim Kuramının Felsefi Dayanakları”. *Tübitak Bilim ve Teknik* 215 (1985), 22-27.

Öz, Mustafa. “Zındık - TDV İslâm Ansiklopedisi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 12 Ocak 2021. /zindik

Özafşar, Mehmet Emin vd. (ed.). *Hadislerle İslâm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 5. baskı., 2013.

Özdemir, Ahmet. “Kur’ân ve Bazı İslam Âlimleri Açısından Yaratılış ve Evrimci Görüş”. *Bitlis İslamiyat Dergisi* 2/1 (15 Haziran 2020), 61-76.

Özdemir, İbrahim. “Mu‘tezile’de Hüsün -Kubuh ve Kelâmî Ta’lil”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (25 Haziran 2019), 11-31. https://doi.org/10.34085/buifd.535495

Özdemir, Metin. "Din Karşıtı Bir söylem Olarak Kötülük Proplemi ve Eleştirisi". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Sönmez Vecihi, Kıyıcı Burhanettin, Yıldız Metin. 124-134. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Ensar Neşriyat., 2017.

Özdikmen, Hüseyin. *Varlığın Kökeni "MUN"*. Ankara: Bilimadamı Yayınları, 1. Basım, 2004.

Özelçi, Haticetül Kübra. *Rıchard Dawkıns'e Göre Din-Bilim İlişkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Özervarlı, M.Sait. "İsbât-ı Vâcip". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Kasım 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/isbat-i-vacib

Özervarlı, M.Sait. *Kelâmda Yenilik Arayışları XIX.Yüzyıl Sonu-XX.Yüzyıl Başı*. Ankara: TDV Yayınları, 4., 2019.

Özervarlı, M.Sait. "TDV İslâm Ansiklopedisi". *İsbât-ı Vâcib*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000. https://islamansiklopedisi.org.tr/isbat-i-vacib

Özgökman, Fatih. *Teleolojik Delil Ve Evrim Teorisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Felsefesi) Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2009.

Paley, William. *Natural Theology*. ed. Matthew D. Eddy - David Knight. Oxford: Oxford University Press, UK, 2006.

Paley, William. "Tasarım". çev. Cafer Sadık Yaran. *Evrim ve Tasarım Gelen-eksel ve Çağdaş Seçkisi*. ed. Recep Alpyağıl. 57-60. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Parkinson, Frank. *Science & Religion at the Crossroads*. Exeter: Imprint Acad, 2009.

Pay, Metin. *Teleolojik Kanıt Bağlamında Akıllı Tasarım Kuramı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2014.

Peter Millican. "Logic: Atheism". *Theism and Atheism: Opposing Arguments in Philosophy*. ed. Joseph W. Koterski - Graham Oppy. Gale eBooks. Farmington Hills, Michigan: Macmillan Reference USA, a part of Gale, a Cengage Company, 2019.

Platon. *Yasalar*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2021.

Qadhi, Yasir - Khan, Nazir. "Human Origins - Part 1: Theological Conclusions and Empirical Limitations". *Yaqeen Institute for Islamic Research*. Erişim 12 Haziran 2024. https://yaqeeninstitute.org/read/paper/human-origins-part-1-theological-conclusions-and-empirical-limitations

Raup, David M. - Valentine, James W. “Multiple Origins of Life.” *Proceedings of the National Academy of Sciences* 80/10 (1983). https://doi.org/10.1073/pnas.80.10.2981

Ruse, Michael. *Darwinism as Religion: What Literature Tells Us about Evolution*. New York, NY: Oxford University Press, 2017.

Ruse, Michael. “Why I am an accommodationist and proud of it”. *Zygon* 50/2 (2015).

Russel, Betrnard. *Batı Felsefesi Tarihi*. çev. Muammer Sencer. İstanbul: Kitaş Yayınları, 1969.

Sadava, David E. (ed.). *Life: The Science of Biology*. Sunderland, Mass. : Gordonsville, Va: Sinauer Associates ; W. H. Freeman & Co, 9th ed., 2011.

Sa’duddin et – Taftâzânî. *Serhul-Akaid Turkce*. çev. Alp Talha Hakan. İstanbul: İstanbul Form Baskıcılık, 2011.

Saduddinin et- Taftâzânî. *Şerhu’l-Akâid Tercüme ve İzâhât*. çev. Hakan Taha Alp. İstanbul: Rıhle Kitap, 2011.

Sanderson, Stephen K. “The Evolution of Religious Behavior in Its Socioecological Contexts”. *The Biology of Religious Behavior: The Evolutionary Origins of Faith and Religion*. ed. Jay R. Feierman. Santa Barbara, Calif: Praeger/ABC-CLIO, 2009.

Sariçam, Seyyide - Müştak, Hamit Kaan. “Filogenetik Ağaçlandırma Metotları”. *Etlik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi* 26/2 (2015). https://doi.org/10.35864/evmd.513389

S.A.Sorokin - Öymen, M.Münir Raşit. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

Satıl, Fatih. “Bitkilerde Su İletim Borularındaki Tasarımın Yaratılış Ve Evrim Açısından Değerlendirilmesi”. *Bölüm I Müsbet Bilimler Işığında Yaratılış Gerçeğiİ*. ed. Âdem Tatlı vd. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018.

Scott, Eugenie C. “Evrimi Yok Etmek, Yaratılış Bilimini İcat Etmek”. çev. Özden Şahin. *Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009.

Sean, Nee. “The Great Chain of Being”. *Nature* 435 (2005).

Shermer, Michael. *Evrim ve Yaratılışçılık*. çev. Reyhan Zeynep Koç. İstanbul: Altın Bilek Yayınları, 2009.

Singh, Loveneet. “At Home in The Universe: The Search for Laws of Self-Organization and Complexity”. https://www.academia.edu/1811957/At_home_in_the_universe_The_search_for_laws_of_self_organization_and_complexity

Skybreak, Ardea vd. *Evrim Bilimi ve Yaratılış Efsanesi: Neyin Gerçek ve Neden Önemli Olduğunu Bilmek*. İstanbul: Yordam Kitap Basın ve Yayın, 1.basım., 2010.

Sober, Elliott. *Biyoloji Felsefesi*. çev. Gökhan Akbay. İstanbul: İmge, 1st ed., 2009.

Sönmez, Vecihi. “Nübüvvete Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü’r-Ravendi Ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi”. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Sönmez Vecihi, Kıyıcı Burhanettin, Yıldız Metin. 271-291. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Ensar Neşriyat., 2017.

Spergel, D. N. vd. “First-Year Wilkinson Microwave Anisotropy Probe (WMAP)* Observations: Determination of Cosmological Parameters”. *The Astrophysical Journal Supplement Series* 148/1 (01 Eylül 2003), 175. https://doi.org/10.1086/377226

Stewart-Williams, Steve. *Darwin Tanrı ve Yaşamın Anlamı*. ed. Sinan Köseoğlu. İstanbul: Say Yayınları, 1.baskı: Say Yayınları, 2012., 2012.

Stuart McAnulla vd. *The Politics of New Atheism*. New York: Routledge, 2019.

Sunar, Cavit. *İbn Miskeveyh ve Yunanda ve İslamda Ahlâk Görüşleri*. Ankara: Ankara Ünv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.

Süt, Abdunnasır. *Mutezile ve Ahlak-Kadı Abdulcebbar Örneği*. s.l.: İz Yayıncılık, 2016.

Swingewood, Alan. *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. çev. Osman Akınhay. Ankara: Bilim ve Sanat, 1998.

Taftazānī, Masʿūd Ibn-ʿUmar at-. *El-Makâsıd: Kelâm İlminin Maksatları: (İnceleme - Çeviri - Eleştirmeli metin)*. çev. İfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. baskı., 2019.

Taftazanî, Sa’düddin. *Şerh’ul Akaid*. çev. Vanlıoğlu Hüsamettin vd. İstanbul: Muallim Neşriyat, 2018.

Tarlacı, Sultan. *Mağaradan Marsa*. Istanbul: Destek Yayınları, 2017.

Taslaman, Caner. *Bir Müslüman Evrimci Olabilir Mi?* İstanbul: Destek Yayınları, 2017.

Taslaman, Caner. *Evrim Teorisi, Felsefe ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 10. baskı., 2007.

Tatlı, Adem. “Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi”nden Beklenenler”. *I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri*. ed. Adem Tatlı vd. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018.

Tatlı, Adem. *Evrim ve Yaratılış*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2008.

Tatlı, Âdem vd. (ed.). *I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Tebliğleri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018.

Taylan, Necip. *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*. İstanbul: Şehir Yayınları, 2000.

Thomas, Paul. *The Creation-Evolution Debate: An Islamic Perspective*. London: King’s College London, the Department of Education and Professional Studie, 2012.

Thomson, Keith Stewart. “Marginalia: The Meanings of Evolution”. *American Scientist* 70/5 (1982), 529-531.

Tiger, Lionel - McGuire, Michael T. “The Brain and Religious Adaptations”. *The Biology of Religious Behavior: The Evolutionary Origins of Faith and Religion*. ed. Jay R. Feierman. Santa Barbara, Calif: Praeger/ABC-CLIO, 2009.

Topaloğlu, Aydın. *Ateizm Çıkmazı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6., 2019.

Topaloğlu, Aydın. *Teizm ya da Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları*. İstanbul: Kaknüs, 2001.

Topaloğlu, Bekir. “Hudûs”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1998. https://islamansiklopedisi.org.tr/hudus

Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, Genişletilmiş ve Gözden geçirilmiş dördüncü basım., 2010.

Torun, Tuğba. *Evrimci Ahlâk Felsefesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dr, 2013.

T.O.Shanavas. “Darwin Öncesi Müslümanlar ve Evrim Teorisi”. *Evrim ve Tasarım: Gelen-eksel ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. ed. Recep Alpyağıl, 2013.

Türker, Ömer. *Ahlak-Yeni bir Yaklaşım*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 1. Basım, 2019.

Türker, Ömer. *Evrim Risalesi İslam Düşünce Geleneğiden Hareketle bir Değerlendirme*. Istanbul: Ketebe Yayınları, 2. Basım, 2024.

Uysal, Enver. “İhvân-ı Safâ”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 01 Nisan 2021. /ihvan-i-safa

Üçer, İbrahim Halil (ed.). "Klasik Dönem". *İslam Düşünce Atlası*. İstanbul: İlem İlmi Etüdler Derneği, 2017.

Ülken, Hilmi Ziya. *Felsefeye Giriş 1 "Doğa Bilimleri, Felsefe ve Metodolojisi"*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2001.

Ülken, Hilmi Ziya. "İhvan-Es-Safa Felsefesi ve İslam'da Tekamül Nazariyesi, Celaleddin İzmirli". *İstanbul University Journal of Sociology* 2/4-5 (21 Ekim 2014), 295-295.

Ünal, Murat - Behçet, Lütfi. "Tür İçi Değişimin Devamlılığı Ve Türler Arası Geçişin İmkânsızlığı". *Evrimci Görüşün Sorgulanması*. 723-736. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2018.

Van Der Merwe, Karen. "A Psychological Perspective on the Source and Function of Religion". *HTS Teologiese Studies / Theological Studies* 66/1 (19 Şubat 2010), 8 pages. https://doi.org/10.4102/hts.v66i1.331

Wilczynsk, Jan Z . "Darwin'den Sekiz Yüz Yıl Önce Biruni'nin Farazi Darwinizmi Üzerine". *Evrim ve Tasarım Gelen-eksel ve Çağdaş Seçkisi*. ed. Recep Alpyağıl. 228-237. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Yakıt, İsmail. *Kur'an-ı Hakîm Meâli. Semantik Analizli Açıklamalı ve Yorumlu.* Istanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.

Yakit, İsmail. "Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler". *Felsefe Arkivi* 24 (10 Temmuz 2012), 0-0.

Yakit, İsmail. "Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrimi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1998), 1-16.

Yakit, İsmail. "Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrimi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1998).

Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Teodise*. Konya: Vadi Yayınları, 1. Basım, 1997.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Şer - TDV İslâm Ansiklopedisi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 16 Ocak 2021. /ser--kotuluk

Yeşilyurt, Temel. *Çağdaş İnanç Proplemleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2018.

Yıldırım, Cemal. *100 Soruda Evrim Kuramı ve Bağnazlık*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1989.

"157- Evrim Teorisi: İslam Düşünce Gelenekleri Açısından Bir Değerlendirme". *Güncel Kelam Tartışmaları*. *YouTube*. Yayın Tarihi 05 Ocak 24M.S. https://www.youtube.com/results?search_query=%C3%B6mer+t%C3%BCrker+evrim+ "atheism noun - Definition, pictures, pronunciation and usage notes | Oxford Advanced American Dictionary at OxfordLearnersDictionaries.com". Erişim 12 Ocak 2021.

https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american_english /atheism

Evrim Ağacı. "Belki de Hiçbir Zaman Çözemeyeceğimiz 8 Büyük Felsefi Soru". Erişim 12 Nisan 2021. https://evrimagaci.org/belki-de-hicbir-zaman-cozemeyecegimiz-8-buyuk-felsefi-soru-4275

"Discovery Institute". 15 Haziran 2024. https://www.discovery.org

Encyclopedia Britannica. "Evolution - Modern conceptions". Erişim 11 Nisan 2021. https://www.britannica.com/science/evolution-scientific-theory

"Evrim". *AnaBritannica*. C. 12. Istanbul: Ana Yayıncılık, 1992.

"Evrim ve Din İlişkisi | 4. Uluslararası Bilim Felsefe Din Konferansı". haz. Bilim Felsefe Din Vakfı. *YouTube*. Yayın Tarihi 04 Mayıs 2024. https://www.youtube.com/results?search_query=din+bilim+vakf%C4%B1

Yaqeen Institute for Islamic Research. "Https://Yaqeeninstitute.Org". Erişim 13 Haziran 2024. https://yaqeeninstitute.org

"NASA Astrobiology Institute". Erişim 22 Mart 2024. https://astrobiology.nasa.gov/nai/articles/2019/12/20/the-nasa-astrobiology-institute-to-end-its-20-year-tenure/index.html

"'VIII. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi' sonuç bildirgesi açıklandı!" *üha*. https://doi.org/10.32739/uha.id.57283

"Yaratılış Kongresi". Erişim 08 Aralık 2024. https://yaratiliskongresi.uskudar universitesi.edu.tr/